

АНАЛИ ФИЛОЛОШКОГ ФАКУЛТЕТА

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

БЕОГРАД, 2017

UNIVERSITÉ DE BELGRADE

**ANNALES
DE LA FACULTÉ
DE PHILOGIE**

TOME XXIX
2017

Volume I

BELGRADE
2017

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

**АНАЛИ
ФИЛОЛОШКОГ
ФАКУЛТЕТА**

Књига XXIX
2017

Свеска I

БЕОГРАД
2017

Главни и одговорни уредник
др ВЕСНА ПОЛОВИНА, редовни професор
Филолошки факултет у Београду

Чланови уређивачког одбора

др ДАРКО ТАНАСКОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др РАДМИЛА ВУКЧЕВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ПЕТАР БУЊАК, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ДАЛИБОР СОЛДАТИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др БОШКО СУВАЏИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др ВЕРАН СТАНОЈЕВИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др БОРКО КОВАЧЕВИЋ (секретар уредништва), доцент, Филолошки факултет у Београду

Издавачки савет

др СЛОБОДАН ГРУБАЧИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ДУШАН ИВАНИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др АЛЕКСАНДРА ВРАНЕШ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЉИЉАНА МАРКОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду

Рецензенти

др ВЕСНА ПОЛОВИНА, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЉИЉАНА МАРКОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др МАРИЈА БУДИСАВЉЕВИЋ ОПАРНИЦА, редовни професор, Arizona State University
др АЛЕКСАНДАР ДИМЧЕВ, редовни професор, Универзитет Свети Климент Охридски у Софији
др МИЛОШ КОВАЧЕВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЈЕЛЕНА ФИЛИПОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЈУЛИЈАНА ВУЧО, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ЗОРАН ПАУНОВИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др БОШКО СУВАЏИЋ, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др ОЛИВЕРА ДУРБАБА, редовни професор, Филолошки факултет у Београду
др БОРКО КОВАЧЕВИЋ, ванредни професор, Филолошки факултет у Београду
др АЛЕКСАНДРА ВУКОТИЋ, доцент, Филолошки факултет у Београду

САДРЖАЈ - TABLE DES MATIÈRES

Jasmina D. Moskovljević Popović	
O razvoju metalingvističke svesti – svest o reči	11
<i>On development of metalinguistic awareness – word awareness</i>	28
Mila R. Samardžić	
O nastanku i razvoju sistema finalnih veznika u italijanskom jeziku	29
<i>Sulle origini e lo sviluppo delle congiunzioni finali in italiano</i>	42
Ана Н. Кузмановић Јовановић	
Језичке и научне идеологије у модерној хиспанској филологији:	
о првим текстовима на шпанском језику	43
<i>Influencias ideológicas en la filología hispánica moderna:</i>	
<i>los primeros textos en español</i>	54
Bojana P. Đorđević	
SRPTAG: Leksikalizovana gramatika adjungovanih stabala za srpski jezik	55
<i>SRPTAG: A lexicalized tree-adjoining grammar for Serbian</i>	71
Đorđe Božović	
Linearizacija i arhitektura enklitičkog niza	73
<i>Linearization and architecture of enclitic cluster</i>	106
Liliana Karina Alanís Flores	
Diccionarios y traductores en línea en e/le: un análisis desde	
la teoría de la argumentación en la lengua	107
<i>Rečnici i onlajn prevodioci u nastavi španskog</i>	
<i>kao stranog jezika iz perspektive teorije argumentacije</i>	123
Melina M. Nikolić	
Pokušaj definisanja konfrontacionog intervjua	125
<i>An attempt at defining the confrontational interview</i>	147

Весна Половина, Зорка Кашић	
Синхронијска анализа употребе и функција пословица и изрека	149
<i>The synchronic view upon use and function of proverbs and sayings</i>	164
Katarina Zavišin	
Nastava jezičkih i nejezičkih sadržaja na stranom jeziku –	
predlog modela kursa za usavršavanje nastavnika u CLIL kontekstu	165
<i>Teaching different subjects in a foreign language –</i>	
<i>proposal of a course model for teacher training in CLIL.....</i>	181
Mihaela M. Malešević	
Prevođenje glagola sa metaforičkom dopunom	
u engleskom jeziku kao stranom.....	183
<i>Translation of verbs with a metaphorical complement</i>	
<i>in English as a foreign language</i>	200
Немања Ј. Радуловић	
Дипломатска мисија Мигела Серана у СФРЈ	201
<i>Serrano's diplomatic mission in Yugoslavia</i>	216
Vladimir J. Karanović	
La recepción de la novela picaresca española	
en las traducciones y los textos crítico-literarios en Serbia	217
<i>Рецепција шпанског пикареског романа у преводима и</i>	
<i>књижевнокритичким текстовима у Србији</i>	229
<i>The reception of the Spanish picaresque novel</i>	
<i>in translations and literary studies in Serbia</i>	230
Корнелије Д. Квас	
Два лица гротеске у Дикенсовим Великим очекивањима.....	231
<i>Two faces of the grotesque in Dickens' Great expectations</i>	244
Gordana Z. Bogićević	
Watchmen by Alan Moore and Dave Gibbons:	
A presentation of moral dimension in popular culture.....	245
<i>Watchmen Alan Moore-a i Dave Gibbons-a:</i>	
<i>predstavljanje moralne dimenzije u popularnoj kulturi</i>	278

Бранко М. Вранеш	
Седам типова читања књижевности у ХХИ веку	279
<i>Seven types of reading literature in the 21st century</i>	289

Гордана Ђоковић, Драгана Грујић	
Књиге и часописи у <i>Руском архиву</i> и библиографским изворима.....	291
<i>Books and journals in the Ruski arhiv and bibliographical sources</i>	302

Приказ / Review

Zorica Savić-Nenadović	
Dwight Atkinson (Ed.), <i>Alternative approaches</i> <i>to second language acquisition</i> (London: Routledge, 2011, 196 str.)	303

Библиографија / Bibliography

Срђан Р. Петровић	
Библиографија магистарских радова из области методике наставе страних језика одбрањених на Филолошком факултету Универзитета у Београду од 1995. до 2015. године.....	309

O RAZVOJU METALINGVISTIČKE SVESTI – SVEST O REČI

Svest o reči smatra se jednom od najbitnijih komponenata metalingvističke svesti. Osnovni cilj ovog rada je da predstavi različite dimenzije ove pojave – svest o reči kao jedinici jezika, svest o arbitrarnoj prirodi leksičkog znaka i razumevanje metalingvističkog koncepta „reč”, kao i da pruži pregled njihovog razvoja. Imajući u vidu rezultate novijih istraživanja koji ukazuju na bitnu ulogu koju usvajanje pismenosti ima na razvoj metalingvističke svesti, a time i na razvoj svesti o reči, posebno je razmotren odnos između razvoja svesti o reči i usvajanja pismenosti.

Ključne reči: metalingvističke kompetence, razvoj svesti o reči, usvajanje pismenosti, predškolci i deca ranog školskog uzrasta

1. Uvod

Osnovni cilj ovog rada je da ponudi pregled i sintezu postojećih istraživanja o razvoju svesti o reči, kao i o prirodi odnosa koji se uspostavlja između dva važna i međusobno uslovljena procesa – procesa razvoja metaleksičke svesti i procesa početnog usvajanja pismenosti. Svest o reči sastavna je komponenta *metalingvističke svesti*. Metalingvistička svest definiše se kao sposobnost govornika da jezik sagleda kao predmet, objekat svoga posmatranja, odnosno da ga „objektifikuje“ (Roth *et al.* 1996, 258), ili kao „sposobnost da se o jeziku razmišlja i manipuliše njegovim strukturnim obeležjima ... nasuprot tome da se samo upotrebljava kao sredstvo razumevanja i produkcije iskaza“ (Tunmer & Herriman 1984, 12). Poseđovanje metalingvističke svesti omogućava da se pažnja sa značenja, odnosno sadržaja poruke preusmeri na formalni oblik njenog ispoljavanja, tj.

* Katedra za opštu lingvistiku, Filološki fakultet, Studentski trg 3, 11000 Beograd, jasmina.moskovljevic@fil.bg.ac.rs.

** Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Identifikacija, merenje i razvoj kognitivnih i emocionalnih kompetencija važnih društvu orijentisanom na evropske integracije” (179018), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

na jezički izraz (Lundberg 1978; Owens 1996). Uz svest o reči, sastavnim komponentama metalingvističke svesti smatraju se još i fonološka, morfološka, sintaksička i pragmatička svest.

Fonološku svest Snow, Burns i Griffin (1998) definišu kao sposobnost usmeravanja pažnje na glasovna obeležja jezika (npr. sposobnost uočavanja da se u leksemama *most* i *gost* u inicijalnoj poziciji nalaze dve različite foneme – /m/ i /g/). Razvijena *morfološka svest* podrazumeva postojanje predstave o morfološkoj strukturi reči i sposobnost da se njome manipuliše (Law & Ghesquière 2017, 47), dok se *sintaksička svest* definiše kao sposobnost uočavanja sintaksičkih, formalnih obeležja rečenica (Tunmer & Grieve 1984, 92). Ove tri komponente metalingvističke svesti prisutne su prvo na implicitnom („epilingvističkom“) nivou da bi potom, postepeno, bile dostupne i na svesnom („metalingvističkom“) nivou (Reder *et al.* 2013, 687).

Za razliku od dosad pomenutih oblika metalingvističke svesti, koji su u prvom redu usmereni na sam jezik, *pragmatička svest* definiše se kao svest o relacijama koje se uspostavljaju između jezičkog sistema i spoljašnjeg sveta: ona podrazumeva da govornik shvata društveno determinisane norme jezičke upotrebe – zna, na primer, da je u određenim prilikama prikladno upotrebiti određene reči i izraze, dok u nekim drugim to nije, zna pravila odvijanja konverzacije, pozdravljanja, čestitanja, i sl. (Bates, 1976). Neki autori ovome pridodaju i *metatekstualnu svest*, za koju se smatra da je uključena u intencionalnu kontrolu organizovanja iskaza u veće lingvističke celine (Gombert 1997, 45), kao i mogućnost *samo-procene stepena razumevanja teksta* (Moskovljević Popović i Plut 2011). Razvoj metalingvističkih sposobnosti obično se dovodi i u vezu sa promenama u opštem načinu funkcionisanja kognitivnog sistema do koga dolazi tokom perioda „srednjeg detinjstva“ (uzrast 6–9 godina) i rane adolescencije (10–14 godina). Takođe se smatra da je razvijenost bar nekih aspekata metalingvističke svesti, u prvom redu fonološke, nužan preduslov za uspešno usvajanje početnog čitanja i pisanja.

2. Razvoj svesti o reči

Svest o reči, ili *metaleksička svest*, operacionalno se definiše kao sposobnost izdvajanja pojedinačnih leksema iz kontinuiranog govornog toka, odnosno kao sposobnost razlikovanja oznake i označenog (Kurvers *et al.* 2006, 46). Smatra se da nije reč o jedinstvenom fenomenu i da potpuno ra-

zvijena metaleksička svest obuhvata sledeće tri komponente: (1) svest o reči kao jedinici jezika, odnosno svest o tome da je govorni tok moguće podeliti na manje jedinice; (2) svest o arbitrarnoj prirodi jezičkog znaka, tj. svest o tome da su referent i ono što on označava dva posebna entiteta; (3) razumevanje metalingvističkog termina „reč”. Ova tri aspekta svesti o reči ne stižu se u isto vreme i imaju različit razvojni tok (Bowey & Tunmer 1984, 73).

2.1. Svest o reči kao jedinici jezika

U najvećem broju istraživanja koja su se bavila razvojem svesti o reči kao jedinici jezika od dece se tražilo da iz auditivno prezentovanog stimulusa, čija je priroda varirala, izdvoje reči, odnosno „male delove” onoga što čuju. Na taj način se obezbeđivalo da čak i ona deca koja ne poznaju značenje termina „reč”, ili ga shvataju na način koji je drugačiji od načina na koji se on koristi u govoru odraslih, mogu da razumeju i izvrše zadatak – „dete može biti u stanju da podeli govornu sekvencu na reči i na taj način pokaže da poseduje svest o reči kao jedinci jezika, čak i ako ne poznaje značenje termina „reč” (Bowey & Tunmer *ibid.*, 74). Pionir u ovoj vrsti istraživanja bila je Sofija Nikolajevna Karpova. Ona je još početkom druge polovine prošlog veka utvrdila da deca uzrasta 3–7 godina nisu u stanju da podele rečenicu na reči, ili bar ne da to učine na način kako to čine odrasli govornici. Kada bi dobila zadatak da izbroje reči u rečenici, najmlađa deca davala su odgovor da se radi o jednoj celini. Tako je, na primer, dečak koji je odgovorio da se rečenica *Dečak se smeje* sastoji od jedne reči, svoj odgovor objasnio rekavši da je to jedna reč „jer se samo jedan dečak smeje”. Nešto starija deca su rečenicu najčešće delila u dve celine – subjekat i predikat. Tek na uzrastu od oko 6–7 godina deca su bila u stanju da izdvoje pojedinačne reči iz rečenice, ali su i tada najčešće propuštala da izdvoje funkcionalne reči (predloge i veznike, npr.) kao zasebne leksičke jedinice (Karpova 1966, navedeno prema Kurvers *et al.*, *ibid.* i Onderdelinden *et al.*, 2009, 36).

Rezultati istraživanja izvršenih u narednih tridesetak godina dodatno su učvrstili inicijalne nalaze iako su pri njihovoj realizaciji korišćene drugačije metode, za koje se verovalo da su bolje prilagođene uzrastu ispitivane dece (Holden & McGinitie 1972, Papandropoulou & Sinclair 1974, Berthoud-Papandropoulou 1978). Uvek se iznova potvrđivalo da je zadatak posebno težak, a rezultati loši, kada je iz govornog niza trebalo izdvojiti funkcionalne reči. Dok većina dece uzrasta 6–7 godina nije

imala posebnih problema pri izdvajanju sadržajnih reči (imenica, glagola, prideva i priloga) iz rečenice, situacija je bila potpuno drugačija kada je trebalo izdvojiti funktore (članove, predloge, veznike, pomoćne glagole i sl.). Takvi rezultati naveli su istraživače da zaključe da za decu ovog uzrasta funkcionalne leksičke jedinice nemaju status punopravnih leksema. Da bi se ovakvi nalazi objasnili, ukazivalo se na osnovnu razliku koja postoji između otvorenih (sadržajnih) i zatvorenih (funkcionalnih) klasa reči, na osnovu koje se i vrši podela na ove dve klase leksema. Dok su članovi otvorenih klasa reči nosioci samostalnih, konkretizovanih značenja, pripadnici zatvorenih klasa svoje značenje dobijaju tek u spoju sa drugim rečima, odnosno tek u širem jezičkom kontekstu. Otuda su njihova značenja u mnogo većoj meri apstraktna i za decu predškolskog i ranog školskog uzrasta teško spoznatljiva i uočljiva. A kad se jezička jedinica ne uočava, onda je jasno da neće biti ni izdvojena iz govornog niza. Do bitnog preokreta dolazi tek na uzrastu 7–8 godina, upravo u periodu tokom koga se odvija početno usvajanje čitanja i pisanja.

Dodatni nalazi iz istraživanja posvećenih razvoju svesti o reči kao jedinci jezika pokazali su da deca iz govornog toka mnogo lakše izdvajaju dvosložne i trosložne nego jednosložne reči. Ovakvi rezultati objašnjavaju se činjenicom da se jednosložne reči pri izgovoru mnogo češće stapaju sa prethodnom ili rečju koja im sledi, pa su samim tim i teže uočljive, kao i time da su, za razliku od dvosložnih i trosložnih, jednosložne reči vrlo često neakcentovane (Onderdelinden *et al.*, *ibid.*).

Suprotno od rezultata dobijenih u dosad prikazanim istraživanjima koji su u velikoj meri homogeni i navode na iste zaključke, rezultati (relativno) novijih ispitivanja razvoja svesti o reči kao jedinci jezika ne samo da su znatno drugačiji, već su u izvesnoj meri i kontraverzni. Naime, Karmiloff-Smith *et al.* (1996, 200–201) su u seriji od tri eksperimenta primenile novu istraživačku tehniku (tzv. „on-line“ metodologiju) prilikom ispitivanja sposobnosti dece da izdvoje reči iz govornog toka – smatrale su da primena ove metode omogućava da deca pod znatno prirodnijim uslovima iskažu svoju sposobnost za segmentaciju rečenica. „On-line“ procedura podrazumeva da narator tokom čitanja priče zastane na unapred određenim mestima i od deteta traži da ponovi „poslednju reč“ ili „poslednju stvar“ koju je čulo. Reči koje je trebalo ponoviti birane se tako da je među njima bio podjednak broj onih koje se svrstavaju u klasu sadržajnih (punoznačnih) i onih koje pripadaju klasi funkcionalnih reči. Ispitanici su bila monolingvalna deca uzrasta 4–5 godina kojima je engleski maternji jezik.

Rezultati do kojih su Karmiloff-Smith *et al.* došle izrazito se razlikuju od svih dotadašnjih: kada je reč o leksemama koje pripadaju otvorenoj klasi reči, četvorogodišnjaci su ih uspešno izdvojili u 76.82%, a petogodišnjaci u 97.14% slučajeva, dok su u slučaju leksema koje pripadaju zatvorenoj klasi reči četvorogodišnjaci bili uspešni u 73.70%, a petogodišnjaci u 95.31% slučajeva. Istovremeno, analiza rezultata za svako pojedinačno dete pokazala je da je (samo) 14 od 24, odnosno 58.3% četvorogodišnjaka dalo tačne odgovore u 80% (ili preko 80%) slučajeva, dok je to učinilo 23 od 24, odnosno 95.8% petogodišnjaka. Na osnovu ovakvih rezultata, Karmiloff-Smith *et al.* izvele su sledeće zaključke: 1. razvoj svesti o reči kao jedinici jezika počinje mnogo ranije nego što se to smatralo; 2. ovaj proces izrazito je gradualne prirode i otuda je pitanje „kad tačno dete stiče meta-leksičku svest“ pogrešno, kao i stav da se svest o reči pojavljuje iznenada na uzrastu od oko sedam godina; 3. uzrast od četiri godine označava period tranzicije – mlađa deca poseduju samo zametak koncepta reči, dok su ga starija već stekla; 4. deca već na uzrastu od pet godina imaju punu svest o tome da su i članovi zatvorenih klasa reči takođe reči (*ibid.*, 213-214).

Želeći da provere ove nalaze i zaključke, kao i da utvrde da li su oni validni i kada je reč o drugim jezicima, Kurvers i Uri (2006) izvršile se istraživanje u kome su u potpunosti preuzele metodologiju koju su primenile Karmiloff-Smith *et al.*, osim što su u njihovom ispitivanju učestvovala monolingvalna deca koja usvajaju holandski i norveški, a ne engleski jezik. Rezultati do kojih su došle mnogo su više u skladu sa rezultatima ranijih istraživanja razvoja svesti o reči, a značajno se razlikuju od rezultata Karmiloff-Smith *et al.* Četvorogodišnjaci koji usvajaju holandski jezik uspešno su identifikovali samo 24.6% leksema koje pripadaju otvorenoj klasi reči i isto toliko leksema koje se svrstavaju u zatvorene klase reči. Ni petogodišnjaci nisu bili uspešniji – tačno su izdvojili 24.2% sadržajnih reči i 26.3% funkcionalnih reči. Deca koja usvajaju norveški jezik bila su nešto uspešnija, ali su ovi rezultati i dalje višestruko lošiji nego oni koje su postigla deca u istraživanju Karmiloff-Smith *et al.*: četvorogodišnjaci su tačno identifikovali 29.5% leksema iz otvorenih klasa reči i 27.8% leksema iz kategorije funktora, dok su petogodišnjaci uspešno izdvojili 29.3% sadržajnih i 26.4% funkcionalnih leksema. Takođe, nijedno četvorogodišnje dete ni iz holandskog ni iz norveškog dela uzorka nije doseglo prag od 80% tačnih odgovora, dok je među petogodišnjacima bilo jedno takvo dete (~ 3%) među decom koja usvajaju holandski i dvoje (~ 8%) među decom koja usvajaju norveški jezik.

Razlike u rezultatima ova dva istraživanja toliko su velike da je jasno da objašnjenje mora da uputi na neki dodatni, spoljašnji faktor čiji je uticaj na razvoj svesti o reči posebno značajan. Kurvers i Uri (*ibid.*, 362-363) su u interpretaciji i poređenju rezultata svog i istraživanja Karmiloff-Smith *et al.* ukazale na različite pristupe pismenosti, kao i na razlike u pedagoškoj praksi kada je o ranom opismenjavanju reč kao na mogući presudni faktor uticaja na razvoj svesti o reči. Naime, dok se deca u Velikoj Britaniji znatno ranije uključuju u raznovrsne aktivnosti koje podržavaju razvoj pismenosti, to nije slučaj sa decom istog uzrasta u Holandiji i Norveškoj koja prva iskustva sa pisanim formama jezika stiču nešto docnije. Iako ovo objašnjenje svakako može da bar delimično ukaže kako je došlo do ovako velike razlike u rezultatima u ovim (a i brojnim drugim) sličnim istraživanjima, ono istovremeno otvara i čitav niz novih pitanja o prirodi odnosa između razvoja svesti o reči kao jedinci jezika i pismenosti – šta dolazi prvo, a šta sledi, u kom smeru teče uticaj (od postojanja svesti o reči ka uspešnom ovladavanju pismenošću, ili obrnuto) i može li se, na koji način i kojim aktivnostima podržati i pospešiti razvoj svesti o reči?

2.2. Svest o arbitrarnoj prirodi leksičkog znaka (razlikovanje oznake i označenog)

Rana ispitivanja sposobnosti dece da razlikuju oznaku i označeno vršili su još Pijaže i Vigotski dvadesetih i tridesetih godina prošlog veka. U pokušaju da utvrdi uzrast na kome je dete sposobno da napravi jasnu distinkciju između referenta i reči koja ga označava, Pijaže govori o tri različite faze razvoja: tokom prve faze (sve do uzrasta 7-8 godina), deca ne prave nikakvu razliku između reči i onoga što ona označava, ona čak ne mogu ni da razumeju problem. Tokom druge faze (7-11 godina) deca shvataju da problem postoji, ali nisu u stanju da ga u potpunosti reše, niti da ga na sistematičan način sagledaju. Tek u trećoj fazi (posle 10. ili 11. godine) dete uspešno rešava problem (Piaget 1951, 56). Pijaže svaku od faza ilustruje odgovorima koje deca daju na pitanje „Da li reči imaju snagu?“ Za prvu fazu, između ostalih, navodi sledeći primer: „Bourg (6): *Imaju li reči snagu? — Ne, ... da. — Reci mi neku jaku reč. — Tata, zato što je on tata i zato što je jak.*“ Druga faza, koju Pijaže označava kao paradoksalnu zato što sa jedne strane dete shvata problem i donekle ima uvid da je reč nešto različito od onoga što označava, ali sa druge ovo razlikovanje nije

dovoljno iskristalisano da bi mu omogućilo da izbegne zamku koju predstavlja pitanje, ilustrovana je sledećim primerom: „Aud (8;8): *Imaju li reči snagu?* — *Ne, reči nisu ništa. One nisu jake, ne možeš ništa da staviš na njih.* — *Reci mi neku reč.* — *Zavesa. Ona nije jaka jer ako nešto staviš na nju, ona se cepa. Reči nisu jake zato što ne možeš da staviš ništa na njih. Reč je kad govoriš. Ako nešto staviš na reč „papir“ ona će da se pocepa. ...* — *Reci mi još jednu reč.* — *Stalak za kišobrane. On je jak zato što možeš da staviš kišobrane u njega.* — *Da li kišobrane stavljaš u reč?* — *Ne.* — *Da li je reč jaka?* — *Ne.* — *Zašto reč „zavesa“ nije jaka?* — *Zato što se lako cepa.*“ Pijaže skreće pažnju da je iz Audovih kontradiktornih odgovora očito da on još uvek ima poteškoća da razlikuje oznaku od označenog, kao i misao od stvari o kojoj razmišlja. Tek u trećoj fazi dete je sposobno da napravi jasnu razliku između oznake i označenog i izbegne da upadne u zamku koju pitanje predstavlja: „Tie (10;10): *Imaju li reči snagu?* — *Za- visi od reči.* — *Koja je reč jaka?* — *Reč „boks“ ... uf, ne... ne, reči nemaju snagu, nikakvu (smejući se).* — *A zašto si prvo mislio da imaju?* — *Pogre- šio sam. Mislio sam da reč udara*” (Piaget *ibid.*, 57-59).

Ova nemogućnost da se sve do uzrasta od oko deset godina ozna- ka jasno razluči od označenog, kao i korespondentna nemogućnost da se misao odvoji od entiteta o kome se misli, predstavljaju značajnu karakte- risticu dečjeg mišljenja na tom uzrastu, koju je Pijaže označio terminom *nominalni realizam*.¹

I Vigotski se bavio sposobnošću dece da razlikuju oznaku i označe- no. U nizu ispitivanja koje je izvršio, a čiji su učesnici bila mahom deca predškolskog uzrasta, i on je utvrdio da je ime predmeta na ovom uzrastu neraskidivo povezano sa njegovim svojstvima: „Krava se zove *krava* zato

1 Treba, međutim, imati u vidu da neki savremeni autori negiraju postojanje nomi- nalnog realizma i da ga smatraju epifenomenom (v. npr., Ephratt 1991). S druge strane, savim je moguće da deca i dalje prolaze kroz fazu nominalnog realizma, ali da se zbog sve ranijeg ulaska u formalni obrazovni sistem i velikog uticaja obilja informacija kojem su izložena, nominalni realizam ili prevazilazi na mnogo mlađem uzrastu nego ranije, ili samo biva „zamaskiran“ pod uticajem različitih činjenica i informacija kojima je dete obasuto i koje naprosto reprodukuje jer ih smatra tačnim pošto su mu saopštene od strane autoriteta – odrasle osobe. Sledeći primer bi ilustrovao ovu drugu mogućnost: četvorogodišnje dete je u vrtiću naučilo da Deda Mraz ne postoji i na sva pitanja o njemu odgovara da on ne postoji. S druge strane, posle par dana, isto dete predaje roditeljima pismo (skup crteža i različitih ispisa koji predstavljaju njegove želje) i traži od njih da ga zapakuju u kovertu, nalepe marku, i pošalju Deda Mrazu na Severni pol.

što ima rogove, *tele* zato što su mu rogovi još mali, *konj* zato što nema rogove, *pas* zato što nema rogove i što je mali, a automobil se zove *automobil* zato što uopšte nije životinja.“ (Vigotski 1996, 235). Na pitanje da li se ime jednog predmeta može zameniti drugim, deca tog uzrasta odgovaraju da je to apsolutno nemoguće i objašnjavaju da se *krava* ne može nazvati *mastilom*, a *mastilo* *kravom* zato što se mastilom piše, a krava daje mleko. Rečima Vigotskog: „Prenošenje imena kao da znači i prenošenje svojstva jedne stvari na drugu, toliko su tesno i nerazdvojno povezana svojstva predmeta i njegov naziv. ... Vidimo kako je teško detetu da odvoji ime stvari od njenih svojstava i kako svojstva stvari prilikom prenošenja prate ime, kao imovina vlasnika“ (*ibid.*).

Novija ispitivanja potvrdila su, proširila i produbila ranija saznanja o razvoju sposobnosti za razlikovanje oznake od označenog. U istraživanju sprovedenom sedamdesetih godina prošlog veka Papandropoulou i Sinclair (1974, 243-244) tražile su od svojih ispitanika uzrasta od 4;5 do 10;10 da im navedu primere za dugačke, kratke i teške reči, kao i za reč koju su oni sami izmislili. Rezultati ovog istraživanja pokazali su da deca uzrasta 4;5-6;0 ne prave nikakvu razliku između reči i stvari, odnosno da su oznaka i označeno za njih neodvojivi. Kao primere za dugu reč navodila su ili velike objekte, ili radnje koje dugo traju i/ili se prostiru na veliku udaljenost: *stolica* (zato što ima dugačke noge), *voz* (zato što putuje daleko i mnogo ljudi je u njemu), *dečak* (koji trči, i trči i trči, najbrže što može). Kao kratke, navođene su reči koje označavaju objekte malih dimenzija: *bela rada* (zato što je mala), a kao teške one koje označavaju neprijatne radnje ili predmete: *zub* (zato što ispada napolje), *neko ko vadi ključ iz vrata* (zato što je to teško), *raspremanje igračaka*. Deca ovog uzrasta takođe su objašnjavala da je nešto reč upravo zato što ima određeno svojstvo: „*jagoda* je reč zato što raste u bašti“, a „*olovka* zato što se njome piše“. Kada se od njih tražilo da navedu reč koju su sami smislili, ili su navodili prvo što im padne na pamet, ili nemoguće, nerealne situacije: *riba u kugli bez vode*, *automobil koji pliva i leti* i sl. (*ibid.*). Na uzrastu od 5 do 7 godina pojavljuju se istovremeno dve različite koncepcije odnosa između oznake i označenog. Obema je zajedničko da se reči više ne izjednačuju sa realnošću, već samo korespondiraju sa njom, mada i dalje postoji vrlo čvrsta veza između reči i realnosti koju ona reprezentuje. Shodno tome, reči su ili ono što se kaže o nečemu, ili ono što se upotrebljava da bi se nešto imenovalo. U prvom slučaju, deca kao primere za reč navode čitave rečenice (reč = komentar),

u drugom navode reči, ali samo sadržajne, odnosno reči iz otvorenih klasa (reč = etiketa). Primer za reč = komentar, odnosno reč = rečenica ilustruje sledeći dijalog između deteta i istraživača: „*The* nije reč zato što ti treba još nešto, *truck* ti treba. Ali kad eksperimentator pita da li je „*the truck*“ reč, dete (5;4) nastavlja ‘Ne, *the truck*, to nije dovoljno, za reč ti trebaju dve stvari, recimo, *the truck ... it goes*’ (*ibid.*, 245). Primer za reč = etiketa je odgovor deteta (6;2) koje na zahtev da kaže reč nabraja niz imenica: *kola, kuća, policajac, crkva, aligator*, a na pitanje da kaže zašto su to reči, objašnjava: „... zato što je to pravo, to su prava imena...“, tj., to postoji (*ibid.*) Članovi, predlozi i druge lekseme iz zatvorenih klasa reči još uvek ne bivaju prepoznate kao prave reči – deca objašnjavaju da to nisu reči jer su kratke, imaju mali broj slova i ne postoje, dok je *âne* (fr. *magarac*), iako je kratka ipak reč jer *âne* (*magarac*) postoji. Kada se od dece koja su na ovom stadijumu shvatanja odnosa oznaka – označeno traži da navedu dugu reč, tipični odgovori su: „Zmija koja živi u šumi“ (reč = komentar), ili: „lokomotiva“ (reč = etiketa) – u oba slučaja reč je o svojevrsnom kompromisu – imenička sintagma sa relativnom rečenicom jeste duga, kao što i njen upravni član referira na biće značajne dužine, a i drugi navedeni primer je po obliku duga, petosložna reč koja takođe označava dugačak objekat. U istraživanju Papandropoulou i Sinclair tek su deca uzrasta od 8 do 10 godina pokazala da su u stanju da naprave jasnu distinkciju između reči i entiteta koji reč označava, odnosno između oznake i označenog.

Slični su i rezultati ispitivanja u kome je proveravana sposobnost dece da uspostave vezu između izgovorenog i napisanog, odnosno između fonemske i grafemske slike reči. Lundberg and Torneus (1978) su izvele istraživanje u kome su ispitanicima prvo izgovarale parove reči, a potom im pokazivale te iste reči ispisane na komadu papira sa zahtevom da prepoznaju koja je reč gde zapisana. Njihovi rezultati potvrdili su da sedmogodišnjaci ne shvataju arbitrarnost odnosa između oblika reči i onoga što ona označava. Ispitanici su po pravilu birali onu ispisanu reč koja im se činila odgovarajućom po nekom semantičkom, a ne formalnom kriterijumu. Tako bi, kada bi im bile pokazane ispisane reči „*tree*“ i „*tennis racket*“, pokazivali na „*tennis racket*“ kao oznaku za „*tree*“ objašnjavajući to time da je drvo veliko, mnogo veće od teniskog reketa, te da stoga i kad se napiše mora biti veće, odnosno duže (Lundberg and Torneus, *ibid.*).

U poslednjih 15-20 godina se, u sklopu istraživanja teorije uma, dečije shvatanje odnosa oznaka – označeno dovodi u vezu sa razvojem spo-

sobnosti za reprezentaciju kako sopstvenih, tako i tuđih znanja i verovanja (Kamawar & Olson 1999, Apperly & Robinson 2002). Uspostavljanje ove veze između lingvističkih i drugih tipova reprezentacija otvara novu perspektivu i fokus interesovanja pomera ka praćenju pojave i razvoja reprezentacija u okviru različitih domena, uključujući i lingvistički, i traženju zajedničkih obeležja koja karakterišu i determinišu ove procese.

2.3. Razumevanje metalingvističkog termina „reč“

Ovaj aspekt svesti o reči stiže se najkasnije, a istovremeno je i najnejasnije da li ga uopšte treba uzimati u obzir kada se istražuje razvoj koncepta reči. Naime, s obzirom na teškoće sa kojima se susreću i sami lingvisti prilikom određivanja obima i sadržaja ovog pojma, kao i na neslaganja koja među njima postoje, pitanje je uolikoj meri je razumevanje termina „reč“ rezultat spontanog formiranja i razvoja metalingvističkih kompetencija kod deteta, a koliko je posledica njegovog uključivanja u proces formalnog obrazovanja u okviru koga mu se, između ostalog, nudi već oformljena, gotova definicija i ovog termina.²

Još je Pijaže utvrdio da je koncept *reči* težak i nejasan mlađoj deci sve do uzrasta 7 – 8 godina, za razliku od koncepta *imena*, koji im je, naprotiv, sasvim jasan (Piaget *ibid.*, 61). Kada je Francis (1973) tražila od dece da joj kažu reč „bilo koju reč koju znate“, samo 44% njenih subjekata uzrasta 5;9 bilo je u stanju da pruži tačan odgovor, dok je 26% odgovorilo navodeći neko vlastito ime ili naziv broja, što je, po Francis, ukazivalo da poseduju bar delimično razumevanje termina „reč“. Na uzrastu 7;3 broj dece koja navode reč koja nije vlastito ime ili neki drugi naziv narastao je na 92%. U ispitivanjima koja su sprovele Berthoud-Papandropoulou (1978) i Papandropoulou i Sinclair (1974) od dece različitog uzrasta tražilo se da definišu reč tako što su im postavljana sledeća dva pitanja: „Šta je u stvari reč?“ i „Kako znaš da je nešto reč?“. Deca uzrasta 4;5 – 6 godina nudila su „definicije“ iz kojih je bilo uočljivo da za njih reči nemaju samostalnu egzistenciju nezavisnu od onoga što označavaju (v. odeljak 2.2 i Papandropoulou and Sinclair, *ibid.*, 244). Na uzrastu između osam i deset godina, kada su već bila uključena u obrazovni sistem, deca su davala definicije koje su ukazivale na snažan uticaj formalnog obrazovanja – odgovori su bili su izrazito jednoobrazni i većina dece koristila je identične, gotovo formulaičke reči i izraze prilikom defini-

2 Up. Bowey & Tunmer 1984: 74 i dalje.

sanja, kao što ilustruje i sledeća definicija deteta uzrasta 8;3: „Reč je nešto što znači nešto i piše se slovima“ (*ibid.*, 247).

Rezultati ispitivanja koje su sprovedi Downing i Oliver (1974) pokazali su da i deca uzrasta 7 – 8 godina još uvek mešaju reči sa slogovima i pojedinačnim glasovima iako, u najvećem broju slučajeva, do tada već razlikuju pojedinačne reči od sintagmi i rečenica.

Ukupno uzevši, rezultati dosadašnjih ispitivanja pokazuju da se sposobnost razumevanja i definisanja metalingvističkog termina „reč“ razvija tokom dužeg niza godina, sve do perioda rane adolescencije. Iako ovo na prvi pogled može izgledati neobično i kontraintuitivno s obzirom da i vrlo mala deca koriste leksemu „reč“ i pokazuju da je bar delimično razumeju, ne treba gubiti iz vida da se razumevanje apstraktnih koncepata, kao i sposobnost njihovog definisanja, uključujući i sposobnost definisanja metalingvističkih termina, razvija tek po ulasku u stadijum formalnih operacija i dostizanju odgovarajućeg nivoa razvoja apstraktnog mišljenja (tj. u periodu između dvanaeste i petnaeste godine).

2.4. Razvoj svesti o reči kod dece koja usvajaju srpski jezik

U jedinom eksperimentalnom istraživanju stepena razvoja svesti o reči koje je izvedeno na uzorku dece koja usvajaju srpski kao maternji jezik, ispitivane su istovremeno dve dimenzije razvoja svesti o reči: (1) svest o reči kao jedinici jezika i (2) svest o tome da je priroda lingvističkog znaka arbitrarna. Druga dimenzija ispitivana je preko dva različita aspekta i u dva različita zadatka: prisustvo *vs.* odsustvo nominalnog realizma i prisustvo *vs.* odsustvo sposobnosti da se napravi razlika između formalnih karakteristika reči (njenog oblika) i značenja reči. Ispitano je ukupno sto dece kasnog predškolskog uzrasta (prosečan uzrast: 6;10), iz gradske sredine i srednjeg socioekonomskog statusa (Kodžopeljić 1997).³ Analiza dobijenih rezultata pokazala je da se i pre usvajanja pisanog jezika pojavljuju oba ispitivana oblika svesti o rečima, ali u različitoj meri. Tako je svest o reči kao jedinici jezika bila prisutna kod 77% ispitivane dece,

3 J. Kodžopeljić (*ibid.*, 234) smatra da su prisustvo/odsustvo nominalnog realizma i razlikovanje oznake od označenog dve različite dimenzije svesti o reči i samo prvu stavu pod „svest o arbitarnosti veze imena i objekta“. Ovo svakako nije tačno – upravo se odsustvo bilo kakvog oblika predeterminisane veze između oznake i označenog smatra esencijalnim delom učenja o arbitarnosti jezičkog znaka (Sosir, 1989.)

a razliku između formalnih odlika reči (njene zvučne slike) i njenog značenja, odnosno razliku između oznake i označenog pravilo je 81% dece. Nasuprot tome, samo kod 17% dece uočeno je odsustvo nominalnog realizma. Uz to, samo 8% dece ovog uzrasta bilo je u stanju da i funkcionalne reči izdvoji i prepozna kao reči, kao što su i kod samo 15% ispitanika bila zastupljena sva tri aspekta svesti o reči (*ibid.*, 235-236).

Drugi deo ovog istraživanja izveden je sa istim ispitanicima osam meseci kasnije kada su deca već završila sa početnom obukom u čitanju. To prilikom proveren je njihov uspeh u čitanju i razumevanju teksta i dobijeni rezultati upoređeni su sa rezultatima iz prethodne faze istraživanja. Na osnovu izvršenih analiza i poređenja ustanovljeno je da postojanje svesti o reči kao jedinici jezika ima značajnog uticaja na početno usvajanje čitanja, odnosno da statistički značajno utiče kako na brzinu čitanja, tako i na razumevanje pročitano. Slični rezultati dobijeni su i kada je u pitanju postojanje svesti o arbitrarnoj prirodi jezičkog znaka, odnosno o distinkciji oznaka – označeno: grupa ispitanika koja je bila uspešna u proceni dužine reči (i nije je izjednačavala, već jasno odvajala od dužine referenta/entiteta koga reč označava) postigla je statistički značajno bolje rezultate na svim varijablama kojima se merio uspeh u čitanju (*ibid.*, 238-239). Nasuprot tome, prisustvo, odnosno odsustvo nominalnog realizma u dečjem načinu razmišljanja nije imalo nikakvog uticaja na uspeh u početnom opismenjavanju.

Pored toga što svakako zaslužuju pažnju jer su jedini koji se odnose na razvoj svesti o reči kod dece koja usvajaju srpski jezik, ovi rezultati značajni su i na širem planu – oni nedvosmisleno pokazuju da razvoj svesti o reči ima isti tok kod dece koja usvajaju različite jezike, iz čega sledi da je reč o dubljem, bazičnijem kognitivnom i lingvističkom procesu na koji formalne i konstrukcione specifičnosti pojedinih jezika nemaju uticaja. Uz to, ovi rezultati potvrđuju ranije nalaze da se različiti aspekti dimenzije arbitarnosti jezičkog znaka međusobno razlikuju po uzrastu usvajanja.

3. Razvoj svesti o reči i usvajanje pismenosti

O odnosu razvoja svesti o reči (i drugih metalingvističkih kompetencija) i usvajanja pismenosti postoje dva suprotstavljena stava. Dok jedna grupa autora smatra da je određeni nivo razvijenosti metalingvističkih kompetencija nužan preduslov za usvajanje pismenosti i da značajno utiče na

uspeh u čitanju i razumevanju teksta (npr. Tunmer & Bowey 1984, Edwards and Kirkpatrick 1999, Sharpe & Zelazo 2002), drugi zastupaju stav da je ovladavanje pisanim formama jezika primarno i da ima presudan značaj kako za razvoj metalingvističkih sposobnosti uopšte, tako i za razvoj svesti o reči (npr. Vigotski 1996, Homer & Olson, 1999, Ravid & Tolchinsky 2002).

Razmatrajući uticaj metalingvističkih kompetencija Bowey i Tunmer navode kako dete da bi naučilo da čita mora biti u stanju da obrati pažnju na strukturna obeležja govora (jedine forme jezika sa kojom je do tada bilo u kontaktu). Metalingvistička sposobnost objektivizacije jezika otuda je važan preduslov za usvajanje čitanja pošto bez posedovanja ove sposobnosti dete ne bi bilo u stanju da otkrije ona obeležja govornog jezika koja su od centralnog značaja za uspostavljanje odgovarajućih odnosa korespondentnosti između usmenog i pisanog jezika. A postojanje svesti o reči, po ovim autorima, od ključnog je značaja jer se govor mora prvo na nivou reči (a tek potom na fonemsko-grafemskom nivou) dovesti u vezu sa pisanim jezičkim izrazom (*ibid.*, 154–156). Edwards i Kirkpatrick (*ibid.*, 326) smatraju da će podučavanje dece pismenosti biti smisleno i dati rezultate samo ukoliko načini i tehnike rada sa decom budu usklađene sa trenutnim stepenom njihovog metaleksičkog i metajezičkog razvoja.

Vigotski je bio prvi koji je ukazao na značaj ovladavanja pismenošću za razvoj metalingvističkih kompetencija: „U pisanom govoru dete mora delovati voljno, pisani govor je voljniji od usmenog. To se provlači kao lajtmotiv kroz ceo pisani govor. Već glasovna struktura reči, koja se u usmenom govoru izgovara automatski, bez raščlanjavanja na pojedine delove, zahteva prilikom pisanja sricanje, raščlanjavanje. Izgovarajući ma koju reč, dete nije svesno koje glasove izgovara i ne obavlja nikakve namerne radnje prilikom izgovaranja svakog pojedinačnog glasa. U pisanom govoru, naprotiv, ono mora da dovede do svesti glasovnu strukturu reči, da je raščlani i voljno reprodukuje u pismenima“ (Vigotski 1996: 180).

Homer i Olson (*ibid.*) takođe zastupaju stav da pismenost ima presudan uticaj na razvoj metalingvističke svesti. Razvijajući ideje Vigotskog, oni smatraju da pisanje pruža model koji se koristi i pri analizi i segmentaciji govora. Kako bi svoju hipotezu proverili, izveli su dva eksperimenta čiji su rezultati pokazali da dete i pre nego što se opismeni shvata reprezentacionu prirodu pisanja, kao i da se dečije razumevanja reči kao jedinice jezika može predvideti na osnovu postojanja svesti o tome da je reč izdvojena celina unutar pisanog teksta („reč je ono što imamo između dve beline“).

Razmotrivši različite postulate o odnosu metalingvističkog i metaleksičkog razvoja i usvajanja pismenosti, Ravid i Tolchinsky zastupaju donekle kompromisan stav. Naime, iako ističu da konvencije pisanog jezika promovišu metalingvističke kompetencije u različitim domenima (fonološkom, leksičkom, sintaksičkom, pragmatičkom), one navode i da je razvoj lingvističke svesti rezultat zajedničkog delovanja kognitivnog i jezičkog razvoja, jezičkog iskustva i formalnog obrazovanja. A sposobnost da se reprezentuje, vrednuje i voljno manipuliše jezičkim oblikom i značenjem je, po njihovom mišljenju, rezultat složenog, objedinjenog i koherentnog skupa lingvističkih znanja koje može posedovati samo odrasli pismeni pojedinac (*ibid.*, 430–432).

4. Zaključak

Pregled istraživanja o razvoju svesti o reči pokazuje da različite dimenzije ove sposobnosti imaju različite razvojne tokove: dok se neki njeni aspekti pojavljuju, bar u inicijalnom obliku, relativno rano (oko četvrte godine), usvajanje drugih proteže se sve do perioda rane adolescencije. Iako veza između pojedinih dimenzija (a posebno odnos između prisustva/odsustva nominalnog realizma i drugih dimenzija svesti o reči) još uvek nije dovoljno ni teorijski ni empirijski razjašnjena, rezultati brojnih istraživanja ukazuju da se svest o reči kao jedinici jezika formira prva i da ona čini osnovu za ovladavanje drugim dimenzijama svesti o reči. Svest o arbitrarnoj prirodi odnosa između oznake i označenog usvaja se nešto kasnije, a razumevanje metalingvističkog koncepta „reč“ tek sa razvojem apstraktnog mišljenja.

Kada je o razvoju svesti o reči i usvajanju pismenosti reč, još uvek je u toku debata između onih autora koji smatraju da je posedovanje određenih aspekata svesti o reči nužan preduslov za uspešno opismenjavanje i onih koji smatraju da tek ovladavanje pisanim formama jezika omogućava pun razvoj ne samo svesti o reči, već i ostalih metalingvističkih kompetencija.

Literatura

- Apperly, I. A. & E. J. Robinson (2002). „Five-year-olds’ handling of reference and description in the domains of language and mental representation.“ *Journal of Experimental Child Psychology* 83, 53–75.
- Bates, E. (1976). *Language and Context: The Acquisition of Pragmatics*. New York: Academic Press.
- Berthoud-Papandropoulou, I. (1978). “An experimental study of children’s ideas about language.” U: A. Sinclair *et al.* (eds.), 55-64.
- Bowey, J. A. & W. E. Tunmer. (1984). “Word Awareness in Children.” U: *Metalinguistic Awareness in Children: Theory, Research, and Implications*, ed. by Tunmer, W. E., C. Pratt, and M. L. Herriman, 73–91. Berlin: Springer-Verlag.
- Downing, J. & P. Oliver (1974). The child’s conception of “a word”, *Reading Research Quarterly* 9, 568-582.
- Edwards, H. T. & A. G. Kirkpatrick. (1999). „Metalinguistic Awareness in Children: A Developmental Progression.“ *Journal of Psycholinguistic Research*, 28 (4), 313–329.
- Ephratt, M. (1991). „Piaget’s Nominal Realism From a Linguistic Point of View.“ *Language Learning* 41, 4, 555-598.
- Francis, H. (1973). „Children’s experience of reading and notions of units in language.“ *British Journal of Educational Psychology* 43, 17-23.
- Gombert, J. E. 1997. “Metalinguistic Development in First-Language Acquisition.” U: Van Lier L., Corson D. (ed.), *Encyclopedia of Language and Education*, tom 6. Dordrecht: Springer, 43-52.
- Holden, M. & McGinitie, W. (1972). “Children’s conceptions of word boundaries in speech and print.” *Journal of Educational Psychology* 6, 551–557.
- Homer, B. & Olson D. R. (1999). „Literacy and Children’s Conception of Words.“ *Written Language & Literacy* 2, 1, 113–140.
- Kamawar, D. & D. R. Olson. (1999). „Children’s Representational Theory of Language: The Problem of Opaque Contexts.“ *Cognitive Development* 14, 531–548.
- Karmiloff-Smith A., Grant J., Sims K., Jones M.C., Cuckle P. (1996). „Rethinking metalinguistic awareness: Representing and accessing knowledge about what counts as a word.“ *Cognition* 58, 197–219.
- Kodžopeljić, J. (1997). “Svest o rečima kao faktor usvajanja čitanja.” *Psihologija*, 3, 231-240.

- Kurvers, J. & H. Uri. (2006). "Metalexic awareness: development, methodology or written language? A cross-linguistic comparison." *Journal of Psycholinguistic Research*, 35 (4), 353–367.
- Kurvers, J., R. van Hout i T. Vallen. (2006). "Literacy and Word Boundaries." U: N. Faux (Ed.), *Low-Educated Second Language and Literacy Acquisition Research, Policy, and Practice. Proceedings of the Second Annual Forum*. Richmond, Virginia: The Literacy Institute at Virginia Commonwealth University, 45–64.
- Law, J. M. & P. Ghesquière. (2017). "Early development and predictors of morphological awareness: Disentangling the impact of decoding skills and phonological awareness." *Research in Developmental Disabilities* 67, 47–59.
- Lundberg, I. (1978). "Aspects of linguistic awareness related to reading." U: A. Sinclair, R. Jarvella, & W. Levelt (Eds.), *The child's conception of language*. New York: Springer-Verlag, 83–96.
- Lundberg, I., & Torneus, M. (1978). „Nonreaders' awareness of the basic relationship between spoken and written words.“ *Journal of Experimental Child Psychology* 25, 404–412.
- Moskovljević Popović, J. i Plut, D. (2011). „Razvoj sposobnosti za samoprocenu razumevanja teksta (I)“. *Анали Филолошкої факултету XXIII/2*, 297–309.
- Onderdelinden, L., I. van de Craats i J. Kurvers. (2009). "Word Concept of Illiterates and Low-literates: Worlds Apart?". Dostupno na: <https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/297101/bookpart.pdf>. [20. 4. 2017.]
- Owens, R. E., Jr. (1996). *Language development*, 4th ed. Boston: Allyn & Bacon.
- Papandropoulou, I. & A. Sinclair (1974). „What is a Word? Experimental Study of Children's Ideas on Grammar.“ *Human Development* 17, 241–258.
- Piaget, J. (1951). *The Child's Conception of the World*. London: Routledge.
- Ravid, D. and L. Tolchinsky. (2002). „Developing linguistic literacy: A comprehensive model.“ *Journal of Child Language* 29, 417–447.
- Reder F., Marec-Breton N., Gombert J.-E. & Demont E. (2013). "Second-language learners' advantage in metalinguistic awareness: A question of languages' characteristics." *British Journal of Educational Psychology* 83, 686–702.
- Roth, F.P., Speece, D. L., Cooper, D.H., De La Paz, S. (1996). „Unresolved Mysteries: How do Metalinguistic and Narrative Skills Connect with Early Reading?“ *The Journal of Special Education* 30, 257–277.
- Sharpe, D. & P. D. Zelazo. (2002). „The foundations and development of metalinguistic knowledge.“ *Journal of Child Language* 29, 2, 484–488.

- Snow, C. E., M. S. Burns i P. Griffin. (1998). *Preventing reading difficulties in young children*. Washington, DC: National Academy Press.
- de Sosir, F. (1989). *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
- Tunmer, W. E. & J. A. Bowey. (1984). "Metalinguistic Awareness and Reading Acquisition." U: Tunmer, W. E., C. Pratt, and M. L. Herriman, eds. Berlin: Springer-Verlag, 144–168.
- Tunmer, W. E. & R. Grieve. (1984). „Syntactic awareness in children.“ U: W. E. Tunmer *et al.* (eds.), 92-104.
- Tunmer, W. E. & Herriman, M. (1984). „The development of metalinguistic awareness: A conceptual overview.“ U: Tunmer, W. E., C. Pratt, and M. L. Herriman, eds. Berlin: Springer-Verlag, 12–35.
- Tunmer, W. E., C. Pratt, and M. L. Herriman, eds. (1984). *Metalinguistic Awareness in Children: Theory, Research, and Implications*. Berlin: Springer-Verlag.
- Vigotski, L. (1996). *Sabrana dela, tom II – Problemi opšte psihologije (Mišljenje i govor i Predavanja iz psihologije)*. Beograd: ZUNS.

Jasmina Moskovljević Popović

Summary

ON DEVELOPMENT OF METALINGUISTIC AWARENESS – WORD AWARENESS

Word awareness is considered to be one of the major components of metalinguistic awareness. The primary objective of this paper is to present and analyse the different approaches to the investigation of this phenomenon, as well as to review experimental findings about three aspects of word awareness development: development of awareness of word as a unit of language, development of awareness of the arbitrary nature of the lexical sign, and development of understanding of the “word” as a metalinguistic concept. Having in mind the results of previous research which suggests that literacy plays a significant role in enhancing one’s metalinguistic knowledge, and thus one’s word concept, special attention has been paid to the study of the nature of relationship between word awareness development and literacy acquisition and different approaches and solutions to this problem.

Key words: metalinguistic competences, word awareness development, literacy acquisition; pre-school and early school-age children

O NASTANKU I RAZVOJU SISTEMA FINALNIH VEZNIKA U ITALIJANSKOM JEZIKU

U ovom radu prikazali smo nastanak i razvoj finalnih veznika i vezničkih izraza u italijanskom jeziku. Nastojali smo da utvrdimo da li se ova vrsta veznika razvijala u skladu sa opštim tendencijama u italijanskom vezničkom sistemu: od malobrojnih nasleđenih iz latinskog jezika preko stvaranja mnoštva novih složenih oblika i izraza u srednjem veku ka smanjivanju broja jedinica od renesanse do današnjih dana. Razmotren je i podatak o postojanju relativno malog broja finalnih veznika u odnosu na ostale veznike koji određuju srodne uzročno-posledične odnose. Istraživanje je sprovedeno na uzroku koji obuhvata književne spomenike na italijanskom jeziku od njegovih početaka do danas. Poseban naglasak stavljen je na razvoj sistema u 13, 14. i 16. veku, ključnim razdobljima u italijanskom jeziku uopšte. Rezultati su pokazali da se sistem finalnih veznika u izvesnoj meri poklapa sa opštim vezničkim sistemom ali da, ipak, pokazuje izvesnu posebnost u pogledu znatno manjeg broja jedinica i manje učestalosti u poređenju sa uzročnim, pogodbenim, dopusnim i posledičnim veznicima.

Ključne reči: veznici, finalnost, uzročnost, italijanski jezik, sintaksa, dijahronija.

Uvod

Finalne ili ciljne zavisne rečenice u italijanskom jeziku mogu se koristiti u dva oblika: eksplicitnom, s predikatom ciljne rečenice u konjunktivu prezenta ili imperfekta, ili implicitnom, s predikatom u infinitivu. U ovom radu analiziraćemo nastanak i istorijski razvoj finalnih veznika koji uvode eksplicitne rečenice. Pošli smo od pretpostavke da se sistem finalnih veznika u italijanskom jeziku razvijao u skladu sa opštim tendencijama u nastanku italijanskog vezničkog sistema i promenama koje su se u nje-

* Filološki fakultet, Studentski trg 3, 11000 Beograd, elektronska pošta: milasamardzic@fil.bg.ac.rs.

mu ostvarile (Samardžić, 2003; Rombi, Policarpi, 1985: 239): u srednjem veku sistem je doživeo veliko bogaćenje da bi, od renesanse (a u skladu s težnjom ka ujednačavanju i sistematizaciji čitave gramatike), počeo da se pojednostavljuje. Naime, posmatrajući istorijski razvoj veznika, utvrđeno je da je smanjen broj leksičkih i fonoortografskih varijanti, kao i gubitak određenog broja leksema: od registrovanih 525 oblika u 13. i 14. veku, danas je u upotrebi oko 290 oblika. Isto tako, utvrđeno je da razvojem jezika, od 16. veka, nije došlo do nastanka novih veznika već samo vezničkih izraza (Samardžić, 2003: 277).

Međutim, zanimljiva je činjenica da se, i bez neke detaljnije analize, lako uočava da postoji relativno mali broj oblika finalnih veznika u odnosu na druge zavisne veznike koji označavaju neki uzročno-posledični odnos. Na primer, u staroitalijanskom jeziku utvrdili smo upotrebu oko 40 oblika uzročnih veznika i vezničkih izraza (naspram današnjih 20), oko 30 pogodbenih (naspram današnjih dvadesetak), 14 posledičnih (naspram današnjih 11), 27 koncesivnih (naspram današnjih 14) itd. U obimnom korpusu uočili smo desetak oblika (što u starom što u savremenom jeziku) s tim što samo jedan od njih ima isključivo finalnu vrednost (*affinché*, ako izuzmemo novije izraze *allo scopo che*, *coll' (nell') intenzione che*, *a far sì che* koji se i danas retko upotrebljavaju). Jedan od uzorka za manji broj finalnih konektora svakako je češća upotreba ovih rečenica u implicitnom nego u eksplicitnom obliku. Budući da su implicitne ciljne rečenice bliže duhu italijanskog jezika, u slučajevima kada se subjekti upravne i namerne rečenice ne podudaraju (što je neophodan uslov za implicitni oblik), moguća je transformacija eksplicitne u implicitnu rečenicu upotrebom kauzativnih glagola: [io] *Dico a bassa voce perché [loro] non mi sentano.* > *Dico a bassa voce per non farmi sentire; È veramente un peccato che il paese più potente del mondo abbia speso tanti soldi perché le sue menti migliori studiassero, e poi non le stia ad ascoltare.* > *È veramente un peccato che il paese più potente del mondo abbia speso tanti soldi per far studiare le sue menti migliori, e poi non le stia ad ascoltare.* Implicitna konstrukcija sa subjektom različitim od subjekta upravne rečenice moguća je i ukoliko se subjekat namerne rečenice podudara sa indirektnim ili direktnim objektom upravne rečenice: *Il padre ha incitato i figli a studiare di più.*

Prednost koja se daje upotrebi implicitnih oblika može se objasniti i nužnom upotrebom konjunktiva u eksplicitnom obliku: ta upotreba podrazumeva, s jedne strane, dalekosežno planiranje diskursa (Berretta, 1984)

a, s druge strane, ne doprinosi lepoti izlaganja budući da deluje prilično izveštačeno. U prilog tome govori i činjenica da se, za razliku od ostalih subordinativnih rečenica, u finalnim, u slučaju podudaranja subjekta u upravnoj i podređenoj rečenici, nikada ne koristi eksplicitni oblik (**Lavorano perché guadagnino di più. Lavorano per guadagnare di più*; dok je ravnopravno prihvatljiv i jedan i drugi oblik, na primer, u uzročnim rečenicama: *È contento perché ha vinto il concorso. È contento per aver vinto il concorso*).

Ciljevi rada i jezički uzorak

U ovom radu pratićemo razvoj sistema finalnih veznika od prvih pisanih spomenika na narodnom jeziku do savremene jezičke situacije. Nastojaćemo da prikazemo nastanak i tendencije u razvoju sistema. Utvrdićemo da li i u ovom sistemu, poput drugih, dolazi do smanjenja broja jedinica u upotrebi i do njegovog pojednostavljivanja ne samo na fonografskom i leksičkom već i sintaksičkom nivou.

Imajući u vidu ciljeve ovog rada i primenjeni pristup, analizirali smo upotrebu finalnih veznika u unapred određenom korpusu.¹ Budući da je istraživanje zasnovano na istorijskom proučavanju jezika, ono je jednim delom ograničeno na dati odnosno zatvoreni korpus (Kristal, 1988: 135) zbog prirodne nemogućnosti njegovog proširivanja. Analizirani jezički materijal obuhvata period od prvih pisanih spomenika na italijanskom jeziku do savremenog jezika. Za stariju jezičku fazu ograničili smo se na književne tekstove pisane tradicije. Pored njih, uzeli smo u obzir dela praktičnog karaktera, kao

1 U radu se prilikom davanja primera iz dela proznog karaktera, navode ime autora i/ili dela (često skraćeno), rimski broj koji označava poglavlje (ili pasus odnosno deo poglavlja) i/ili strana u novijim izdanjima. Za primere iz poezije navode se ime autora i/ili dela (često skraćeno), rimski broj koji označava broj poetskog sastava (na primer, broj pesme u Petrarčinom *Kanconijeru*, ili broj pevanja, u *Božanstvenoj komediji*) i arapski broj koji označava broj stiha. Danteova dela na narodnom jeziku analizirana su iz šestog toma enciklopedije *Enciclopedia Dantesca*, u kome su sadržana sva Danteova dela. Skraćenice za pojedinačna dela: VN = Vita Nuova, IF = Inferno, PG = Purgatorio, PD = Paradiso, CV = Convivio. Napominjemo da je znatan broj primera preuzet iz velikog istorijskog rečnika italijanskog jezika S. Batalje. Za te kao i za primere iz Danteovih dela nismo posebno navodili izvore u spisku literature.

što su hronike, istorije, politička, religiozna i naučna dela, koja su ponekad bliža govornom jeziku te nam donekle mogu pomoći u njegovoj rekonstrukciji. Sintaksičke i semantičke promene finalnih veznika i vezničkih izraza utvrđivane su na osnovu poređenja tekstova od 13. i 14. veka (prevashodno, *Novelina*, prvih pesničkih škola, Danteovih, Petrarkinih i Bokačovih dela na narodnom jeziku) s delima autora moderne epohe italijanskog jezika i književnosti (19. i 20. vek), uz poseban osvrt na autore 16. veka (naročito Makijavelija, Gvičardinija, Čelinija, Bemba, Ariosta i Tasa). U radu je, u skladu s prostornim mogućnostima, naveden samo ograničen broj primera.

Finalne rečenice u italijanskom jeziku iskazuju cilj koji pokreće radnju upravne rečenice. Smatra se jednim od načina ostvarivanja logičkih odnosa. Naime, između dve rečenice moguće je uspostaviti uzročno-posledični odnos pomoću istog veznika koji uvodi uzročne rečenice, s razlikom u upotrebi načina: *L'ho invitato perché anche lui è al corrente. L'ho invitato perché anche lui sia al corrente* (primeri preuzeti iz Bertuccelli Papi, 1991: 818). U prvoj rečenici iskazan je stvaran uzrok izvršenja radnje upravne rečenice i on joj logički prethodi (kao činjenično stanje). U drugom primeru finalna rečenica *perché anche lui sia al corrente* iskazuje isti razlog čije ostvarenje treba da usledi posle radnje iskazane u upravnoj rečenici, a ono pritom ne mora biti potpuno izvesno. Dakle, finalnost je blisko povezana sa uzročnošću. Kao i kod uzročnog odnosa, postoje uzrok i posledica koja zavisi od uzroka i od koje zavisi njeno ispunjenje. Ipak, dok kod uzročnosti uzročna okolnost predstavlja aktivni kvalitet, kod finalnosti posledica predstavlja pokretačku snagu koja objašnjava ostvarivanje uzroka. O finalnim rečenicama i iskazivanju finalnosti u italijanskom jeziku objavljeno je nekoliko značajnih studija (Greco Bolli, 1982; Bertuccelli Papi, 1991; Prandi, 1995; Prandi, Gross i dr., 2005; Pantiglioni, 2010;) tako da se nećemo zadržavati na njihovim opštim karakteristikama već ćemo se usredsrediti na finalne veznike.

Finalni veznici i veznički izrazi u italijanskom jeziku uvode podređene rečenice sa obaveznom upotrebom konjunktiva (prezenta ili imperfekta). Ova ograničena upotreba vremena i isključivo jednog načina objašnjava se logičnom nemogućnošću da cilj prethodi radnji iskazanoj u upravnoj rečenici: između radnji upravne i podređene rečenice postoji uzročni logički odnos koji željeni cilj smešta u budućnost. Ishod takvog logičkog odnosa isključuje mogućnost upotrebe indikativa u finalnoj implicitnoj rečenici budući da cilj još nije ostvaren u vremenu iskazanom u upravnoj rečenici. Upotreba indi-

kativa kao načina koji odražava stvarnost u izražavanju ovakvog logičkog odnosa ne bi bila prikladna.² Međutim, još jedan važan razlog što italijanski finalni veznici uvek uvode rečenicu s predikatom u konjunktivu leži u njihovoj nedovoljnoj određenosti. Naime, svi italijanski finalni veznici jesu polivalentni veznici i koriste se za uvođenje i nekih drugih zavisnih rečenica. Stoga upotreba konjunktiva ukazuje na njihovu finalnu vrednost. Jedini izuzetak je veznik *affinché* koji ima isključivo finalnu vrednost, ali se njegova upotreba beleži sa zakašnjenjem u odnosu na druge oblike. Stoga se može zaključiti da u eksplicitnim finalnim rečenicama konjunktiv ne predstavlja, kao što je to slučaj sa ostalim zavisnim rečenicama, morfološko obeležje podređenosti, koje se odnosi na upotrebu određenog veznika bez modalne vrednosti (D'Arienzo, Frenguelli, 2012: 370). Upravo u rečenicama u kojima je upotreba veznika obavezna uočava se možda veća uloga načina nego samog veznika. U primerima u kojima isti veznik uvodi dve različite vrste podređenih rečenica (*Lavoro perché guadagno molto.* vs. *Lavoro perché tu viva meglio*) način je taj koji određuje razliku između uzročne i finalne rečenice. S druge strane, neki autori (Agostini, 1978: 379, Ageno, 1978: 249) upravo tom velikom semantičkom težinom konjunktiva objašnjavaju kašnjenje u pojavi prvoj isključivo finalnog veznika: „quasi che la presenza del congiuntivo, con la sua componente volitiva e possibilistica potesse garantire in assoluto la chiarezza del nesso logico e del legame sintattico subordinativo” (D'Arienzo, Frenguelli, 2012: 370).

Poreklo i razvoj italijanskih finalnih veznika

Kao što smo to već konstatovali (Samardžić, 2003: 35), samo mali broj italijanskih veznika direktno je nasleđen iz latinskog jezika, dok je veći deo sistema sačinjen od modifikovanih ili novonastalih oblika.³ Pretpostavlja se da je već govorni latinski jezik zanemarivao i odbacivao brojne nijanse i mogućnosti kojima je raspolagala bogata gramatika klasičnog latinskog jezika.

2 Upotreba konjunktiva u finalnim rečenicama bila je dosledna i u latinskom jeziku. Ova konstrukcija upotrebljavala se po obrascu *ut* + konjunktiv.

3 Sačuvana je osnovna podela na koordinativne i subordinativne veznike, ali veliki broj latinskih veznika nije uspeo da se zadrži u italijanskom jeziku verovatno zbog širenja upotrebe paratakse (koja je u osnovi govornog jezika) i nepopularnosti oblika koji su se zadržali isključivo u pisanoj tradiciji (Tekavčić, 1972:859).

O tome svedoče primeri iz tekstova koji pripadaju nižim jezičkim registrima, kao i činjenica da je najveći broj veznika u italijanskom jeziku nastao razvojem jezika, tj. samo mali broj je direktno nasleđen iz književnog latinskog jezika. Najznačajniji deo italijanskog vezničkog sistema predstavljaju novi perifrastični oblici (Mancarella, 1978: 119) nastali u govornom jeziku od imenica, zamenica, priloga, predloga, glagola i prideva, i to najčešće u kombinaciji s već široko rasprostranjenim *che* (Tekavčić, 1972:908: „quod tuttofare”).

Che (ché). Staroitalijanski nastavlja tendenciju govornog kasnolatinskog čuvanjem polivalentnosti veznika *che*. Još od prvih primera, veznik *che* s finalnom vrednošću, uvodi rečenicu s predikatom u konjunktivu (Giacomo da Lentini I 73: *Vorria c'or avvenisse / a lo meo cor ch'escisse / come ncarnato tutto, / e non dicesse mutto - a voi, sdegnosa*). Njegova upotreba bila je široko rasprostranjena u staroj prozi. Na primer, u *Novelinu* u istoj meri je zastupljen kao veznici *perché* i *acciò che*, a i Bokačo ga je koristio u *Dekameronu* (Novellino XCII: *Corruppero uno de' maggiori cavalieri della corte del re, per pregio e per prezzo, ch'elli per questo modo ordinasse della morte del garzone*; Decameron IX 6 27: *Torna qua, che Dio ti dea la mala notte!*). Uvek uvodi rečenicu u postpoziciji u odnosu na upravnu rečenicu (Machiavelli 779: *L'uomo è solo creato per bene e onore d'Iddio; al quale die' il parlare, ché potessi laudarlo*). Najčešće ga uvode glagoli *pregare*, *chiedere*, *impedire*, *procurare*, *badare* ili izrazi sa sličnim značenjem (Greco Bolli, 1982:136-137, Vagni, 1974:330, Herczeg, 1972:373): VN XVIII 6: *Noi ti preghiamo che tu ne dichi ove sta*; Cellini 26: *Stupefatto non sapeva trovare rimedio, che quel velenoso animale non mi uccidesse. Che*, koje uvode izrazi *fare in modo*, ili glagoli *fare* i *guardare* (u značenju „stare attento”, „fare attenzione”), ima vrednost koja je na granici između finalne i posledične (PG II 28: *Fa, fa che le ginocchia cali: / ecco l'angel di Dio: piega le mani: / omai vedrai di sì fatti ufficiali*; PG XVI 15: *Guarda che da me tu non sia mozzo*). U staroitalijanskom jeziku zabeležili smo i pojavu elipse finalnog *che* (Petrarca XCII 6: *Io per me prego il mio acerbo dolore, / non sian da lui le lagrime contese*). U savremenom jeziku daleko manje se koristi od uzročnog *che*, a po Serijaniju, uvek je obeležen grafičkim akcentom (Seriani, 1988: 490: *Dietro questo pensiero, più visione che pensiero, c'era sommessà, nascosta, ché il capitano non gliela scoprisse, la preoccupazione che non aveva mangiato in caserma*).

Come. Prelaz od komparativnog do finalnog *ut* u latinskom odgovara upotrebi *come* (od rasprostranjenog kasnolatinskog veznika *quomodo*) u staroitalijanskom (Giacomo da Lentini: *Io m'aggio posto in core a Dio servire,*

/ *com'io potesse gire in Paradiso, /lo santo loco, ch'aggio audito dire / u' si mantien sollazzo, gioco e riso*). Ova finalna upotreba veznika *come* rano se izgubila i u potpunosti je nestala u savremenom italijanskom jeziku.

Onde. Pored vremenske i posledične, latinski upitni prilog za mesto *onde* u staroitalijanskom dobio je i finalnu vrednost (PG XXII 142: *Più pensava Maria onde / fosser le nozze orrevoli ed intere, / ch'a la sua bocca*). Osim eksplicitnih s glagolom u konjunktivu, uvodi i implicitne rečence s glagolom u infinitivu. Bio je u upotrebi s tom vrednošću još od najstarijih dokumenata, pogotovu u poeziji. Naime, elegantne i kratke forme, za razliku od *perché*, a pogotovu *acciò che*, bio je daleko prikladniji ovom jezičkom izrazu (Ariosto XII 46: *Trasse la spada, e in atto si raccolse, / onde con essa e col levato scudo / potesse ricoprirsi il capo nudo*). Međutim, u 19. veku ovakva upotreba *onde* doživela je osudu purista: „Il marchese Basilio Puoti avrebbe attaccato un cartello nella stanza in cui faceva lezione con la scritta: *Chi usa onde in iscambio di affinché o di per è solenne ciuco*” (Fanfani-Arilia, 1881:326). Bez obzira na kritike, ovaj veznik zadržao se s finalnom vrednošću, ali gotovo isljučivo u pisanom jeziku (Saba 153: *Mi chiami onde in gran fretta si vada / qualche passo più in là sull'ampia terra*).

Veznički izrazi kao novonastali oblici

Paralelno s opštim razvojem jezika i veznički sistem doživljava ekspanziju počev od 12. veka. Kod velikih autora to bogaćenje se ispoljavalo pod uticajem sintaksičkih modela koji su postojali u klasičnom latinskom jeziku. Novonastali veznički izrazi mogu se grupisati u dve kategorije: prvu grupu predstavljaju veznici u čiji sastav ulazi veznik *che*, a drugu veznici dobijeni pomoću nekog drugog veznika (*come, quando* itd).

Veznički izrazi s *che* nastali su ili direktnim spajanjem predloga ili priloga za veznik, ili dodavanjem nekog pronominalnog elementa.

Perché. U svim italijanskim dijalektima postoji u nekom obliku veznik *perché* (*per* + *che*) i to još od prvih književnih tekstova (Latini Rettor. 62-23: *Il ladro ee da 'mpendre, perché commette furto*). Ovaj veznik imao je pre svega uzročnu vrednost (Novellino XXXV: *Rimurarono mezzo l'uscio d'uno loro palagio dove si riduceano, perché non v'entrasse*; CV I X 14: *Di ciò farò [...] speciale capitolo, perché più notevole sia la loro infamia*). U prvim književnim dokumentima na narodnom jeziku daleko ređe je izražavao

finalnost. Tako retka finalna upotreba vezničkih izraza konstruisanih s predlogom *per* može se objasniti postojanjem starog i veoma rasprostranjenog finalnog izraza *acciò che*.

Finalne rečenice koje je uvodio veznik *perché* nisu imale obavezan položaj u rečenici. Mogle su da stoje ispred nadređene rečenice (Decameron VIII 7 71: *Perché il giorno quivi non la cogliesse, cominciò a volere smontare*), kao i iza nje (Decameron VII 8 18: *Tu hai spento il lume perché io non ti truovi*). Ipak, uobičajeni položaj bio je iza nadređene rečenice (Novellino XCII: *Il mandò al servizio d'un re, perché egli apparasse ivi gentilezza e nobili costumi*; Decameron IX 9 17: *Lo incominciò a battere perché 'l parlasse*).⁴ Finalno *perché* moglo je da stoji u korelaciji s nekim drugim finalnim veznikom tvoreći tako konstrukciju s dve finalne rečenice međusobno koordinirane (Decameron X C 6: *Acciò che per troppa lunga consuetudine alcuna cosa che in fastidio si convertisse nascer non ne potesse, e perché alcuno la nostra troppo lunga dimoranza gavillar non potesse [...] giudicherei [...] che convenevole cosa fosse omai il tornarci là onde ci partimmo*). Prelazni uzročno-finalni tip *perché* može se naći u slučajevima kad se u nadređenoj rečenici nađe neki od glagola koji izražavaju „molbu” (*pregare, supplicare*) ili „opomenu” (*guardare, star attenti*): Decameron VI 10 4: *Né vi dovrà esser grave, perché io [...] alquanto in parlar mi distenda*. Takve rečenice ne izražavaju direktno sadržaj poruke (objekat), već cilj radnje sadržan u poruci, tako da bismo ovo *perché* pre mogli svrstati u finalno.⁵

U savremenom italijanskom jeziku *perché* je najkorišćeniji finalni veznik u svim registrima, kao i uzročni veznik istog oblika. U vreme Dantea i Bokača, *acciò che* je bio glavni finalni veznik. Primećuje se da se vremenom širi upotreba finalnog *perché*, dok *affinché* počinje da se koristi tek sredinom 14. veka. Budući da su i *acciò che* i *perché* mogli uvoditi u uzročne rečenice, finalne konstrukcije su imale obaveznu upotrebu konjunktiva koja je nasle-

4 Up. Samardžić, 1988:239-240: „La prolessi è per lo più legata a motivazioni affettive o retoriche che spingono l'autore a esprimere anticipatamente lo scopo di ciò che sta per dire; essa è infatti particolarmente frequente nel dialogo e nel racconto quando il parlante coincide col soggetto della volontà. [...] L'uso della prolessi serve a rompere l'ordine 'logico' e ad anteporre l'enunciazione del 'fine', che è il fatto che riguarda più da vicino l'interlocutore. [...] L'anticipazione del fine sembrerebbe avere la funzione di richiamare l'attenzione di chi legge o ascolta prima che la comunicazione sia espressa”.

5 Postoji još jedan slučaj kad *perché* uvodi uzročne rečenice sa konjunktivom, ali koje se mogu tumačiti i kao finalne: *Lidia lavora tanto perché i suoi figli abbiano un futuro migliore* (Renzi, Salvi 1991:742)

đena iz latinskog jezika. Vezniku *perché* je davano više prostora u poeziji zbog elegancije, jednostavnosti i, možda, dvosmislenosti, dok se *acciò che* više koristilo u prozi zbog jasnoće i preciznosti (Samardžić, 1998: 239).

Acciò che (i varijante *acciocché*, *a ciò che*) jeste veznički izraz koji je sigurno postojao od prvih tekstova koji su nastali na narodnom jeziku. Javio se u mnogim dijalektima s finalnom, ali i sa uzročnom funkcijom.⁶ O njegovom ranom pojavljivanju govori i činjenica da izraz nije bio shvatan bukvalno kod govornika. Naime, poznato je da je predlog *per* najjasnije izražavao cilj, a ne predlog *a*. Međutim, u slučaju veznika situacija je suprotna, pa je *acciò che* osnovni finalni veznik, dok je *perché*, pored *per ciò che*, osnovni uzročni veznik s daleko manje učestalom finalnom upotrebom.⁷ Finalna funkcija vezničkog izraza *acciò che*, dakle, ne proizlazi iz funkcija predloga *a*: to je funkcija koja je nasleđena sa izrazom i nezavisna je od značenja elemenata koji ga sačinjavaju⁸ (Novellino LXIII: *Il Soldano vi manda questo, acciocché voi non siate a piede*). U prvim tekstovima *che* se obično pisalo odvojeno od *acciò*, tako da je, u slučajevima koordinacije dve finalne rečenice, u drugoj moglo da stoji samo *che* (CV I VIII 13: *acciò che nel dono sia la sua virtù, la quale è liberalitate e che essa si possa in esso notare, allora si conviene esser netto d'ogni atto di mercatantia*).

Acciò che je najrasprostranjeniji finalni veznik u staroitalijanskim tekstovima (Salvi, Renzi, 2010: 1091) i glavni finalni veznik u 13. i 14. veku (D'Arienzo, Frenguelli, 2012: 371). Rečenice koje je uvodio ovaj veznik mogle su da stoje u bilo kom položaju: ispred ili iza nadređene, ili kao umetnuta (Decameron I In 43: *E acciò che dietro ad ogni particolarità le nostre passate miserie per la città avvenute più ricercando non vada, dico che così inimico tempo correndo per quelle, non per ciò meno d'alcuna cosa risparmiò il circostante*

6 Vremenom *acciò che* biva sve više upotrebljavan veznik u finalnoj funkciji. Hronološki posmatrano, uzročna vrednost ustupa mesto finalnoj tako da u *Novellinu* od petnaest pojavljivanja, šest su s finalnom a devet sa uzročnom funkcijom; u Danteovom *Novom životu* veznik se pojavljuje sedam puta sa uzročnom, a dva puta više s finalnom vrednošću; konačno, u *Dekameronu*, *acciò che* se koristi isključivo s finalnom funkcijom. Ovi podaci ukazuju na progresivnu specijalizaciju veznika ka finalnoj vrednosti (D'Arienzo, Frenguelli, 2012: 371).

7 Pored finalne, u starom jeziku, *acciò che* je imalo i uzročnu vrednost. Međutim, stroga razlika je pravljena upotrebom načina, tako da je u namernim rečenicama uvek stajao glagol u konjunktivu (up. Novellino XLIX: *E dissero intra loro: di costui avremo noi grande mercato. Acciò che sembiava loro anzi povero che ricco*).

8 Sličan je slučaj s vezničkim izrazom *a che* / *acché* koji se koristio krajem XIX veka, a koji isto tako ima finalnu vrednost.

contrado; Novellino LXIII: *Lo re fu savio: fecevi montare su un suo scudiere, acciocché il provasse*; Novellino XCII: *Il più principale nella malizia, acciò che il fatto non s'indugiassse, andò là*). Kasnije je počela da se koristiti i varijanta *acciò* (bez veznika *che*), ali nije uspela da nadvlada prvobitni oblik (Vasari I 144: *Lavorando la massa della materia in su quel che è umido, fa maggior presa, bagnando di continuo dove lo stucco si mette, acciò si renda più facile a lavorarlo*; Machiavelli VII 2: *Come intervenne a molti in Grecia nelle città di Ionia e di Ellesponto, dove furono fatti principi da Dario, acciò le tenessino per sua sicurtà e gloria*; Verga I 28: *La povera fanciulla [...] andò a lavorare due giorni nel campo del curato, acciò dicesse la messa per la sua morta il primo lunedì del mese*). U savremenom jeziku varijanta bez *che* nije više u upotrebi, a ulogu i učestalost vezničkog izraza *acciò che* zamenio je veznik *affinché*. I dalje se koristi, ali isključivo u književnom registru, pri čemu se, ipak, njegovom upotrebom pripovedanju daje arhaičan ton.

Perciò che (i varijanta *per ciò che*). **Però che**. Pored *acciò che*, *perciò che* bio je jedan od najzastupljenijih uzročnih veznika u starom jeziku, posebno kod Bokača. Poput *perché*, mogao je imati i finalnu vrednost, uz obaveznu upotrebu konjunktiva (Decameron II 9 14: *E perciò che tu non creda che noi [...] crediamo avere altra moglie [...], voglio un poco con teco sopra questa materia ragionare*; Decameron III 7 24: *Io so bene quale egli è, né ve ne domanderò per saperlo meglio, ma per ciò che voi medesima dicendolo n'abbiate più rimordimenro*). U Novelinu, međutim, nije prisutna ova vrednost veznika *perciò che*. Izraz *però che* takođe je povremeno imao jasno finalnu vrednost (CV II I 1: *Ma però che più profitabile sia questo mio cibo, prima che vegna la prima vivanda voglio mostrare come mangiare si dee*; PD XI 31: *La provedenza [...] / però che andasse ver'lo suo diletto / la sposa [...] / due principi ordinò in suo favore*). Prolektički položaj rečenice koju uvodi veznički izraz pojačava konotaciju iščekivanja radnje nadređene rečenice, a potvrdu o finalnoj vrednosti daje i dosledna upotreba konjunktiva u podređenoj rečenici. Ovi veznički izrazi ne korise se u savremenom jeziku.

Sì che. U staroitalijanskom zabeležili smo upotrebu *sì che* (*sic* + *che*) s posledično-finalnom vrednošću s predikatom podređene rečenice u konjunktivu (Novellino XXV: *Posesi in cuore di volere tutto dispendere alla vita sua, sì che non rimanesse il suo dopo lui*). U savremenom jeziku ovaj izraz jeste dominantno posledični.

Acché (a che) bio je rasprostranjen veznik krajem 19. veka (Pascoli 410: *Si fanno / cipelle, acché tu con la moglie accanto / ne mangi all'alba,*

il primo di dell'anno; Svevo 3-680: *Dopo di aver provveduto acché la mia tomba fosse tenuta in pieno ordine*) kada je doživio kritiku savremenih gramatičara (Fanfani-Arli, 1881:9 i Fornaciari, 1881:377). Danas je ovaj oblik gotovo izašao iz upotrebe; nalazimo ga samo sporadično, na primer u pravno-administrativnom registru (Costituzione italiana, art. 30: *Nei casi di incapacità dei genitori, la legge provvede a che siano assolti i loro compiti*).

Affinché je finalni veznik novijeg doba. Kao prvi primer zabeležene upotrebe, Salvi, Renzi (2010: 1091) i etimološki rečnici navode 1348. godinu i citat iz *Hronike* Đovanija Vilanija: *E il primo giorno fece passare la reina con ogni gente di mestiere e con parte degli arnesi dell'oste; il secondo di passò il re con tutta sua gente, salvo ch'a cautela di guerra lasciò in aguato di fuori da Messina due capitani con MM cavalieri, a ffine che levata l'oste, se quegli di Messina uscissono fuori per guadagnare della roba del campo, venissono loro adosso e entrassono nella terra*, dok D'Arienzo, Frenguelli (2012: 373) pronalaze još jedan stariji primer u poeziji s kraja 13. veka (Guittone d'Arezzo, *Rime*, 1294): *E voi, amico, a cui intendo faccia / bisogno assalto d'ogni parte, chere / vostro valor vedere, / e che val sapienzia / u' non è pazienza, / e vol d'onor de prode e de piacere / secondo el valimento / de catun ben pagare. / Piacciavi di forzare; / e valor e talento, non bon cominciamento, / tornano a fin ch'apiacenti e a Dio piaccia*. Nikada nije uspeo da u većoj meri prode u govorni jezik. Ima isključivo finalno značenje (koje je jasno sadržano u samom obliku: *a+fine+che*) i stoga je u prednosti u odnosu na ostale, ionako malobrojne finalne veznike, pre svega *perché*. Koristi se u pisanom jeziku i karakteriše uzvišeni stil (Bembo I 93: *Questa vita che noi viviamo, affine che noi bene operiamo c'è data*; Tommaseo 4 361: *Lodava i pregi altrui affinché della lode cadesse una stilla sui proprii*; Eco 77: *I porcai rimestavano [...] il sangue dei porci appena sgozzati, affinché non si coagulasse*).

Zaključak

Iz analize korpusa zaključuje se, dakle, da u prvim dokumentima na narodnom jeziku nije postojao nijedan autentični finalni veznik. Svi veznici, a bilo ih je izuzetno malo (sedam: *che, come, onde, perché, acciò che, perciò che, sì che*) pored finalnosti mogli su da izražavaju i neki drugi logički odnos, pre svih odnos uzročnosti. Tek docnije, nastankom veznika *affinché* dobijen

je prvi i, praktično, jedini veznik u italijanskom jeziku sa isključivo finalnom vrednošću. U kasnijim epohama nastali su i finalni veznički izrazi (*allo scopo che, coll' (nell') intenzione che, a far sì che*) koji su u upotrebi i u savremenom italijanskom jeziku, ali izuzetno retko. Danas su, pored veznika *affinché*, u opštoj upotrebisamo oblici *ché* i *perché*, dok su *acciocché, a che* i *onde* stilski obeleženi, imaju arhaičan prizvuk i mogu se pronaći isključivo u pisanim formama (književnim delima ili kancelarijskom jeziku). Iz upotrebe su odavno izašli oblici *perciò che, percò che, sì che* (s finalnom vrednošću). Dakle, svođenje sistema finalnih veznika na praktično tri oblika u skladu je sa opštim tendencijama u razvoju italijanskih veznika. „Osiromašenje” vezničkog sistema u savremenom jeziku u suštini jeste posledica težnje jezika ka ekonomičnosti i u skladu je sa sličnim pojavama prisutnim i kod drugih kategorija reči.⁹ Ipak, broj finalnih veznika nekoliko puta je manji u odnosu na „srodnu” kategoriju uzročnih veznika. Ovu činjenicu protumačićemo većom zastupljenošću implicitnih oblika rečenica koje kao vezivni element koriste neki predlog (*per, a, di, da*), kao i neminovnom upotrebom konjunktiva u eksplicitnom obliku, načina koji se direktno vezuje za semantičku dimenziju ciljne rečenice.

Literatura

- Agno Brambilla, F. (1978). Congiuntivo. In *Enciclopedia Dantesca* (pp. 233-62). Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Agostini, F. (1978). Proposizioni subordinate. In *Enciclopedia Dantesca* (pp. 370-408). Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Berretta, M. (1984). Connettivi testuali in italiano e pianificazione del discorso. In L. Coveri (ed), *Linguistica testuale* (pp. 237-254). Roma: Bulzoni.
- Bertuccelli Papi, M. (1991). Le frasi finali. In L. Renzi, G. Salvi (eds), *Grande grammatica italiana di consultazione* (pp. 818-25). Bologna: Il Mulino.
- D'Arienzo, M., Frenguelli, G. (2012). Le proposizioni finali. In M. Dardano (ed), *Sintassi dell'italiano antico. La prosa del Duecento e del Trecento* (pp.360-80). Roma: Carocci.
- Fanfani, P., Arlia, C. (1881). *Lessico dell'infima e corrotta italianità*. Milano: Paolo Carrara.

9 Tako se, na primer, nekoliko oblika trećeg lica množine perfekta (*scrissono, scrissoro, scrissero*) svelo na jedan oblik (*scrissero*), broj *due* imao je nekoliko oblika (*dui, duo, dua*) itd.

- Fornaciari, R. (1881). *Sintassi italiana dell'uso moderno*. Firenze: Sansoni.
- Greco Bolli, G. (1982). La funzione della finale nell'italiano scritto contemporaneo. *Annali dell'Università per stranieri di Perugia*, II, 131-158.
- Herczeg, G. (1972). *Saggi linguistici e stilistici*. Firenze: Olschki.
- Kristal, D. (1988). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Mancarella, G. B. (1978). *Linguistica romanza*. Bologna: Zanichelli.
- Pantiglion, M. (2010). LE FRASI FINALI. In G. Salvi, L. Renzi (eds), *GRAMMATICA DELL'ITALIANO ANTICO* (pp. 1086-94). Bologna: Il Mulino.
- Prandi, M. (1995). Le proposizioni finali in italiano: uno studio di grammatica filosofica. *Cuadernos de filologia italiana*, 2, 45-73.
- Prandi, M., Gross, G., De Santis, C. (2005). *LA FINALITÀ. STRUTTURE CONCETTUALI E FORME DI ESPRESSIONE IN ITALIANO*. Firenze: Olschki.
- Renzi, L., Salvi, G. (eds) (1991). *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna: Il Mulino.
- Rombi, M., Policarpi, G. (1985). Mutamenti sintattici nell'italiano contemporaneo: il sistema delle congiunzioni. In L. Agostiniani, P. Bellucci Maffei, M. Paoli (eds), *Linguistica storica e cambiamento linguistico* (pp. 225-244). Roma: Bulzoni.
- Samardžić, M. (2003). *Sintaksa i semantika veznika. Razvoj vezničkog sistema u italijanskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.
- Serianni, L. (1988). *Grammatica italiana. Italiano comune e la lingua letteraria*. Torino: Utet.
- Tekavčić, P. (1972). *Grammatica storica dell'italiano*. 3 voll. Bologna: Il Mulino.
- Vagni, F. (1974). La proposizione finale nell'italiano contemporaneo. In M. Medici, A. Sangregorio (eds), *Fenomeni morfologici e sintattici nell'italiano contemporaneo* (pp. 329-337). Roma: Bulzoni.

Izvori

- Ariosto, L. (1964). *Orlando Furioso*. Milano: Garzanti.
- Battaglia, S. (1961-2001). *Grande dizionario della lingua italiana*. Torino: Utet.
- Benni, S. (2001). *Dottor Niù*. Milano: Feltrinelli.
- Boccaccio, G. (1976). *Decameron*. Milano: Mondadori.
- Cellini, B. (1958). *La vita*. Milano: Longanesi.
- Eco, U. (1980). *Il nome della rosa*. Milano: Bompiani.
- Enciclopedia Dantesca* (1976). Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Treccani.

- Favati, G. (ed) (1970). *Il Novellino*. Genova: Bozzi.
Machiavelli, N. (1955). *Il Principe*. Torino: Einaudi.
Pascoli, G. (1956). *Poesie*. Milano: Garzanti.
Petrarca, F. (1974). *Canzoniere*. Milano: Garzanti.
Verga, G. (1943). *Tutte le novelle*. Milano: Garzanti.
Villani, G. (1991). *Cronica*. Torino: Einaudi.

Mila Samardžić

Riassunto

SULLE ORIGINI E LO SVILUPPO DELLE CONGIUNZIONI FINALI IN ITALIANO

Il presente contributo si propone di offrire, in una prospettiva diacronica, un quadro generale delle origini e dello sviluppo del sistema delle congiunzioni finali italiane. L'obiettivo del contributo è di verificare se il percorso di questa categoria di congiunzioni sia in conformità alle tendenze generali del sistema congiunzionale italiano. La lingua italiana ha ereditato solo una piccola parte del sistema latino delle congiunzioni ed ha ricreato la grande maggioranza delle congiunzioni. La lingua elaborata dagli autori del Due e del Trecento ha arricchito l'inventario delle congiunzioni sia dal punto di vista morfosintattico che da quello semantico. A partire dal Rinascimento il sistema ha cominciato a semplificarsi e uniformarsi. È un processo ancora in atto. La ricerca è stata effettuata in base al corpus costituito dalle opere letterarie dalle origini ai nostri giorni. Con particolare attenzione è stata osservata l'espansione del sistema nel Due, Tre e Cinquecento, periodi chiave per il generale sviluppo della lingua italiana. I risultati della ricerca hanno dimostrato che lo sviluppo del sistema delle congiunzioni finali in gran parte coincide con il quadro generale. Tuttavia rivela una particolarità quantitativa nel senso che il sistema dispone di un numero ridotto delle unità e inferiore alla media e riscontra una frequenza molto più bassa in confronto alle congiunzioni causali, concessive, condizionali o consecutive.

Parole chiave: congiunzioni, finalità, causalità, italiano, sintassi, diacronia.

ЈЕЗИЧКЕ И НАУЧНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У МОДЕРНОЈ ХИСПАНСКОЈ ФИЛОЛОГИЈИ: О ПРВИМ ТЕКСТОВИМА НА ШПАНСКОМ ЈЕЗИКУ

Овај рад има за циљ да покаже како су језичке и научне (професионалне) идеологије утицале на концепт порекла шпанског језика, на примеру раних средњовековних текстова (гласа) уврштених у корпус тзв. првих текстова на шпанском језику (*Glosas Emilianenses* и *Glosas Silenses*). Језичке и научне идеологије, као средства креирања симболичких модела стварности, неодвојиве су од других доминантних идеологија у друштву. Усађене у целокупну модерну визију о улози Кастиље у националној и језичкој историји Шпаније, биле су пресудан фактор у обликовању самих основа модерне хиспанске филологије. Хиспански филолози модернизма тумаче историју шпанског језика у складу са својом идеолошком агендом *fin de siècle*, која је нераскидивно повезана са улогом и функцијом кастиљанског језика. Како је у модернистичким схватањима језик, уз нацију и државу, важна компонента националног идентитета, разумљива су настојања тадашње филологије да прошири домете кастиљанског језика и на оне домене (територијалне и језичке) у којима у средњовековном периоду није могло бити речи. Таква идеологија довела је хиспанске филологе до проблематичног закључка да су први записи на шпанском језику глосе из манастира Сан Миљан де ла Когоља (*Glosas Emilianenses*) и манастира Силос (*Glosas Silenses*), иако поменути текстови не садрже кастиљанске особине нити су са територије означене колевком кастиљанског језика. Ти закључци постали су опште место хиспанске филологије и тек недавно постале предмет критичког разматрања. У овом раду критички анализирам поменути постулат хиспанске дијахроничке лингвистике у прилог савременој, постмодерној тези да не постоји неутрално знање, већ је наука под снажним утицајем доминантних друштвених идеологија.

Кључне речи: историја шпанског језика, језичке идеологије, научни дискурс, први текстови на шпанском језику, Менендес Пидал.

* akuzmanovic@fil.bg.ac.rs, ana.kuzmanovic@gmail.com

Увод

Овај рад има за циљ да покаже како је идеологија модернизма¹, доминантна у шпанском друштву с краја 19. и почетка 20. века, чији је знаменити представник у филологији Рамон Менендес Пидал (Ramón Menéndez Pidal), утицала на сам концепт шпанског језика и његову историју. Као пример биће анализирани ставови поменутог филолога и његових следбеника према одређеним средњовековним текстовима укљученим у корпус најстаријих писаних споменика на шпанском језику, упркос очигледним недоследностима и анахронизмима у приступу овом проблему. Идеје Менендес Пидала о пореклу и историји шпанског језика, које је усвојило и даље кроз читав 20. век развијало неколико генерација хиспаниста а Франков десничарски режим користио у промоцији националистичких језичких политика (Кузмановић Јовановић, 2014), јасно указују на сложену спрегу између идеологије и науке. Управо је циљ овога рада да укаже на то како су доминантне друштвене вредности шпанског модернизма обиковале језичку и професионалну идеологију неколико генерација хиспанских филолога и утицале на формирање и ширење њихових ставова о најстаријим текстовима на шпанском језику.

Језичке и професионалне идеологије и продукција знања

Знање, као ни наука, никада није неутрално (Apple, 2004). Оно рефлектује доминантне вредности у друштву, те стога његова конструкција може бити коришћена и за преиспитивање, али и мењање тих вредности. Те доминантне вредности, или „интегрисани скуп веровања о друштвеном и политичком окружењу“² (Connolly 2008: 2), јесу друштвене идеологије. Идеологије одређују могуће интерпретације чињеница и догађаја (Freedden 2003: 3). Оне не представљају објективну, спољашњу реалност већ, у већини случајева, модел наметнут од стране доминантних друштвених структура. Упркос наводној објективности и неутралности науке, која је ватрено брањена још од доба Просветитељства, наука је такође једна од културних творевина, те као таква под снажним утицајем доминантних друштвених идеја и вредности, тј, идеологија.

1 Ову идеологију је у Шпанији промовисала чувена група мислилаца и књижевника позната као *Генерација 98* (*Generación del 98*).

2 (...) an ideology is an integrated set of beliefs about the social and the political environment.

Идеологија може утицати на науку на два различита начина: 1. кроз идеолошки притисак на научну заједницу и 2. кроз идеолошку интерференцију са самом научном праксом (Walker 2003: 1). Другим речима, идеологија одређује шта ће бити предмет истраживања, како ће истраживање бити обављено а може утицати чак и на саме резултате истраживања. Доминантне вредности у једном друштву репродукују се и кроз научне радове. Ово је видљиво у случају Менендеса Пидала и неколико генерација његових следбеника, чија се научна агенда подудара са доминантном идеологијом шпанских елита на прелазу два века.

Менендес Пидал, као интелектуалац формиран на идеологији *Генерације 98*, размишља у националним категоријама, јер је задатак те генерације био препород шпанске нације (Кузмановић Јовановић, 2014). У том специфичном друштвеном контексту, он развија и посебну професионалну идеологију. Професионалне, то јест научне идеологије, наиме, представљају „покушаје интелектуалаца да успоставе однос према друштву кроз креирање симболичних модела стварности и редукованих апстракција које одражавају њихове индивидуалне и групне интересе“ (Kinloch & Mohan, 2000: 1). Међутим, такве апстракције често онемогућавају увид у ограниченост сопствених погледа и резултата. Истовремено, често покушавају да прикажу своје ограничене и парцијалне ставове и перспективу као универзалне и једино исправне (Kinloch & Mohan, 2000: 2)³. Овај феномен је нарочито уочљив у шпанској традиционалној дијакхронијској лингвистици, чији је родоначелник Менендес Пидал.

Наиме, Менендес Пидал пројектује модернистичке категорије и доминантне вредности на Средњи век (Spitzer 1948 према Garatea Grau 2005: 56), јер је његова главна намера као проучаваоца националног језика и историје била та да понуди интегралну визију Средњег века, периода у којем настаје „шпанска“ нација. Та интегрална визија од суштинског је значаја за јачање националног јединства у једном веома осетљивом периоду, у којем се Шпанија суочила са једном од најјачих друштвено-политичких криза у својој историји. Јасно је, дакле, да је његова пројекција модернистичких вредности на средњовековни период идеолошки пројекат. Као такав, он представља очигле-

3 Како наводе Кинлох и Моан (Kinloch&Mohan: 2000: 2), апсолутна објективност је практично немогућа, али јасна свест о контекстуалним ограничењима појединачних резултата истраживања од виталног је значаја за већ утицај друштвених наука на друштвене процесе и промене.

дан анахронизам који је у хиспанској филологији опстајао деценијама захваљујући специфичној друштвено-политичкој констелацији снага.

Наиме, током владавине десничарског режима Франсиска Франка [Francisco Franco] (од 1939. до 1975.), овај идеолошки конструкт коришћен је као потврда доминације и наводне супериорности католичанског над осталим варијететима и језицима вишејезичне и мултиетничке Шпаније; тада је језик искоришћен као један од главних елемената националног идентитета и потврда националног јединства. Језик, наиме, јасно одражава структуре моћи у једном друштву (Pelinka, 2007: 129). Он је индикатор друштвених и политичких збивања и моћна идеолошка снага, али и средство одржавања или промене различитих политика унутар одређеног друштва (Wodak, 2007: 2), Управо је језичка идеологија, као одраз ставова о језику и његовог друштвеног статуса и вредновања у оквиру језичке/ друштвене заједнице (Spolsky, 2004: 14)⁴, још један користан концепт и алатка за разумевање односа пидалијанске школе дијахронијске хиспанистике према пореклу и развоју шпанског, јер указује на то како и сам језик може постати оруђе промоције политичке агенде. О озбиљним последицама спреге и међузависности владајућих елита и науке (тј. процеса продукције знања), јасно говори и чињеница да су бројни лингвисти, нарочито дијалектолози, чији су радови одступали од званичне, „пидалијанске“ школе дијахронијске лингвистике, у време франкизма били маргинализовани и ућуткивани (García Marcos, 2000: 167-169). Језичке идеологије, дакле, могу бити оруђе у рукама режима, као што је био случај у време владавине франкизма у Шпанији, но истовремено могу имати и еманципаторску улогу у друштву (Pelinka, 2007: 129)

Као што ћемо видети, питање најстаријих текстова на шпанском језику представља јасан и важан пример како су управо језичке и професионалне (научне) идеологије утицала на обликовање ставова неколико генерација филолога и колико је тешко те уврежене, мада доказано погрешне ставове, искоренити из науке.

4 Према Камерон (Cameron, 2003: 447-448), језичке идеологије су „системске, когнитивне (и често имплицитне) структуре које омогућавају говорницима да разумеју, примене и/ или промене конвенције у оквиру својих друштвених/ језичких заједница“ [Language ideologies are systemic, cognitive (and very often implicit) structures which allow their speakers to understand, apply and/or change language conventions of their social/speech communities].

Корен проблема: термини *шпански* и/ или *кастиљански* језик

Најважнији елемент језичке идеологије код Менендес Пидала и његових следбеника јесте, без сумње, некритичко коришћење термина *шпански* (*español*), нарочито када је питању *шпански језик*. Непрецизна употреба овог термина лежи у самом корену проблематичног проглашавања одређених текстовима најстаријим записима на овом језику.

Из историјске перспективе, постоји низ терминолошких проблема у вези са самим концептом *шпанског* језика. Наиме, *шпански* се данас користи као синоним за *кастиљански*, будући да је у питању ибероромански варијетет потекао у Старој Кастиљи (данашња провинција Бургос). Придев *шпански* избегавају они који не желе да повежу име језика са Шпанијом (на пример диљем Латинске Америке, због колонијалне конотације), док *кастиљански* понекад подразумева стандардни шпански језик, насупрот осталим језичким варијететима Шпаније. Међутим, ова два термина се ипак најчешће користе као синоними. Свакако, о *шпанском језику* се може говорити тек након настанка саме Шпаније (уједињењем круне Кастиље и Арагона 1479. и падом Гранаде 1492.), те се стога у периоду који му претходи исти варијетет означава термином *кастиљански*. Узгред, термин *шпански*, тј. *español*, јавља се у Средњем веку, али као ознака за хришћане са Иберијског полуострва (тј. некадашње римске провинције Хиспаније), не као ознака за језик (Pountain, 2001: 19). Тек од 16. века термин *español* (*шпански*) почиње да се користи као ознака за доминантан језик у новонасталој, уједињеној краљевини Шпанији (Penny, 1993: 26).

Питање самог порекла, или „почетка“ шпанског или кастиљанског језика, проблематично је и полемично, као и у историји већине језика. Немогуће је дати коначне одговоре а предложени датуми и временске одреднице неминовно су произвољни. Наиме, постоји континуум између (говорног) латинског и романских језика. Тек када су сами говорници постали свесни разлике између језика којим говоре и латинског, можемо говорити о правим почецима нових, неолатинских, романских језика. На Иберијском полуострву (и другде), ти нови језички варијетети, мада другачији од латинског, међусобно дуго нису били довољно издиференцирани, те међу њиховим говорницима није постојала свест о томе да говоре различитим језицима. Дакле, може

се рећи да кастиљански настаје онда када су артикулисани напори да се тај варијетет кодификује на начин који је различити и од латинског, и од других, сродних романских варијетета (Pountain, 2001: 5).

Међутим, оваква визија језика и језичког развоја, новијег је датума. Наиме, доминантна струја у дијакхронијским истраживањима шпанског језика током читавог 20. века снажно је обележена модернистичком визијом језика као средства за стварање модерних и рационалних субјеката. Таква перцепција била је веома утицајна у вишејезичној и мултиетничкој земљи, каква је Шпанија. Иако њено порекло сеже у 15. век и дело Антонија де Небрихе (Antonio de Nebrija), писца прве граматике кастиљанског језика, тек је у 20. веку кастиљански језик подигнут на ниво симбола националног јединства. Тај симбол је најбоље артикулисан у делима Менендеса Пидала, захваљујући којем је концепт кастиљанског као „револуционарног дијалекта“, рођеног у удаљеном ћошку Иберијског полуострва, но који се захваљујући улози Кастиље у Реконкисти проширио изван граница своје родне провинције и наметнуо се као национални језик Шпаније, постао један од основних аксиома шпанске дијакхронијске лингвистике 20. века. Када је кастиљански издигнут на ниво националног језика, његова историја постављена је на нове темеље а географски и историјски домени овог варијетета проширени су у служби доминантне идеологије. Питање најстаријих текстова на шпанском језику добро илуструје овај проблем.

Најстарији текстови на шпанском /кастиљанском језику

Неки веома стари текстови пронађени на Иберијском полуострву потврђују континуум између говорног, народног, или вулгарног латинског и романских варијетета. Такав је, на пример, један запис из визиготског периода (највероватније из 7. века), на основу чијих фонетских и морфолошких карактеристика је тешко рећи да ли представља фазу у развоју кастиљанског (Pountain, 2001: 13-14), али јасно указују на значајна одступања од писаног, класичног латинског језика.

Традиционално, за прве записе на *шпанском* језику слове два кратка текста на маргинама дужег, латинског текста, познате као *џосе*. Пронађене су у манастирима Сан Миљан и Силос, у областима које се не подударају са оним што је сам Менедес Пидал означио као *колевку шпанског језика*.

Шта су уопште глосе? Наиме, обичај „глосирања“ латинских докумената био је уобичајен у средњем веку у читавој Европи. Глосе, тј. краћи записи на маргинама латинских текстова, имале су различиту сврху: тумачење, појашњење, коментарисање оригиналног текста, па чак и подучавање латинског (Bustos Tovar, 2004: 291). У раном средњем веку, глосе нису биле на народним, романским језицима, већ на „разумљивијим“ облицима латинског. Када је, почев од 8. века, култура на писаном латинском језику почела све више да се удаљава од новонастале романске, језик у глосама се мења – почињу да се јављају романски елементи у латинским глосарима (Bustos Tovar, 2004: 291).

Менендес Пидал је у свом чувеном и веома утицајном делу *По-рекло шпанског језика* (1926)⁵, означио глосе пронађене у библиотеци манастира Сан Миљан де ла Когоља (San Millán de la Cogolla) за прве записе на једном романском језику који сматра претечом шпанског. У питању се чувене *Glosas Emilianenses*. Датирао их је на другу половину 10. века, тачније, на 977. годину (Menéndez Pidal, 1926 према Wright, 1989: 294), мада су касније анализе оповргле ово датирање и сместиле их у каснији период, тј. средину 11. века (Wright, 1989: 295-6).

Менендес Пидал и његови следбеници сматрају ове романске записе првим текстом „шпанског“ језика. Међутим, постоји неслагање око самог језика којим су ове глосе писане. Неки аутори сматрају да је у питању наварски варијетет (Bustos Tovar, 2004: 304), други истичу да доминирају арагонске карактеристике (Wolf, 1996 према Bustos Tovar, 2004: 304), док неки тврде да је у питању рани риохански дијалекат, касније у потпуности кастељанизован (García Turza, 1994 према Bustos Tovar, 2004: 304). Утицајни хипаниста Рафаел Лапеса (Lapesa, 1981: 162-164), припадник пидалијанске школе, језик ових глоса назива просто „романским“ (romance), но помиње их у контексту првих записа на *шпанском језику*⁶. У сваком случају,

-
- 5 Упркос несумњивом значају овог дела (које је један други велики хиспаниста, Дијего Каталан, прогласио ‘ремек-делом по преимућству’ (Catalán, 1974 према Torreblanca, 1989: 396), Торребланка истиче да је Менендес Пидалова хронологија фонетских промена проблематична, јер не користи искључиво оригинална документа, као и да подаци које је прикупио и на којима заснива своје закључке нису тако обимни и свеобухватни како се обично верује (Torreblanca, 1989: 396),
- 6 Занимљиво је и да Лапеса у својој *Историји шпанског језика* (Lapesa, 1981) све иберороманске језике на територији данашње Шпаније третира као дијалекте шпанског језика.

у време њиховог настанка, дијалектаске и језичке границе на Ибе-ријском полуострву нису биле прецизне⁷.

Данас ипак преовладава мишљење да су њихове фонетске и морфолошке карактеристике наваро-арагонске (Alatorre, 2002; Bustos Tovar, 2004; Pountain, 2001), што одговара и географском месту њиховог настанка; у питању је место Когоља (Cogolla) у провинцији Рио-ха (La Rioja), области која је захваљујући свом стратешком положају између планинске Наваре, плодне долине Ебра, Кастиље и Арагона, била током читавог Средњег века место контакта између различитих народа и култура. Припадала је наизменично краљевствима Леон и Навара све до средине 12. века, када је припојена Кастиљи, а до 8. века, када је ослобођена маварске власти, у њој је уз језичко-културне утицаје поменутих краљевстава, изражен био и мосарапски елемент. Сам манастир Сан Миљан био је важан културни центар све до почетка 11. века, када је уништен у нападима муслиманског владара Кордопског калифата, Алмансора [Almanzor]; касније је обновљен, но никада није повратио првобитни сјај (Bustos Tovar, 2004: 292).

У време настанка глоси, како је већ речено, термин *шпански* не постоји као ознака за језик. Међутим, у истом периоду ни сам термин *кастиљански* није био релевантан, будући да је диференцијација овог варијетета везана за успон краљевине Кастиље у 12. и 13. веку (Pountain, 2001: 19)⁸. Ипак, будући да је управо кастиљански од

7 Међутим, постоје други текстови, старији од Глоса, из манастира Санта Марија де Валпвеста (Santa María de Valpuesta) у срцу првобитне Кастиље, у провинцији Бургос, чије језичке карактеристике указују на то да је у питању несумњиво ранокастиљански запис. У питању су тзв. *cartularios*, тј. манастирске књиге датирани на сам почетак 9. века, чију је аутентичност тек недавно (2010. године) коначно прогласила Шпанска краљевска академија. Менендес Пидал и његови следбеници знали су за њих, али нису могли тачно да их датирају нити да потврде њихову аутентичност. Ове текстове је приредио Институт за језик Кастиље и Леона (Instituto de la Lengua de Castilla y León), (вид. Bartol Hernández et al. 2010).

8 У најранијем периоду, тј. у 9. веку, када се први пут региструје име *Кастилља*, овај назив је означавао малу област источно од краљевства Астуријас, која ће касније укључити град Бургос (884. године), а у 10. веку се проширити до реке Дуеро и планине Сјера Гуадарама. Након освајања краљевства Толедо, крајем 11. века, новоосвојене територије, јужно од планине Гуадарама, почеле су да се називају Новом Кастиљом, док су територије северно од Гуадара-

свих иберороманских варијетета постао национални језик краљевине Шпаније, јасно је да се ове глосе, које нису на кастиљанском, тешко могу сматрати првим записима на шпанском језику.

Ситуација са глосама из манастира Силос (*Glosas Silenses*) је истоветна. Ове глосе су нешто млађе – датиране су на крај 11. века. Манастир у којем су настале налазио се на територији коју су хришћани недуго пре тога повратили од Мавара и културно је зависио од манастира Сан Миљан. Стога је језик глоса из Силоса исти као и онај из манастира Сан Миљан, то јест, архаични наваро-арагонски варијетет (Alatorre, 2002: 131).

У време настанка глоса, кастиљански је тек почео да се шири, те стога, како наводи Алаторе (Alatorre, 2002: 133), није ни могло да се записује оно што се још увек није наметнуло као народни језик већине иберијског становништва. Штавише, карактеристичне особине кастиљанског почеле су да се испољавају тек читав век касније (Alatorre, 2002: 133). Кастиљански је у време настанка глоса био само један од бројних дијалеката хиспанског народног романског језика којим се говорило на хришћанском северу Иберијског полуострва. Када се Кастиља наметнула за предводницу поновног освајања територија од муслиманских освајача (тзв. *Reconquista*), и њен варијетет је почео да се шири по полуострву. Залагањем краља Алфонса X Ученог и његове преводачке школе у Толеду (13. век), кастиљански постаје кодификован, стандардизован, погодан за употребу у свим доменима језичке употребе – но то се догодило тек неколико векова након настанка глоса. Због низа историјских и друштвених околности (в. Кузмановић Јовановић, 2014), управо је кастиљански постао национални језик краљевине Шпаније, док су његови савременици, остали варијетети са севера полуострва (укључујући и наваро-арагонски, језик глоса), данас само његови „сиромашни рођаци“ (Alatorre, 2002: 133). Па ипак, иако тврдња да су глосе најстарији текстови на шпанском језику више није одржива (Pountain, 2001: 19), постала је, пре свега због ауторитета Менендеса Пидала, опште место хиспанске лингвистике те се и даље може наћи у бројним уџбеницима из историје шпанског језика.

ме почеле да се називају Старом Кастиљом. Каснија освајања муслиманских територија нису довела до промена назива; иако се кастиљански прошири до крајњег југа, та територија је наставила да носи име Ал-Андалус, тј. Андалузија (Penny, 1993: 26-27).

Закључак

Језичке и научне идеологије Менендес Пидала и читаве генерације модернистичких хиспаниста с почетка 20. века, снажно су обележене идеолошким пројектом утврђивања националног јединства Шпаније у време друштвено-политичке кризе на прелазу два века. У том идеолошком пројекту, кастиљански језик има централну улогу, као један од три елемента тзв. „светог тројства“ модерног националног идентитета који чине нација, држава и језик (Бугарски, 2005). Када је кастиљански уздигнут на ниво националног језика и проглашен за „најреволуционарнији“ ибероромански језик, „супериорнији“ од свих својих суседа (за детаљну расправу в. Кузмановић Јовановић, 2014), његова историја постаје део сложеног идеолошког конструкта, а његови територијални и историјски домени се значајно проширују. У том контексту, јасно је да манипулисање терминима *ишпански* и *кастиљански* у делима Менендеса Пидала и његових сладбеника, није пуки одраз недостатка научне ригорозности, већ да те недоследности и анахронизми рефлектују језичке идеологије и одређену политичку (макар и имплицитну) агенду.

Питање најстаријих текстова на шпанском језику јасно илуструје поменути спрегу између језичких и научних идеологија с једне, и политичке агенде с друге стране. Иако настале ван територије коју је сам Менендес Пидал означио као колевку шпанског (кастиљанског) језика, и написане на наваро-арагонском варијетету у периоду када ибероромански језици нису били издиференцирани нити кодификовани, глосе из манастира Сан Миљан и Силос дуго су словиле за најстарије записе на шпанском језику. Најпре је њихов *ишпански* карактер обзнанио Менендес Пидал у својој утицајној књизи *Порекло ишпанског језика* из 1926. а такав став је убрзо постао опште место шпанске дијахронијске лингвистике. Дакле, кастиљански јесте национални језик Шпаније и синоним за шпански језик, али ако постоје записи на другом иберороманском варијетету из периода који претходи диференцијацији и кодификацији кастиљанског, онда они бивају искоришћени као још једна потврда националног, панхиспанског карактера кастиљанског језика. Не само да су не-кастиљанске глосе из манастира Сан Миљан и Силос уврштене у корпус „шпанских“ средњовековних текстова, већ у пидалијанској лингвистици сви ибероромански варијетети, као средњовековни, тако и модерни, имају статус дијалекта шпанског језика.

Питање најстаријих текстова шпанског језика, дакле, потврђује тезу да наука, као културна творевина, не постоји у друштвеном ва-

кууму, те је стога, као и други облици културе, подложна утицајима доминантних идеологија у друштву. Иако је те утицаје тешко пренебегнути, неопходно је непрестано их критички преиспитивати

Литература

- Alatorre, A. (2002). *Los 1001 años de la lengua española*. Ciudad de México: Fondo de cultura económica
- Apple, M. W. (2004). *Ideology and Curriculum*, London/ New Yoirk: Routledge.
- Bartol Hernández et al. (2010). *Los Cartularios de Valpuesta. Estudios*, Burgos: Luso Española de Ediciones.
- Бугарски, Р. (2005). Језик и култура. Београд: XX век.
- Bustos Tovar, J.J. (2004). Las Glosas Emilianenses y Silenses. In Cano, R. *Historia de la lengua española* (291-308). Barcelona: Ariel.
- Cameron, D. (2003). Gender and language ideologies. In Holmes, J. & Meyerhoff, M. (eds). *The Handbook of Language and Gender* (447-467). Oxford: Blackwell.
- Connolly, W. E. (2008). *Political Science and Ideology*, New Jersey: Aldine Transaction.
- Freeden, M. (2003). *Ideology. A very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Garatea Grau, C. (2005). *El problema del cambio lingüístico en Ramón Menéndez Pidal*, Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- García Marcos, F. J. (2000). Ganivet y la ideología lingüística del 98. In González Alcantud, J. A. & Robles Egea, A. (eds.), *Intelectuales y ciencias sociales en la crisis de fin de siglo* (151-174). Granada: Anthropos.
- Kinloch, G. & Mohan, R. P. (2000). *Ideology and the Social Sciences*. London: Greenwood Press.
- Кузмановић Јовановић, А. (2014). Хиспанска филологија и национализам: утицај идеолошког дискурса *Fin de Siècle* и *Генерација 98* на концепцију порекла и историје шпанског језика код Менендес Пидала, *Филолошки њреџег*, XLI, 2, 19-39.
- Lapesa, R. (1981). *Historia de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe.
- Menéndez Pidal, R. (1968; 1ª edición 1926). *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid: Espasa Calpe.
- Pelinka, A. 2007, Language as a Political Category, *Journal of Language and Politics*, 6:1, 129-143.
- Penny, R. (1993). *Gramática Histórica del español*. Barcelona: Ariel.
- Pountain, C. J. (2001). *A history of the Spanish language through texts*, London: Routledge.
- Spolsky, B. (2004). *Language Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Torreblanca, M. (1989). Dos observaciones sobre 'Orígenes del español'. *Romance Philology*, 42: 4, 396-403.
- Walker, M. (2003). *Science and Ideology*, London: Routledge.
- Wodak, R. (2007). Language and Ideology/ Language in Ideology, *Journal of Language and Politics*, 6:1, 1-5.
- Wright, R. (1989). *Latín tardío y romance temprano*. Madrid: Espasa Calpe

Ana Kuzmanović Jovanović

Resumen

INFLUENCIAS IDEOLÓGICAS EN LA FILOLOGÍA HISPÁNICA MODERNA: LOS PRIMEROS TEXTOS EN ESPAÑOL

El objetivo de este texto es demostrar la influencia de las ideologías lingüísticas y científicas (o profesinales) en el concepto del origen de la lengua española, con el ejemplo de dos cortos textos medievales considerados tradicionalmente los primeros textos en español (*Glosas Emilianenses* y *Glosas Silenses*). Las ideologías lingüísticas y científicas, como medios de creación de unos modelos simbólicos de realidad, están inseparables de otras ideologías dominantes en la sociedad. Esas ideologías, incorporadas en la visión integral del papel de Castilla en la historia nacional y lingüística de España, han sido el factor decisivo en la modelación de los fundamentos de la filología hispánica moderna. Los filólogos hispánicos del Modernismo (entre los cuales destaca R. Menéndez Pidal) interpretan la historia de la lengua española en consonancia con su agenda ideológica del *fin de siècle*, donde Castilla y el castellano son el elemento central. Dado que para el Modernismo la lengua es, junto con el estado y la nación, el elemento más importante de la identidad nacional, es comprensible que la filología modernista intentara ampliar el alcance del castellano a los dominios territoriales y lingüísticos que no le pertenecían ni le hubieran podido pertenecer en la Edad Media. Esas posturas ideológicas han llevado a los filólogos hispánicos a las conclusiones problemáticas de proclamar las glosas de los monasterios San Millán y Silos los primeros textos en español, aunque esos textos no contienen elementos típicamente castellanos ni son del territorio considerado como cuna del castellano. Esas conclusiones han llegado a ser tópicos de la filología hispánica y solo recientemente han sido reconsideradas críticamente. En este trabajo se analizan críticamente los dichos postulados de la lingüística diacrónica hispánica desde la perspectiva contemporánea, postmoderna, según la cual no existe el conocimiento neutral, sino que la ciencia está bajo una influencia fuerte de las ideologías dominantes en la sociedad.

Palabras clave: Lingüística diacrónica española, ideologías lingüísticas, discurso científico, los primeros textos en español, Menéndez Pidal

SRPTAG: LEKSIKALIZOVANA GRAMATIKA ADJUNGOVANIH STABALA ZA SRPSKI JEZIK

U ovom radu sažeto predstavljamo trenutno stanje prve formalne gramatike srpskog jezika – SrpTAG, napravljene sa ciljem da se opišu osnovne rečenične strukture srpskog jezika, a za potrebe automatske sintaksičke analize. Kroz uvod u temu automatske obrade teksta, čitaoca u drugom poglavlju uvodimo u formalizam FBLTAG, formalizam leksikalizovane gramatike stabala na kome je gramatika bazirana. U trećem poglavlju detaljno predstavljamo osnovne izbore napravljene pri formiranju SrpTAG – počevši od tradicionalne gramatike koja čini polazište u našem radu, izbora kategorija, obeležja i funkcija, pa do samog definisanja FBLTAG stabala za srpski jezik. Ukratko predstavljamo i leksikon, koji čini nerazdvojni deo ove gramatike. Broj i sastav jedinica koje je trenutno moguće automatski prepoznati dajemo u delu o evaluaciji gramatike, dok na samom kraju rada postavljamo perspektive za njen dalji razvoj.

Ključne reči: SrpTAG, FBLTAG, formalna gramatika, parsiranje, automatska sintaksička analiza, obrada prirodnih jezika

1. Uvod

Potreba da se jezička obrada prepusti računaru prvi put se javila paralelno sa prvim računarima – sredinom prošlog veka. Ti naponi su u početku bili usmereni na automatsko tj. mašinsko prevođenje i bili su direktno vezani za tadašnje političke prilike u svetu – potrebu da se u vreme hladnog rata na brz način i automatski prevodi između ruskog i engleskog. Neuspeh koji je ovaj desetogodišnji projekat doživeo preusmerio je pažnju naučnika sa mašinskog prevođenja na druge sfere u kojima su zajednički naponi programera i lingvista mogli da daju značajnije rezultate. Oblast automatske obrade jezika je danas veoma razgranata i sastoji se od velikog broja postupaka za obradu jezika i različitih disciplina, među kojima su

* bojana@lingvistika.org

pronalaženje informacija, ekstrakcija informacija, odgovaranje na pitanja, sumariizacija teksta, ekstrakcija termina, automatsko indeksiranje teksta, učenje jezika uz pomoć računara, prepoznavanje i generisanje govora, mašinsko učenje **i već pomenuto mašinsko prevođenje**.

Svaki od pomenutih pristupa zavisi, u manjoj ili većoj meri, od resursa koji su razvijeni za dati jezik, a od kojih su centralni korpus – kolekcija tekstova u elektronskom obliku nad kojom se mogu vršiti analize, elektronski rečnik – rečnik u mašinski čitljivom obliku koji se koristi za automatsku morfološku analizu teksta, i gramatika – formalna gramatika koja se koristi za automatsko prepoznavanje strukture rečenica.

Za srpski jezik prva dva resursa postoje i nadograđuju se već neko vreme. Trenutno najveći korpus savremenog srpskog jezika, SrpKor (Krstev & Vitas, 2005; Utvić, 2013), razvijen je na Matematičkom fakulteta u Beogradu i njegova veličina je 122 miliona reči. Rad na morfološkim elektronskim rečnicima takođe je započet na Matematičkom fakultetu u Beogradu (Krstev, 2008), a njihovo dopunjavanje neprekidno traje. Rečnik se trenutno sastoji od 140.000 prostih i 18.000 višechlanih reči. Tema ovog rada je prva formalna gramatika srpskog jezika SrpTAG, razvijena u okviru doktorske teze autorke (Đorđević, 2017).

Formalna gramatika srpskog jezika SrpTAG napravljena je sa ciljem automatskog prepoznavanja osnovnih i određenog broja izvedenih rečeničnih struktura. Potrebno je napomenuti da iako ova gramatika jeste čitljiva, ona je pre svega namenjena računarskoj obradi teksta, odnosno namenjena je računaru. Ovako formirana SrpTAG se, kroz nekoliko faza transformacije, koristi unutar parsera – programa za automatsku sintaksičku analizu – i omogućava automatsku analizu pojedinačnih rečenica.

2 O formalizmu

Formalizam na kome smo zasnovali SrpTAG jeste leksikalizovana gramatika adjungovanih stabala zasnovana na obeležjima – FBLTAG (Vijay-Shanker & Joshi 1988; Vijay-Shanker & Joshi 1991). U osnovi ovog formalizma nalazi se leksikalizovana gramatika adjungovanih stabala – LTAG (Schabes, Abeillé, & Joshi, 1988; Schabes, 1990) koja je dodatno obogaćena obeležjima. Ovde ćemo najpre ukratko predstaviti osnovne postavke gramatike LTAG (poglavlje 2.1), a segment obeležja ćemo dodati u nastavku rada (poglavlje 2.2).

2.1 LTAG

LTAG je leksikalizovana generativna gramatika koja za svoju osnovnu jedinicu ima stablo. Činjenica da je leksikalizovana znači da je svaka struktura koju ova gramatika opisuje direktno vezana za leksemu koja je nosilac date strukture. To da je generativna znači da opisuje pravila na osnovu kojih je moguće automatski generisati strukture jezika, a te strukture su u ovom slučaju opisane isključivo kao stabla.

2.1.1 Tipovi stabala

LTAG pravi razliku između dva tipa stabala: inicijalnih i pomoćnih stabala (Slika 1). Inicijalna stabla¹ odgovaraju minimalnim nerekurzivnim jezičkim strukturama i predstavljaju argumentsku strukturu jedinice koja je njihovo sidro. Sidro je čvor preko koga je stablo povezano sa leksikonom. Za stablo čije je sidro glagol u funkciji predikata, inicijalno stablo se sastoji od svih obaveznih argumenata datog glagola. U primeru na slici 1 dato je stablo glagola *spavati* (stablo α_1), koji kao neprelazan glagol u svojoj argumentskoj strukturi ima samo subjekat, te je za njega rezervisana pozicija u stablu ovog glagola.

Pomoćna stabla² odgovaraju minimalnim rekurzivnim jezičkim strukturama i najčešće se koriste kao modifikatori. Na slici 1 dato je stablo prideva *lep* (stablo β_1). Pomoćna i inicijalna stabla se zajednički nazivaju elementarnim stablima.

2.1.2 Operacije

LTAG propisuje dve operacije: zamenu i pripajanje. Pripajanje je ključna operacija LTAG, kako ovoj gramatici obezbeđuje rekurzivnost. Pripajanje podrazumeva spajanje pomoćnog stabla i bilo kog drugog stabla, uključujući i pomoćno. Slika 2 daje prikaz operacije pripajanja na srpskom jeziku.

Zamena predstavlja proizvod leksikalizacije i kao takva, zadužena je za unosenje leksičkih elemenata u stablo. Može se odvijati samo na neterminalnim čvorovima na granici stabala, koji po konvenciji nose oznaku $\downarrow$. Prikaz operacije zamene na primerima iz srpskog jezika dat je niže (Slika 3).

Stabla nastala primenom bilo koje od ovih operacija nazivaju se izvedenim stablima³.

1 Po konvenciji se obeležavaju simbolom α .

2 Po konvenciji se obeležavaju simbolom β .

3 Stabla nastala primenom zamene i pripajanja nazivaju se izvedena stabla i po konvenciji obeležavaju simbolom γ .

2.2 FBLTAG

FBLTAG, formalizam koji ćemo nadalje koristiti u radu, na svaki čvor stabala koje smo ovde opisali dodaje obeležja. Ta obeležja su karakteristična po tome što su dupla, te svaki čvor ima gornja (t) i donja obeležja (b) (Slika 4). Gornja obeležja pokazuju odnos datog čvora prema nadstablu, i predstavljaju pogled na čvor odozgo. Donja obeležja pokazuju odnos prema podređenim čvorovima, i predstavljaju pogled na čvor odozdo.

Ipak, osnovni razlog za primenu duple strukture obeležja leži u prirodi operacije pripajanja. Ono što se prilikom pripajanja dešava jeste da se čvor na kome se vrši pripajanje (Slika 5, čvor $X_{b:g}^{t:f} X_{b:g}^{t:f}$) deli na dva dela – jedan koji se spaja sa korenim čvorom pomoćnog stabla ($X_{h:s1}^{t:f1} X_{h:s1}^{t:f1}$) i drugi koji se spaja sa priključnim čvorom pomoćnog stabla ($X_{b:g2}^{t:f2} X_{b:g2}^{t:f2}$). Dvostruka struktura obeležja na tom čvoru omogućava mu ovakvo deljenje. Tom prilikom se gornje obeležje čvora na kome se vrši priključivanje (t:f) spaja sa gornjim obeležjem korenog čvora pomoćnog stabla (t:f₁), a donje obeležje čvora na kome se vrši priključivanje (b:g) spaja sa donjim obeležjem priključnog čvora (b:g₂). Da bi do spajanja moglo da dođe, potrebno je proveriti da li su vrednosti navedenih obeležja međusobno kompatibilne, odnosno iste. Ukoliko jesu, dolazi do njihovog stapanja u jedinstveno obeležje, što je proces koji se naziva unifikacija.

Slika 6 daje primer koji smo videli ranije (Slika 2), ali ovoga puta s pridodatim obeležjima na relevantnim čvorovima, kako bi se mogao videti proces unifikacije.

2.3 Prikladnost (FB)LTAG za primenu na srpski jezik

LTAG, kao i njegova verzija FBLTAG, ima tri obeležja koja je čine prikladnom za automatsku obradu jezika, posebno za jezike sa slobodnim redom reči kakav je srpski:

- Ovaj formalizam karakteriše **proširen domen lokalnosti**. Ovo svojstvo proizlazi iz same prirode LTAG kao formalizma koji za osnovnu jedinicu ima elementarno stablo. Dobro formirano predikatsko elementarno stablo zahteva da se unutar njega nalaze svi argumenti predikata. Prateći ovaj princip, u (FB)LTAG se rečenice sa npr. izmeštenim objektom *na koga* u rečenici *Na koga Marko misli*.

definišu kao jedno od primarnih elementarnih stabala (a ne izvedenih), čime se postiže da odnosi među svim argumentima i dalje budu definisani lokalno⁴. Iz ovog razloga u TAG ne postoji potreba za operacijom transformacije koja bi generisala izmenjene niske i tražila način da se izmeštenoj niski dodele odgovarajuća obeležja.

- **Rekurzija** u LTAG gramatikama čuva domen zavisnosti. Rekurzija u TAG obezbeđuje se primenom operacije pripajanja. Pripajanje se vrši na elementarnom stablu (lokalnom domenu zavisnosti) u koje se na taj način unosi nov element. Budući da je zavisnost već jasno definisana među čvorovima elementarnog stabla, unošenje novog stabla ni na koji način ne menja njihov odnos – skup njihovih deljenih obeležja i dalje je onaj iz početne elementarne strukture. Na primer, rečenica *Šta Marko misli da Ivan voli*, u kojoj se argument šta tipično smatra izmeštenim iz zavisne rečenice *Ivan voli*, u (FB)LTAG se rekonstruiše kao elementarna rečenica *Šta Ivan voli* – budući da svi argumenti glagola uvek moraju biti zajedno unutar elementarne rečenice – u koju je zatim pripajanjem uneta „glavna” rečenica *Marko misli da*. U tom smislu se zapravo i ne može govoriti o udaljenosti argumenata, koji su i pored linearne udaljenosti uvek lokalno vezani.
- Zahtev LTAG gramatika da svako stablo bude povezano sa leksikonom čini ovaj formalizam u potpunosti **leksikalizovanim**. Imajući u vidu da je u ovim gramatikama leksema dominantni nosilac sintaksičke informacije, osnovna struktura u koju može ući leksema se već unutar leksikona povezuje sa svim drugim strukturama u kojima se ona može naći. Ovo povezivanje se vrši pomoću leksičkih pravila. Uzmimo za primer glagol *kupovati*. Osnovna struktura u koju ulazi ovaj glagol je subjekat-predikat-pravi objekat (*Žena kupuje kafu.*). U upotrebi, ovaj glagol se može javiti u različitom tipu alternativnih struktura, kao što je recimo upitna (*Šta žena kupuje?*), pasivna, u obliku participskog pasiva (*Kafa je kupovana.*), ili pasivna, u obliku refleksivnog pasiva (*Kafa se kupuje.*). Ovom prilikom može biti promenjen oblik glagola (participski pasiv), neki od argumenata mogu biti izostavljeni (participski pasiv i pitanje), može im biti prome-

4 Ovo stablo je sa osnovnom verzijom stabla *Marko misli na Milenu* povezano leksičkim pravilom. Za opis leksičkih pravila, videti stavku o leksikalizovanosti.

na funkcija (participski pasiv) ili pak mogu biti potpuno uklonjeni iz konstrukcije (refleksivni pasiv). U ovom slučaju definišu se tri leksička pravila: za participski pasiv, za refleksivni pasiv i za pitanje, koja imaju dvojaku ulogu. S jedne strane, ona povezuju sva stabla u koja ulazi glagol *kupovati* sa osnovnim stablom ovog glagola, a s druge strane, na osnovu njih se proverava da li određena struktura zadovoljava kriterijum da bude povezana u skup struktura jedne lekseme. Sva stabla koja su međusobno povezana leksičkim pravilima organizovana su u porodicu stabala.

Ovakva organizacija leksikona omogućava da se napravi razlika između leksema koje pripadaju istoj osnovnoj rečeničnoj porodici, ali nemaju iste alternativne strukture, kao u slučaju glagola *voleti* i *znati*, od kojih drugi nema odlik participskog pasiva:

$$\text{voleti} \left[\begin{array}{cc} \text{n0Vn1 dir} & \\ \text{ppasiv} & + \\ \text{refpasiv} & + \end{array} \right] \left[\begin{array}{cc} \text{n0Vn1 dir} & \\ \text{ppasiv} & + \\ \text{refpasiv} & + \end{array} \right] \text{znati} \left[\begin{array}{cc} \text{n0Vn1 dir} & \\ \text{ppasiv} & - \\ \text{refpasiv} & + \end{array} \right] \left[\begin{array}{cc} \text{n0Vn1 dir} & \\ \text{ppasiv} & - \\ \text{refpasiv} & + \end{array} \right]$$

3 SrpTAG

3.1 Izbor tradicionalne gramatike

Budući da je SrpTAG prva formalna gramatika srpskog jezika, odlučili smo da se u poslu njene izrade oslonimo na neku od gramatika namenjenih ljudskoj upotrebi, i pored toga što se one za ove potrebe generalno smatraju nezadovoljavajućim (Erbach & Uszkoreit, 1990). Naš izbor je u ovom slučaju bila *Gramatika srpskog jezika – udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole* (Stanojčić & Popović, 1997). I pored toga što pristup LTAG nije uvek kompatibilan sa pristupom unutar ove gramatike, njena klasifikacija osnovnih rečeničnih konstituenata i rečeničnih modela čini našu polazišnu tačku pri definisanju osnovnih stabala gramatike, leksičkih pravila i porodica stabala.

Kao uzor pri izradi SrpTAG koristili smo opsežnu FBLTAG napravljenu za francuski jezik, predstavljenu u celosti u (Abeillé, 2002).

3.2 Izbor morfosintaksičkog opisa

Kao polazište za morfosintaksički opis (MSO) gramatike SrpTAG, uzeli smo MSO koji se koristi u elektronskim rečnicima srpskog jezika, opisanim u (Krstev, 2008). Kako je ovaj rečnik već prilagođen za potrebe automatske obrade teksta, format njegovih obeležja bio je sasvim prikladan za MSO naše gramatike. Ovoj grupi obeležja dodali smo obeležja koja su proizašla iz potreba same formalne gramatike. U SrpTAG tako postoji 13 terminalnih kategorija i 7 frazalnih kategorija.

Kategorije **N** – imenice, **V** – glagoli, **A** – pridevi, **ADV** – prilozima, **PREP** – predlozi, **NUM** – brojne reči, **PAR** – rečice, **PRO** – zamenice i **INT** – uzvici preuzete su direktno i u neizmenjenom obliku iz elektronskih rečnika. Kategorija **PRO**, koja se u elektronskom rečniku koristi za sve tipove zamenica, u SrpTAG je podeljena na **PRO**, što je oznaka koju koristimo za sve pune oblike imenica, i **CI**, što je oznaka koju koristimo za enklitičke oblike. Kategorija **CONJ**, koja postoji u elektronskom rečniku i koristi se za sve tipove veznika, u SrpTAG je razdvojena na dve grupe – **CONJ** za naporedne veznike, i **C** za subordinativne veznike. Pored ove dve dodatne kategorije, sasvim nova terminalna kategorija je **NEG** koju koristimo za označavanje pozitivne ili negativne vrednosti strukture.

Za gramatiku koristimo i sedam frazalnih kategorija: **NP** – imeničke fraze, **VP** – glagolske fraze tj. predikati, **AP** – pridevske fraze, **ADVP** – priloške fraze, **PP** – predloške fraze, **NUMP** – brojne fraze i **S** – zavisne i nezavisne rečenice. Minimalna glagolska fraza u SrpTAG sastoji se od glagola, a proširena od refleksivne rečice *se*, negacije u obliku rečice *ne*, pomoćnog glagola i modalnog glagola. Predikativ ne ulazi u sastav glagolske fraze.

3.3 Izbor obeležja

Veliki broj obeležja koje koristimo u radu poklapa se sa obeležjima koja se javljaju u elektronskim rečnicima srpskog jezika. Kao i kod kategorija, i ovde je jedan broj obeležja dodat za konkretne potrebe SrpTAG. Sva obeležja možemo podeliti na morfosintaksička, sintaksička i obeležja koja ograničavaju primenu leksičkih pravila.

- U morfosintaksička obeležja ulaze: **gen** – rod, **num** – broj, **case** – padež, **def** – određenost, **pers** – lice, **ord** – redni broj, **asp** – vid glagola, **mod** – modus glagola, **form** – glagolska vremena i načini.

- Od sintaksičkih obeležja razlikujemo: **neg** – negacija, **aux** – pomoćni glagol, **wh** – upitni oblik, **ref** – refleksivni, **func** – funkcija, **subg** – slaganje sa subjektom u rodu, **subp** – slaganje sa subjektom u licu, **subn** – slaganje sa subjektom u broju, **modal** – modalni glagol, **fazni** – fazni glagol, **cop** – kopulativni glagol.

Oznake subg, subn i subp koristimo da naznačimo da izostavljeni subjekat zavisne rečenice deli kategorije roda, broja i lica sa subjektom glavne rečenice. Čvorovi stabala u SrpTAG su obeleženi kategorijama, te se funkcija date jedinice uvek navodi u okviru obeležja func.

- U treću grupu obeležja spadaju obeležja **pasiv**, kojim se naznačava da li glagol može ući u konstrukciju s participskim pasivom, i oznake **bez1** i **bez2**, kojima se označava da prvi, odnosno drugi argument glagola može biti izostavljen iz rečenične strukture (stabla).

Dok se prve dve grupe obeležja javljaju paralelno uz stabla i u leksikonu, treća grupa obeležja se javlja samo u leksikonu, gde ograničava broj i tip stabala u kojima se određeni glagol može naći.

U ovoj fazi SrpTAG ne postoji nijedno semantičko obeležje, iako ona postoje u elektronskim rečnicima.

3.4 Izbor i realizacija gramatičkih funkcija

Funkcije od kojih smo krenuli u radu jesu mahom one koje su navedene kao funkcije koje ulaze u rečenične modele u gramatici (Stanojčić & Popović, 1997). U pitanju su subjekat i logički subjekat, pravi objekat, nepravi objekat i priloška dopuna. Predikativ se u okviru LTAG ne smatra argumentom, već nosiocem stabla (sidrom), svojevrsnim predikatom u neglagolskom obliku, te iz tog razloga nije uključen u ovaj popis funkcija. U analizi ne uzimamo u obzir dopunski predikativ kao jedinicu, kako nije bilo sasvim jasno kako je obraditi unutar LTAG sistema. Odredbe trenutno nisu obrađene unutar SrpTAG.

Pomenute gramatičke funkcije mogu biti realizovane kao pojedinačne kategorije (imenice, zamenice, prilozi), sintagme ili fraze (imenička, priloška, predložka ili brojna) i kao zavisne rečenice ili rečenice s glagolom u infinitivu.

3.5 Leksikon

Leksikon SrpTAG se sastoji od morfološkog i sintaksičkog leksikona. Morfološki leksikon sadrži lemu⁵, njenu konkretnu formu i njena morfo-sintaksička i sintaksička obeležja. Sintaksički leksikon sadrži lemu i naziv porodice stabala kojoj data lema pripada. U sintaksičkom leksikonu se kao obeležja mogu javiti obeležja koja ograničavaju primenu leksičkih pravila, odnosno broj stabala unutar navedene porodice u koju data lema može ući.

I sintaksički i morfološki leksikon su trenutno ručno pravljeni i sa- stoje se od svega 57 lema i oko stotinu njihovih oblika. Ova veličina leksi- kona se koristi samo u svrhe bazičnih testiranja gramatike. U planu je rad na konverziji elektronskih rečnika srpskog jezika u ovaj format rečnika, čime će se u vrlo kratkom roku veličina oba rečnika znatno uvećati.

3.6 Elementarna stabla

SrpTAG se trenutno sastoji od 203 elementarna stabla. Ovaj broj ne predstavlja pun opseg gramatike koja je trenutno teorijski opisana i proširivaće se u budućnosti, kako se i leksikon i broj formalnih opisa sta- bala bude uvećavao. Takođe, u ovaj broj nisu uključene porodice stabala s rečeničnim argumentima. Među ovim stablima se nalaze ona čija su sidra glagoli, ali i ona čija su sidra imenice, zamenice, pridevi i prilozi.

3.6.1 Elementarna stabla glagola

Polazeći od rečeničnih modela subjekatsko-predikatskih i bezličnih rečenica definisanih u (Stanojčić & Popović, 1997) definisali smo ukupno 51 porodicu stabala sa glagolom kao svojim centralnim elementom, što je istovremeno i 51 supkategorizacioni okvir glagola. Pored toga, za sve poro- dice na koje su primenjiva, definisana su i leksička pravila za participski pa- siv, refleksivni pasiv, obezličavanje i refleksivizaciju⁶. Red reči nije posebno obrađivan, sem kod refleksivnih glagola, gde su definisana dva različita reda reči – jedan kada postoji subjekat, a drugi kada je subjekat izostavljen.

5 Osnovni, rečnički oblik reči.

6 Pod refleksivizacijom podrazumevamo odnos između rečenice tipa *Marija češlja sebe*. i *Marija se češlja*., gde refleksivna rečica *se* predstavlja enklitički oblik zame- nice *sebe* u funkciji pravog objekta.

3.6.2 Elementarna stabla ostalih kategorija

Trenutno među elementarnim stablima koja nisu glagolska imamo stabla s kopulativnim glagolom. Naime, konstrukcije s kopulativnim glagolom se u TAG smatraju konstrukcijama u kojima je centralni čvor (sido) predikativ, a ne kopula ili kopula i predikativ zajedno. Kopula se u ovakve konstrukcije unosi zamenom, kao i jedinica koja npr. vrši funkciju subjekta. Razlikujemo tako pet porodica stabala koje smo definisali na osnovu subjekatsko-predikatskih rečeničnih modela iz (Stanojčić & Popović, 1997) i dve porodice stabala definisane na osnovu bezličnih modela iz iste gramatike. Za stabla sa kopulativnim glagolom definisane su posebne porodice stabala koje su orijentisane oko kategorije koja je nosilac funkcije predikativa – imenice, zamenice, prideva i neke od jedinica s priloškom funkcijom (prilog, predložsko-padežna konstrukcija, brojna konstrukcija).

3.7 Primena i evaluacija

Gramatika kakvu smo definisali u prethodnim poglavljima predstavlja ulaz za parser. Parser koji koristimo u ovom procesu je parser TuLiPA (Kallmeyer et al., 2008). Pored gramatike, ulaz parsera predstavljaju i leksikona i gramatika, kao i rečenica koju treba analizirati, pri čemu je izlaz struktura date rečenice predstavljena kao rečenično stablo. Slika 7 daje izgled parsera i primer analize koja se dobija pomoću njega.

Pogledajmo kakav je trenutni stepen prepoznavanja svakog od glagolskih argumenata i samih glagola.

- **Subjekat:** Sistem u ovom trenutku prepoznaje sve imeničke i zameničke vrste subjekta – kao lične zamenice i odgovarajuće upitne zamenice za formiranje subjekatskog pitanja (*ko, šta, kao* u *Ko spava?*). Kongruencija subjekta sa pomoćnim glagolom, kopulom i participom funkcioniše ispravno kroz sve klase. Rečenični subjekat ne prepoznavamo u ovom trenutku.

Jedina pozicija subjekta koju trenutno prepoznavamo jeste ona na prvom mestu u rečenici. Izuzetak su rečenice sa logičkim subjektom, za koje smo formulisali eksperimentalna stabla koja imaju slobodan red reči, te subjekat u ovom slučaju prepoznavamo iza glagola. Nerealizovan subjekat se ispravno prepoznaje kroz modele s glagolskim predikatom, uključujući i refleksivne glagole, međutim u modelima s kopulativnim glagolima ne uzimamo u obzir to da subjekat može biti izostavljen.

- **Predikat:** Sistem ispravno prepoznaje glagolske predikate u pozitivnom i negativnom obliku u prezentu, uključujući i slučajeve sa refleksivnim glagolima (npr. *Marko se ne šali.*). Oblici refleksivnog pasiva i obezličene varijante glagola se uspešno prepoznaju u oba slučaja. Trenutno ne prepoznajemo negaciju na pomoćnim glagolima, kopuli, i u participskom pasivu. Prošlo vreme i buduće vreme prepoznajemo na glagolima koji nisu refleksivni i nisu kopule. Pomoćne glagole trenutno prepoznajemo samo kada se nalaze neposredno ispred glagola.

Ne prepoznajemo futur u obliku da+prezent i ne prepoznajemo modalne glagole – ni jedna ni druga konstrukcija trenutno nisu unete u sistem.

- **Pravi objekat:** Trenutno prepoznajemo imenički i zamenički pravi objekat, kao i varijantu sa upitnim pravim objektom (*Koga Sonja voli?*). Klasa za rečenični pravi objekat još uvek ne funkcioniše, dok pravi objekat u obliku enklitike dosad nismo obrađivali.

Pravi objekat trenutno prepoznajemo samo na poziciji iza glagola.

- **Nepravi objekat:** Uspešno prepoznajemo imeničke i zameničke objekte, uključujući i upitnu varijantu nepravog objekta (*Kome daje lutku?*). Slika 8 daje primer analize s ovakvim upitnim nepravim objektom. Prepoznajemo nepravne objekte u obliku predloško-padežne konstrukcije, iako trenutno sve predloge tretiramo kao jedinice koje se unose zamenom, a ne kao dodatna sidra uz glagol. Trenutno ne prepoznajemo predloško-padežne konstrukcije u upitnom obliku (*U čemu spava Marko?*), enklitičke oblike nepravog objekta, kao ni rečenični nepravi objekat.

Nepravi objekat prepoznajemo samo na poziciji iza glagola. U rečenicama u kojima postoje i pravi i nepravi objekat, prepoznajemo oba njihova međusobna rasporeda.

- **Priloška dopuna:** Od priloških dopuna trenutno prepoznajemo priloge i predloško-padežne konstrukcije. Iako imamo razvijenu klasu za brojne dopune, trenutno nije implementirana. Prepoznajemo pitanja u kojima su prilog i predloško-padežna konstrukcija zamenjeni upitnom priloškom rečju (npr. *Gde Marko živi?*)

Priloške dopune trenutno prepoznajemo samo na poziciji iza glagola.

- **Logički subjekat:** Logički subjekat prepoznajemo u imeničkom i zameničkom obliku, i kao upitnu zamenicu (*Koga boli glava?*).

Pozicija na kojoj trenutno prepoznajemo logički subjekat jeste ispred glagola.

- **Predikativi:** Imenski predikativ prepoznajemo kao imenicu ili zamenicu. Kod pridevskih predikativa ispravno funkcioniše kongruencija sa subjektom. Od priloških predikativa trenutno prepoznajemo samo priloge. Ni za jedan od predikativa trenutno nemamo definisan upitni oblik. Za predikative trenutno nemamo definisanu klasu koja omogućava prepoznavanje rečenica kao što je *Pametna je*, ali možemo da prepoznajemo bezlične modele ovakve strukture, sa prilogom kao glagolskim delom predikata i subjektom koji nije prisutan u strukturi – *Dobro je*.

Kompiliranje gramatike ove veličine i sastava traje par sekundi preko jednog minuta (minut i tri sekunde). Dvosmislenost prilikom parsiranja je trenutno minimalna, i slobodno se može reći nepostojeća. Računamo na to da se dvosmislenost u određenoj meri povećati kada se u leksikone unese veći broj jedinica i implementira veći broj stabala.

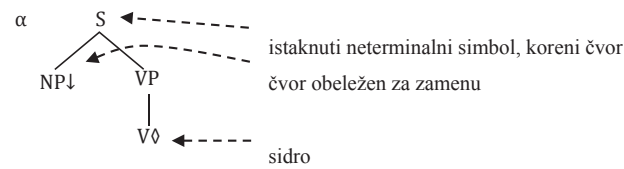
4 Zaključak i dalji rad

U ovom radu smo dali sažet prikaz prve formalne gramatike srpskog jezika SrpTAG. Dali smo prikaz formalizma na kome se ova gramatika bazira i opis trenutnog stanja gramatike. Naš cilj prilikom izrade ove gramatike bio je da obradimo osnovne strukture srpskog jezika definisane kroz rečenične modele u gramatici (Stanojčić & Popović, 1997) i te osnove su postavljene.

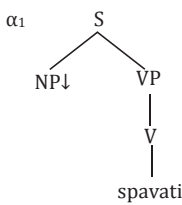
Primeri koje trenutno nije moguće prepoznati mogu se podeliti na dve grupe. U jednu grupu spadaju oni za koje ne postoji tehnička ni jezička poteškoća i koji samo još uvek nisu obrađeni u sistemu. U ovu grupu spadaju negacija i prošlo i buduće vreme za kopulativne glagole, prepoznavanje primera bez subjekta za kopulativne glagole, prepoznavanje brojnih fraza, modalnih glagola i sl.. Ovo su prvi zadaci koji predstoje u našem daljem bavljenju ovom temom. U drugu grupu spadaju pojave koje izazivaju neku vrstu tehničke ili jezičke poteškoće, a za koje će biti potrebno značajnije modifikovati sistem. U ovu grupu spada obrada predloško-padežnih konstrukcija kao upitnih fraza i kao predikativa, tretman rečeničnih argumenata, tretman enklitika i tretman reda reči. Ovi zadaci spadaju u dugoročnije planove na unapređivanju SrpTAG.

INICIJALNO STABLO

Shema inicijalnog stabla

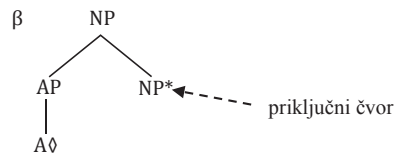


Primer inicijalnog stabla

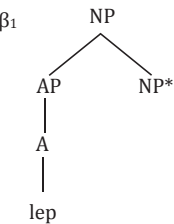


POMOĆNO STABLO

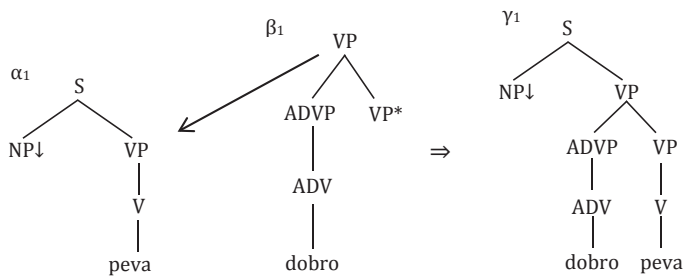
Shema pomoćnog stabla



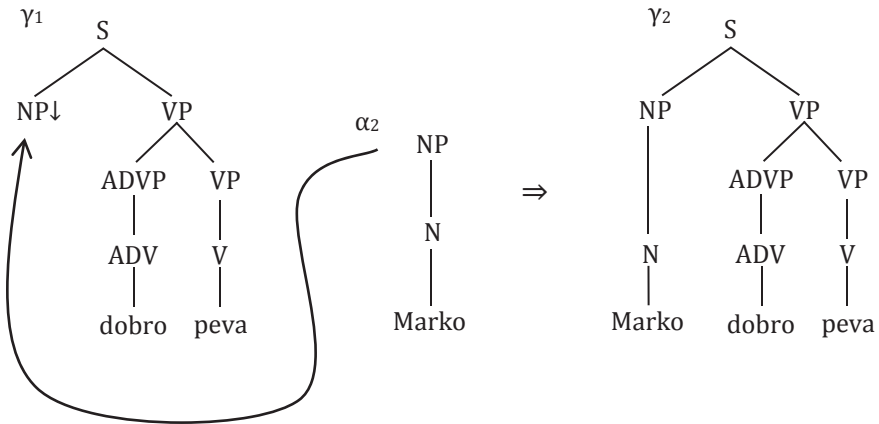
Primer pomoćnog stabla



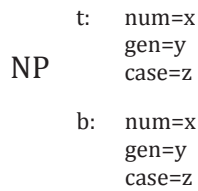
Slika 1 Sheme inicijalnih i pomoćnih stabala i njihovi primeri za srpski jezik



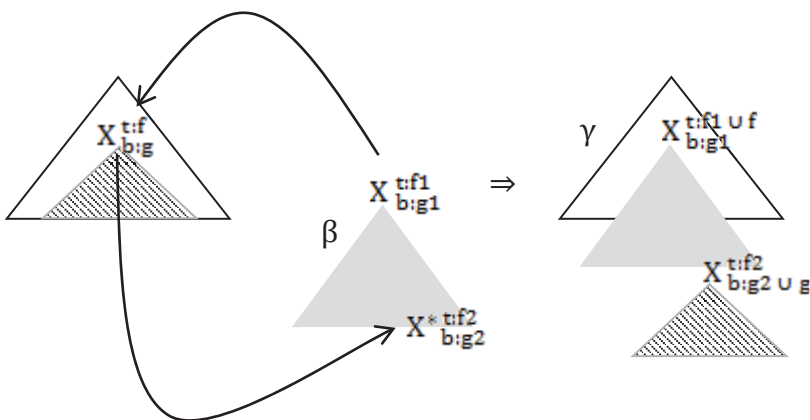
Slika 2 Primer operacije pripajanja na srpskom jeziku



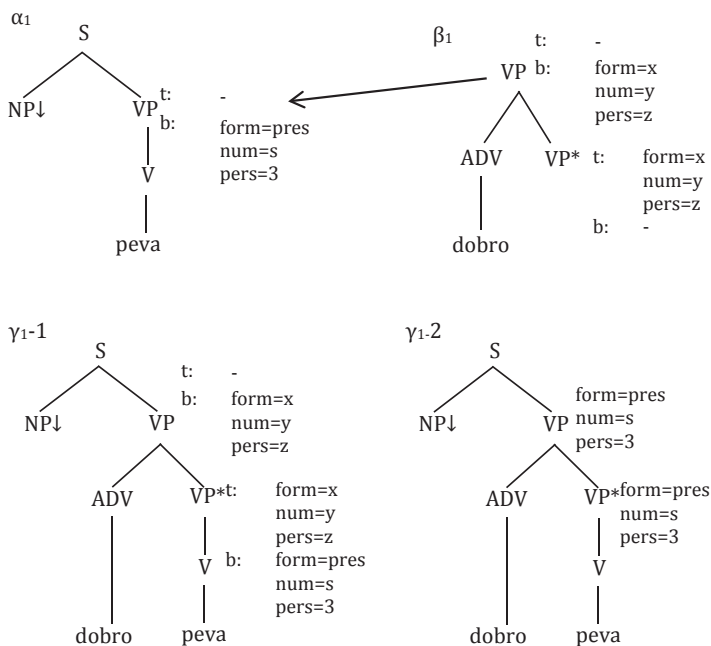
Slika 3 Primer operacije zamene na srpskom jeziku



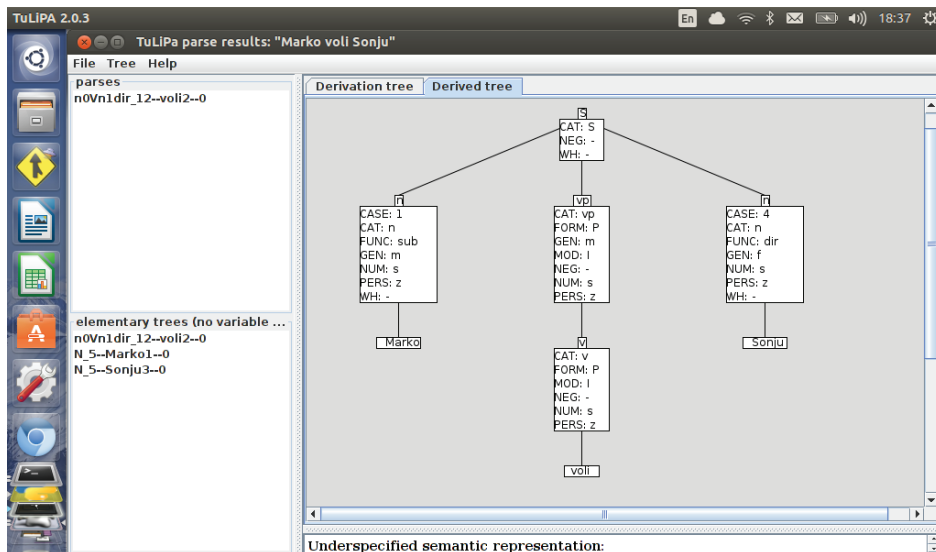
Slika 4 Shematski prikaz obeležja na čvoru imeničke fraze



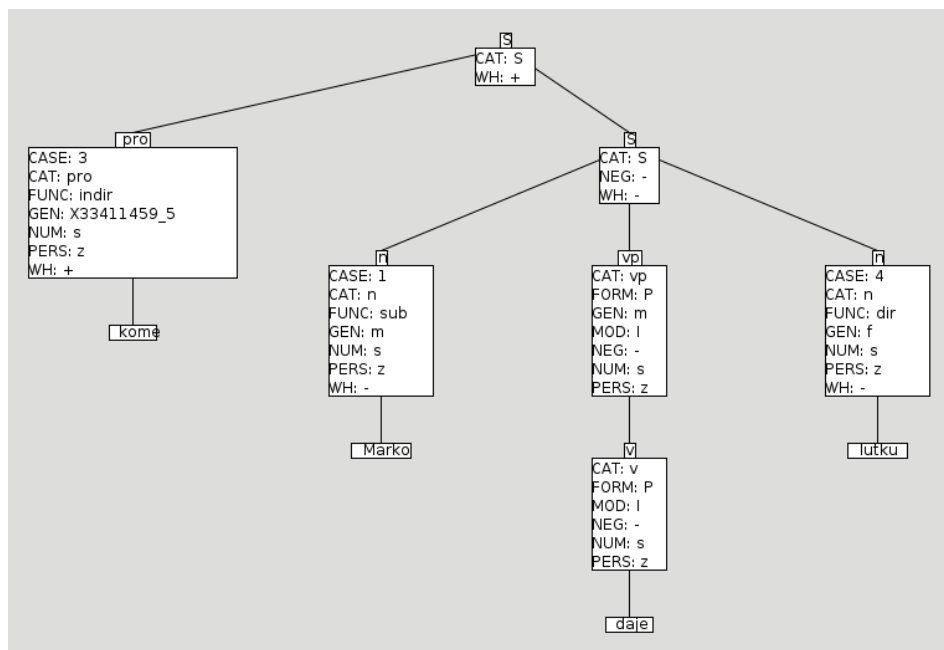
Slika 5 Shematski prikaz unifikacije obeležja pri pripajanju



Slika 6 Primer unifikacije pri pripajanju na primeru srpskog jezika



Slika 7 Rezultat parsiranja unutar parsera TuLiPA za rečenicu *Marko voli Sonju*



Slika 8 Izlaz parsera TuLiPA za rečenicu *Kome Marko daje lutku?*

Literatura

- Abeillé, A. (2002). *Une grammaire électronique du français*. Paris: CNRS.
- Đorđević, B. (2017). *Izrada osnova formalne gramatike srpskog jezika upotrebom metagramatike*. (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Beograd.
- Erbach, G., & Uszkoreit, H. (1990). *Grammar Engineering: Problems and Prospects*.
- Kallmeyer, L., Lichte, T., Maier, W., Parmentier, Y., Dellert, J., & Evang, K. (2008). TuLiPA : Towards a Multi-Formalism Parsing Environment for Grammar Engineering. *Proceedings of the Workshop on Grammar Engineering Across Frameworks (Coling 2008)*, (August), 1–8.
- Krstev, C. (2008). *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Krstev, C., & Vitas, D. (2005). Corpus and Lexicon - Mutual Incompleteness. In P. Danielsson & M. Wagenmakers (Eds.), *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference*. Birmingham.

- Schabes, Y. (1990). *Mathematical and computational aspects of lexicalized grammars*. University of Pennsylvania.
- Schabes, Y., Abeillé, A., & Joshi, A. K. (1988). Parsing Strategies with “Lexicalized” Grammars: Application to Tree Adjoining Grammars. *Proceedings of the 12th Conference on Computational Linguistics*, 578–583.
- Stanojčić, Ž., & Popović, L. (1997). *Gramatika srpskoga jezika: udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Utvić, M. (2013). *Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika*. (neobjavljena doktorska disertacija). Filološki fakultet, Beograd.
- Vijay-Shanker, K., & Joshi, A. K. (1988). Feature Structures Based Tree Adjoining Grammar. *Proceedings of COLING*, (October), 714–719.
- Vijay-Shanker, K., & Joshi, A. K. (1991). *Unification-Based Tree Adjoining Grammars. Technical Reports (CIS)*.

Bojana Đorđević

Summary

SRPTAG: A LEXICALIZED TREE-ADJOINING GRAMMAR FOR SERBIAN

This paper aims to present the first formal grammar for parsing Serbian named SrpTAG. Through the introduction into the world of automatic processing of text, it presents the basics of the underlying formalism used to build SrpTAG – FBLTAG. This tree-based grammar was used to mold the core sentence models presented in a widely-used traditional grammar of Serbian language and together with other choices presented in the paper served as the basis for the formal grammar of Serbian. The evaluation part brings a detailed presentation of the tasks performed and the ones that are yet to be completed, which are further divided into the short-term and long-term ones in the conclusion.

Key words: SrpTAG, FBLTAG, formal grammar, parsing, automated syntactic analysis, natural language processing

LINEARIZACIJA I ARHITEKTURA ENKLITIČKOG NIZA

U radu se kritički predstavljaju dominantni teorijski pristupi linearizaciji enklitika na tzv. drugoj poziciji u klauzi u srpskohrvatskome (standardnom štokavskom), pri čemu se ističe značaj i uloga arhitekture samoga enklitičkog niza u njegovoj linearizaciji. Enkliticizaciju kao fenomen nije moguće posmatrati samo kao specifičnu linearizaciju klitičkih reči, već kao spoj specifične linearizacije i arhitekture, tako što je linearizaciju enklitika unutar klauze nemoguće posmatrati odvojeno od procesa formiranja enklitičkog niza kao svojevrzne morfosintaktičke i morfonološke strukture na interfejsu (sumedi) sintakse i drugih gramatičkih modula, pri tome uključujući i istorijsku perspektivu, pa je potrebno pre svega odgovoriti na pitanja koja se tiču sastava i ustrojstva samog enklitičkog niza, odnosno međuodnosa samih enklitika u nizu.

Ključne reči: enklitike, enklitički niz, linearizacija enklitika, drugo mesto u rečenici, fenomenologija interfejsa – sintaktičko-fonološki interfejs.

1. Uvod: šta su klitike?

§1. O enklitičkim rečima u srpskohrvatskom jeziku, naročito u štokavskim dijalektima i književnome jeziku, postoji ekstenzivna naučna literatura, stvarana u kontinuitetu počev od najranijih dana srpskohrvatske gramatike (cf. Popović 2004: 285–288). Najveći deo radova o srpskohrvatskim enklitikama, međutim, tiče se njihove specifične linearizacije na tzv. drugoj poziciji u rečenici (v. §8–29), dok se u manjoj meri, ako i uopšte, bave arhitekturom samoga štokavskog enklitičkog niza, tj. međusobnim rasporedom grupisanih enklitika kada ih je više od jedne u rečenici. O tome u celokupnoj literaturi, inače veoma divergentnoj kada je reč o linearizaciji štokavskih enklitika u rečenici i teorijskome pristupu tzv. drugoj poziciji, gotovo postoji konsenzus da je pozicioniranje štokavskih en-

* Studentski trg 3, Beograd. E-mail: djordje.bozovic@fil.bg.ac.rs.

klitika u nizu gramatikalizovano prema opštoj shemi (v. §30 niže), a da su izuzeci od toga obrasca okazionalni (op. cit.: 289).

Ujedno, istraživanja fenomena kliticizacije i linearizacije (en)klitika zasnivaju se i na teorijskome promišljanju sumede različitih jezičkih modula; konkretno, sintakse, fonologije i morfologije; za šta je upravo kategorija klitika izrazito zahvalna, s obzirom na svoju ne samo prozodijsku, već i (morfo)sintaktičku atipičnost. Zbog toga je kontinuirano inspirisala brojne naučne radove ne samo u serbokroatistici, već i od samih početaka indoevropistike i opšte lingvistike do najsavremenijih lingvističkih teorija.¹

§2. Klitike se, najopštije, mogu definisati kao defektna reči. Jednu ili više takvih klasa defektnih reči poseduju svi poznati svetski jezici, uključujući i znakovne jezike (cf. Sandler 1999). Defektnost te, najčešće zatvorene i uglavnom gramatikalizovane, klase reči ogleda se prvenstveno u odsustvu prozodijske istaknutosti, ili pak prozodijske strukture uopšte; naime, klitičke reči su atone, dakle bez akcenta, a nije neobično i da ne sadrže ni vokalski minimum neophodan za formiranje slogovnog nukleusa (cf. proklitičke predloge *s*, *k*, između ostalog).

1 Imajući u vidu raznolikost teorijskih modela, pristupa i usmerenja, za recentnije radove i preglede u oblasti opšte teorije klitika, uz istraživanja o srpskohrvatskim enklitikama citirana niže u ovome radu, cf. Zwicky 1977, 1985, 1987, 1994, Selkirk 1978, 1984, 1995, Klavans 1979, 1982, 1985, 1995, Zwicky & Pullum 1983, Neijt 1984, Kaisse 1985, Berendsen 1986, Borer 1986, Marantz 1988, 1989, Nevis 1988, 2000, Inkelas & Zec 1990, 1991, 1995, Sadock 1991, Anderson 1992, 1993, 1996, 2000, 2005, 2011, Miller 1992, Nevis & Joseph 1993, Halpern 1995, 1998, Everett 1996, Halpern & Zwicky 1996, Peperkamp 1996, Franks 1998 i radove citirane niže u ovom radu, Legendre 1999, van Riemsdijk 1999, Beukema & den Dikken 2000, Franks & King 2000, Gerlach & Grijzenhout 2000, Bošković 2001 i radove citirane niže u ovom radu, Hudson 2001, Billings 2002, Gerlach 2002, Woolford 2003, Heggie & Ordóñez 2005, Schiering 2006, Franks et al. 2009, Vogel 2009, Groß 2011, Spencer & Luís 2012, Meklenborg Salvesen & Helland 2013, i time ni blizu nije iscrpljena opšta literatura o klitikama i opšta literatura o slovenskim klitikama, nastala na engleskome u poslednjih četrdesetak godina. Za potpuniji pregled međunarodne bibliografije o klitikama između 1892. i 1991. godine, v. Nevis et al. 1994. Na našem jeziku, za određena teorijska razmatranja kliticizacije, v. Zec 1997; a za pregled pristupa enklitikama u srpskohrvatskim deskriptivnim gramatikama, cf. Peti-Stantić 2006 i Subotić 2010. Pored radova o klitikama u posebnim jezicima, iz ovog pregleda opšte literature o klitikama izostavljam i ne manje brojne naučne radove o pojedinim posebnim fenomenima kliticizacije, kao što su to podizanje klitičkih zamenica ili udvajanje klitičkih zamenica, kao i opštu literaturu o klitikama u balkanskim i romanskim jezicima, gde je reč o drugojačijem tipu klitika, te istraživanja usvajanja klitika i sl.

Osim prozodijski, klitike su i (morfo)sintaktički atipične, što je i u tesnoj vezi jedno s drugim. Kako su atone, klitičke reči obično imaju posebnu, ograničenu distribuciju u rečenici uz odgovarajuću ortotoničku reč. Za razliku od neklitičkih, akcentovanih reči, čiji je raspored u rečenici relativno slobodniji, ili je određen drugom vrstom sintaktičkih ograničenja, klitičke reči predstavljaju poseban sintaktički podsistem, sa osiromašenim informativnim funkcijama; za njih važe drugačija poziciona ograničenja i zasebna organizacija, kako defektnost odnosno atipičnost klitičkih reči sumira Popović (op. cit.: 283):

„Zameničke i glagolske enklitike – uključujući tu i rečcu se [...] – razlikuju se od ostalih delova rečenice u više, međusobno tesno povezanih, aspekata: (1) fonetski – kao enklitike; (2) informativno – kao informativno slabe, devalorizovane reči, umesto kojih se, kad data zamenica ili glagol treba da imaju neku informativnu funkciju, javlja puni, tj. akcentovani (= akcentogeni, ortotonički) oblik, zahvaljujući kome ta reč može da stoji na početku rečenice, da bude fokus, da nosi kontrastivni akcenat i sl., i uopšte da bude član ortotoničkog, informativno punovrednog segmenta rečenice; (3) u pogledu raspoređivanja, jer po svojoj pozicionoj organizaciji čine potpuno zaseban podsistem u okviru sistema reda reči.“ (Popović, op. cit.: 283)

Klitičke reči se, dakle, često nalaze na drugačijim pozicijama nego njihovi ortotonički ekvivalenti (u srpskohrvatskom, recimo, to je tzv. druga pozicija za enklitike, a koja ne važi i za ortotoničke oblike odgovarajućih zamenica i pomoćnih glagola). Drugim rečima, poseban sintaktički podsistem klitičkih reči ogleda se u njihovoj specifičnoj potkategorizaciji. Reč na koju se klitike prozodijski „naslanjaju“² pri linearizaciji rečenice

2 Utisak prozodijskog „naslanjanja“ enklitike na ortotoničku reč koja joj prethodi dao je i ime samom fenomenu u tradicionalnoj gramatici, prema grč. ἐγκλιτικός, ἦ, ὅν, koje je u tom značenju zabeleženo kod aleksandrijskih gramatičara, a odatle preneseno i u rimske i potonje tradicionalne gramatike. Prema ovom, stvoren je i analogni termin za proklitike; a potom je od osnove izveden i opšti termin za klitike, u okviru strukturalne lingvistike. U savremenoj literaturi su, doduše ređe, u upotrebi i drugi analogni termini, poput mezoklitika (klitika se umeće unutar svog oslonca, između njegove osnove i afikasa) i endoklitika (klitika se umeće unutar svog oslonca tako da razdvaja samu njegovu leksičku osnovu na dva dela); – što se u lingvistici osamdesetih smatralo nemogućim prema hipotezi leksičkog integriteta, cf. Scalise (1986: 17–20); takođe v. Anderson (2005: 132–143).

i naziva se osloncem (engl. *host*) za klitike, a u zavisnosti od toga da li se pozicioniraju levo ili desno od oslonca, što je tipološka specifičnost svakog pojedinačnog jezika, razlikuju se proklitičke od enklitičkih reči. I jedne i druge, međutim, otvaraju određenu poziciju u rečenici iza odnosno ispred sebe, koju zahtevaju popunjenom, a neretko traže i sasvim određenu leksičku kategoriju na toj poziciji.

§3. Sve napred rečeno o klitikama oslikava i suštinu njihove ambivalentnosti u jeziku. S morfonološke strane, klitike su ambivalentne kao istovremeno reči i nereči. Reči su, budući da nose odgovarajuća značenja i učestvuju u morfosintaktičkim odnosima na nivou rečenice; i nereči su, jer nemaju leksički akcenat, čija je osnovna funkcija upravo demarkacija reči. Sa morfosintaktičke strane, klitike su ambivalentne kao istovremeno reči i afiksi, odnosno u isto vreme ni reči, ni afiksi. Poput afikasa, a za razliku od prozodijski nedefektnih reči, klitike su vezane morfeme. Njihova linearizacija u rečenici znatno je ograničenija nego kod prozodijski nedefektnih reči, i kao i kod afikasa, uglavnom sledi izrazito gramatikalizovan redosled (iako ne uvek). S druge strane, za razliku od afikasa, a poput morfosintaktičkih reči, klitike se ne vezuju uvek i nužno za određenu klasu reči, reč odnosno osnovu. Oslonac za enklitičke reči u srpskohrvatskom, recimo, može biti bilo koja prozodijski nedefektna reč, deo sintagme ili, pod određenim uslovima, sintagma s njihove leve strane, na inicijalnoj rečeničnoj poziciji. Kod vezanih morfema tipa afikasa, međutim, izbor leksičke osnove je značajno uži od toga, i bitno drugačije prirode. Konačno, iako su prozodijski nedefektne reči u principu morfološki znatno kompleksnije od klitika, i klitičke reči mogu, premda ređe, biti morfološki složene, tj. mogu i same imati fleksiju.³ Prema osobinama klitika koje su ovde navedene, jasno je i zašto ih definišemo upravo kao „defektne reči“, jer to jeste opis koji im najbolje pristaje; uz druge formalne termine koji se sreću u literaturi, poput „vezanih reči“ i sl.

§4. Ambivalentnost klase klitičkih reči u jeziku ogleda se i, na širem planu, u njihovoj simultanoj realizaciji na različitim gramatičkim modulima (nivoima). Drugim rečima, klitike se u pravilu realizuju na sumedi

3 Slične kriterijume i testove za utvrđivanje identiteta klitika i razlikovanje kliticizacije od fleksije v. u radovima iz klasične teorije klitika (Zwicky 1977, 1985, 1987, 1994, Zwicky & Pullum 1983). Od njih se ovde navedene osobine klitika ipak razlikuju u određenim pojedinostima, a slična diskusija o identitetu klitika vodi se i u drugoj recentnijoj literaturi (cf. Bermúdez-Otero & Payne 2011; inter alia).

(engl. *interface*), tj. kroz sučeljavanje, različitih gramatičkih modula; fonologije i sintakse, fonologije i morfologije, morfologije i sintakse. Naime, nijedan od ovih gramatičkih modula nije dovoljan da sâm u potpunosti generiše klitike, već u pravilu klitike zahtevaju pristup informaciji iz fonološkoga, iz morfološkoga i iz sintaktičkog modula ujedno. Primera radi, linearizacija klitičkih reči je u domeni fonološko-sintaktičkog interfejsa, jer iziskuje simultani pristup i prozodijskoj, i (morfo)sintaktičkoj informaciji (v. niže); kao i u domeni sintaktičko-morfološkog i interfejsa sa pragmatikom, recimo, jer i takvi faktori utiču na pojavu i sklop klitičkih ili neklitičkih oblika (npr. u objekatskoj reduplikaciji i dr.).

I ova multimodularnost, odnosno transmodularnost klitičkih reči takođe jeste značajan indikator njihove posebnosti u jeziku. Pored iznad navedenih osobina (§2), i ambivalentnost u odnosu na gramatičke module jeste jedna od važnijih karakteristika koje izdvajaju klitike kao zasebnu morfonosintaktičku kategoriju.

§5. Konačno, klitičke se reči, bilo da su proklitike ili enklitike, odlikuju i tendencijom da se, kada ih je više od jedne u klauzi, u pravilu grupišu skupa u jedan klitički niz, grozd ili klaster (engl. *cluster*), neprekinuti sled klitika, izdvojenih od prozodijski nedefektnog ostatka klauze. U štokavskome, to je enklitički niz (v. niže), čija je linearizacija i arhitektura predmet ovoga rada. Način na koji se klitičke reči organizuju unutar klastera, sintaktički i prozodijski, te dodeljivanje i prenošenje akcenta i linearizacija klitičkoga niza unutar klauze predstavljaju i glavninu istraživačkih usmerenja u okviru savremene teorije kliticizacije. Ipak, u znatno je većoj meri proučavan odnos klitičkoga niza prema ostatku klauze (npr. njegova linearizacija), nego što je proučen način na koji je sâm klitički niz uređen, tj. način na koji su same klitičke reči organizovane u odnosu jedne prema drugima (njihova linearizacija unutar niza i njegova arhitektura).

2. Enklitički niz u štokavskome

§6. Tipično klasu klitičkih reči čine posebni, prozodijski defektni oblici subjekatskih ili objekatskih zamenica, čija je i distribucija odnosno linearizacija tipično drugačija nego što je to kod drugih, prozodijski nedefektnih („punih“) oblika ličnih zamenica. To su klitičke reči u užem smislu, i većina istraživanja pod tim terminom podrazumeva upravo takvu klasu reči, premda je sâm fenomen prozodijske i morfosintaktičke specifikacije o kome je reč u

većini jezika ipak često šireg opsega, ili često i ne obuhvata isključivo klasu zameničkih reči. Klasu enklitičkih reči u tom užem smislu u štokavskome čine, pored objekatskih zamenica u dativu, akuzativu i genitivu singulara i plurala, uključujući i klitičku reč *se*, i neakcentovani oblici pomoćnih glagola *jesam*, *biti* i *hteti*, te upitna reč *li* i arhaična reč *bo* (Popović, op. cit.: 284, Stevanović 1986: 164–165). Slično enklitikama raspoređuju se, poput reč *bo*, i reč „labavo vezane za rečenicu“, prema Popoviću, te kontrastivne reč *pak* i *opet* (op. cit.: 265–270), koje se takođe odlikuju prozodijskom i informacionom defektnošću te, kao i enklitike, teže postinijalnoj poziciji i mogu da se raspoređuju unutar sintagmi.

§7. Enklitičke reči u užem smislu, međutim, najjasnije se odlikuju u štokavskome od drugih defektnih reči i partikula pre svega svojim gramatikalizovanim grupisanjem u jedan enklitički niz (§5). Upravo fenomen enkliticizacije u nizu jeste obeležje koje nedvosmisleno definiše i izdvaja enklitičke reči, kako od brojnih drugih prozodijski defektnih reči i partikula koje takođe teže enkliticizaciji, tako i od proklitika. Sem toga, enklitički niz je i domen u kom zapravo deluje mikrosintaksa samih (en) klitika, tj. domen u kome se odvijaju procesi njihove gramatikalizacije i leksikalizacije (kliticizacije). Drugim rečima, enklitički niz ne bi trebalo posmatrati kao statičku i linearnu konstrukciju – gramatički *fait accompli* – s predefinisanim unutrašnjim sastavom i arhitekturom (§30), već kao dinamičku, višedimenzionalnu strukturu, čiji su sastav i ustrojstvo proizvod aktivnih procesa gramatikalizacije i leksikalizacije njenih pojedinačnih elemenata, specifičnih za svaki konkretan iskaz–kontekst i za svaki element ove konstrukcije ponaosob. Mada se u novije vreme u literaturi javljaju i pristupi kliticizaciji koji upravo na taj način ispituju mehanizme derivacije klitičkog niza – uglavnom neleksikalistički i sintaktocentrični pristupi – ipak dominantni tok, ne samo u morfosintaksi klitika, već često i u drugima sličnim fenomenima u morfološkoj teoriji, čine tzv. pristupi zasnovani na obrascu (engl. *template-based approaches*), koji se dalje ne razlaže jer se smatra zadatim, arbitrarnim redosledom jezičkih elemenata.

2.1. Linearizacija enklitičkog niza

§8. Enklitike, kao prozodijski defektne reči, bilo da su upotrebljene pojedinačno ili u kontinuiranom nizu, ne mogu da stoje na inicijalnoj pozici-

ji u klauzi, niti se mogu upotrebiti samostalno. Stoga su u inicijalnoj poziciji, u srpskohrvatskome, enklitike u komplementarnoj distribuciji sa „punim“, prozodijski nedefektnim oblicima odgovarajućih pomoćnih glagola i zamenica. Isto tako, prozodijski nedefektne forme ne mogu se upotrebiti u enklitičkoj poziciji pri neutralnoj intonaciji i u nepromenjenom iskazu, već u tom slučaju predstavljaju formalni marker i intonacioni oslonac za realizaciju neke od koordinativnih funkcija između jedinice u inače enklitičkoj poziciji i druge koordinirane jedinice (1). Da tu nije reč o pravoj enklitičkoj poziciji, pokazuje i mogućnost inverzije, koja izostaje kod enklitičkih reči. Drugim rečima, to govori da u neutralnom iskazu sa pomoćnim glagolom ili objekatskom zamenicom, koji nisu koordinirani, u srpskohrvatskome nužno postoji upravo enklitička pozicija, u kojoj mogu da se realizuju isključivo i enklitičke reči, dok se njima komplementarne prozodijski nedefektne forme realizuju u drugim pozicijama, odnosno sa drugačijim sintaktičkim i komunikativnim funkcijama. Reč je, dakle, o pravoj komplementarnoj distribuciji.

- (1) a) *Vidim ih. Vidim njih* [tj. *a ne neke druge*].
**(Nj)ih. *(Nj)ih vidim* [tj. *a ne neke druge*].
- b) *Ne vidim ih. Ne vidim njih* [tj. *nego neke druge*].
**(Nj)ih. *(Nj)ih ne vidim* [tj. *nego neke druge*].
- c) *Došli ste. Došli jeste* [tj. *ali niste dobrodošli, i sl.*].
**(Je)ste. *(Je)ste došli* [tj. *ali niste dobrodošli, i sl.*].
- d) *Napisa(t) ćemo. Napisati hoćemo* [tj. *ali ne stojimo iza toga, i sl.*].
**(Ho)ćemo. *(Ho)ćemo napisati* [tj. *ali ne stojimo iza toga, i sl.*].

§9. Inicijalna pozicija, nedozvoljena za enklitike, predstavlja pak prozodijski oslonac i nužan preduslov za realizaciju enklitika. Enklitička pozicija u srpskohrvatskome jeste, dakle, u najvećem broju slučajeva postinicijalna, tzv. druga pozicija u rečenici (2P ili P2), koja kao takva predstavlja i izuzetno važan rečenični segment (cf. Popović, op. cit.: 16–17). Tome u prilog govori i tipološki raširena tendencija u različitim jezicima da se finitni glagol realizuje upravo na drugoj poziciji u rečenici (V2). Značaj druge pozicije uočen je, uostalom, od samih početaka modernih pristupa enkliticizaciji i rečeničnoj linearizaciji u indoevropskim jezicima (cf. Wackernagel 1892), mada do danas nije u potpunosti objašnjen.

U teorijskim pristupima drugoj poziciji dominiraju dve načelne orijentacije. Jedna je prozodijska (§10–13), koja postinicijalnu enklitičku poziciju primarno objašnjava metričkom strukturom iskaza. Linearizacija enklitičkoga niza, prema tome, predstavljala bi *a posteriori* fonološki fenomen, sistem pravila za naknadnu ritmičku korekciju sintaktički već formiranog iskaza. Druga orijentacija jeste sintaktička, i ona drugoj poziciji načelno pristupa kao *a priori* sintaktičkom fenomenu, koji se ogleda već u samoj sintaktičkoj strukturi iskaza. U zavisnosti od generalne teorijske orijentacije iz koje nastupaju, sintaktička su objašnjenja druge pozicije dosta raznovrsnija; mogu biti konstituentna (§14–16) ili dependencijalna (§17–20), formalna i funkcionalna (§21–23), i sl. Konačno, postoje i pristupi koji kombinuju načela prozodijskih i sintaktičkih teorija druge pozicije (§24–27), smatrajući da se linearizacija enklitičkoga niza najbolje može objasniti upravo kao fenomen fonološko-sintaktičkog interfejsa; kao i pristupi zasnovani na istorijskoj perspektivi (§28–29).

2.1.1. Prozodijske teorije druge pozicije

§10. Razumevanje enkliticizacije kao prvenstveno prozodijskoga fenomena potiče od najranijih istraživanja enklitika u indoevropskim jezicima; uključujući Wackernagelov zakon (op. cit.) i tumačenje enkliticizacije ritmičkim razlozima kod savremenika, poput Delbrücka (prema Popović 2004: 283f). Prozodijski je pristup, dakle, najčešće povezan s dijahronijskim (cf. Radanović-Kocić 1988), jer enkliticizaciju objašnjava kao istorijski fenomen prozodijske devalorizacije pomoćnih glagola i objekatskih zamenica, koji se potom reflektuje i u njihovoj sinhronijskoj linearizaciji, ali ne i u sintaktičkoj strukturi (Radanović-Kocić 1996: 432–434).

§11. Enklitike, naime, uvek podležu istim sintaktičkim pravilima i ograničenjima kao i odgovarajuće prozodijski nedefektne forme, pojavljuju se u istim sintaktičkim kontekstima; jedino se razlikuju u linearnom poretku (ibid.), gde podležu komplementarnoj distribuciji sa „punim“ oblicima (§8). Prema tome, već bi postojanje komplementarnih enklitičkih i „punih“ formi, a zatim i njihovo ponašanje, prema Radanović-Kocić (op. cit.), ukazivalo na to da nije reč o sintaktičkome, već o *a posteriori* fonološkom fenomenu. S jedne strane, sintaktičkome modulu nije dostupna prozodijska informacija o redukovanim i „punim“ formama pomoćnih glagola i zamenica, a s druge strane, redukovane (enklitičke) forme, u

skladu s dijahronijskim činjenicama, treba izvoditi od neredukovanih, a ne obratno (op. cit.: 433); iz toga sledi da su neredukovane forme primarne, dok enklitičke moraju biti izvedene, ako ne u sintaksi, pošto u sintaksi to nije moguće, onda u prozodijskoj strukturi iskaza.

Radanović-Kocić stoga izvodi enkliticizaciju u dva koraka (op. cit.: 433, 441), gde se pre svega dodeljuje obeležje enklitičnosti odgovarajućim pomoćnim glagolima i zamenicama, a zatim se reči s tim obeležjem pomeraju na drugu poziciju u okviru svoje fonetske fraze, a to je pozicija iza prve izgovorne reči. Enkliticizacija se tako tumači kao sekundarna prozodijska korekcija sintaktički već formiranog iskaza, odnosno ona nema nikakvu ulogu u sintaktičkom formiranju iskaza.

§12. Prozodijski pristup enkliticizaciji zasniva se, dakle, na dve-
ma premisama. Jedna je komplementarna distribucija prozodijski neredukovanih i redukovanih (enklitičkih) oblika, a druga jeste dijahronijsko prvenstvo prozodijski neredukovanih formi, odnosno razumevanje enklitičkih formi kao sekundarnih i izvedenih. Uz to, on pretpostavlja autonomiju sintakse od drugih jezičkih modula, u ovome slučaju prozodijskog, jer drugačije ne bi bilo moguće tvrditi kako je sintaksi nedostupna fonološka informacija (više o tome niže, v. §27). Drugim rečima, prozodijski argument se, u suštini, zasniva na jednoj binarnoj opoziciji, čiji ne-
markirani član predstavljaju „puni“ oblici pomoćnih glagola i objekatskih zamenica, a drugi, markirani član predstavljaju enklitičke forme.

Problem s tako postavljenim binarizmom jeste u tome što on, međutim, ne odgovara u celini sinhronijskoj realnosti enkliticizacije. Pre svega, dijahronijski argument da redukovane, enklitičke forme treba smatrati izvedenima, a neredukovane primarnima, nije nužno u skladu sa njihovom sinhronijskom upotrebom, gde se upravo enklitičke forme primarno pojavljuju u neutralnim i osnovnim, a prozodijski neredukovane ili „proširene“ (sic!) forme u izvedenim kontekstima (cf. §8, s primerima). Prema Radanović-Kocić (op. cit.: 442), enkliticizacija je u tim slučajima blokirana na fonološkom nivou, dok neutralni iskazi, sa osnovnom rečeničnom strukturom i osnovnim linearnim poretom, inače predstavljaju i jedinstvenu fonetsku frazu, koja je i domen primene pravila enkliticizacije. Tako se, međutim, ulazi u *circulus vitiosus*, u kome prozodijski argument samome sebi postaje dokaz.

Osim toga, prozodijski pristup ne bi mogao da objasni iskaze u kojima se javlja pauza ispred enklitike, u kom slučaju je enklitika fonetski u proklizi, tj. čini izgovornu celinu s rečju koja joj sledi, ali se sintaktički i

dalje nalazi na enklitičkoj, drugoj poziciji; a takvi iskazi nisu neobični u srpskohrvatskome (pre svega govornom, ali i pisanom jeziku, u kome normativni priručnici, navodeći uz brojne primere ovakav položaj enklitike kao gramatičku grešku, rečito svedoče o toj pojavi). Oni nedvosmisleno ukazuju na to da se linearizacija enklitika pre svega odvija u sintaksi; uzimajući pri tome u obzir fonološki kontekst ili bez njega, što je sada od manje važnosti; a da se krajnja prozodijska struktura iskaza tek naknadno izvodi.

§13. Nedvojben je uloga fonološkog konteksta u procesu enkliticizacije, ali je naivno uverenje da su sintaktički kriteriji pri enkliticizaciji sasvim nevažni. Klitike, kao dijalektički, transmodularni jezički fenomen (§4), u čijoj su fonologiji uvek interpelirani i sintaktički, a u sintaksi fonološki procesi, nužno treba posmatrati i iz ugla fonološko-sintaktičkog interfejsa, na kome se i ostvaruju.

2.1.2. Konstituentne teorije druge pozicije

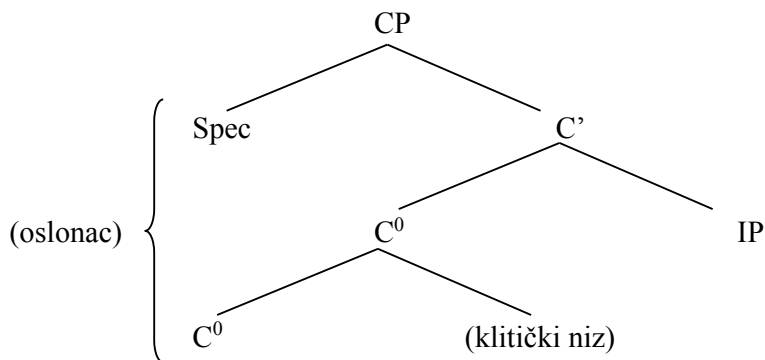
§14. Interesovanje transformaciono-generativne gramatike za srpskohrvatske enklitike počinje već u vreme tzv. standardne teorije transformaciono-generativne gramatike (Browne 1968, 1974). Osnovna ideja kojom se vode ovi i njima srodni pristupi enkliticizaciji jeste da druga pozicija kod P2 enklitika zapravo predstavlja jednu od konstituentnih pozicija u samoj sintaktičkoj strukturi iskaza, kao što je to slučaj i sa V2 glagolima, te da je enkliticizaciju na drugoj poziciji moguće objasniti u potpunosti pomoću sintaktičkih pravila, tj. bez potrebe za fonološkim kriterijima u analizi (cf. Franks & Progovac 1994, Wilder & Čavar 1994a, 1994b, Čavar 1996, Progovac 1996, 1998, 2000, Mišeska Tomić 1996a, 1996b, 1997, 2000, 2004, Franks 1997, Čavar & Seiss 2011).

§15. Kao strukturna pozicija koja odgovara enklitičkoj drugoj poziciji ovde se uzima komplementizator (Comp), tj. centar komplementizatorske sintagme kome se odgovarajućim derivacijama formiran enklitički niz zdesna priključuje (cf. Progovac 1996: 412–415). Rečca *li* i ovde ima odgovarajući poseban status među klitikama, jer se ona jedina generiše upravo u komplementizatorskoj poziciji i ne podleže pomeranju, što nije neobično, s obzirom na njenu upitnu funkciju (op. cit.: 420). Sve ostale enklitike se zdesna priključuju komplementizatoru, dakle i reči *li*, što objašnjava njenu apsolutnu istaknutost na inicijalnom mestu enklitičkoga niza. Klitičke zamenice u dativu prethode u nizu zamenicama u akuzativu,

a klitički pomoćni glagoli prethode klitičkim zamenicama, što je u skladu sa strukturnim pozicijama na kojima se generišu i pravilima pomeranja duž sintaktičkog stabla kojima podležu (op. cit.: 421–422).

Svi segmenti iskaza koji linearno prethode enklitikama zapravo su naknadno izvučeni na inicijalnu poziciju (Spec CP) odgovarajućim pravilima pomeranja, poput topikalizacije ili K-pomeranja i sl., kako bi pružili oslonac enklitikama (op. cit.: 415–420). Time je napravljen zanimljiv teorijski obrt – umesto da se enklitike posmatraju kao postinicijalni elementi, dakle elementi čija linearizacija u suštini predstavlja njihovo pomeranje duž stabla kako bi pronašle i sintaktički i prozodijski odgovarajuću poziciju na kojoj mogu da se realizuju; one zapravo ovde postaju strukturno inicijalni rečenični elementi, a njihov prozodijski oslonac naknadno deriviran različitim pratećim transformacijama, dakle on je taj koji se pomera duž stabla kako bi poslužio kao oslonac za enklitike, a ne obratno (2).

(2) Opšta shema linearizacije enklitika (prema Progovac, op. cit.):



§16. Međutim, konstituentски pristup enkliticizaciji, osim što nam ne objašnjava zašto uopšte i dolazi do kliticizacije u prozodijskom smislu (fonološke redukcije i dezakcentuacije), ne objašnjava u potpunosti ni pojedine druge fenomene kliticizacije, na prvom mestu nizanje enklitika, a što je jedna od, kako smo rekli, najvažnijih osobina kliticizacije (§5, 7). Progovac (op. cit.: 420–422) predviđa da se pomeranjem enklitike uvek pridružuju zdesna, tako da je i klitička rečca *li*, koja se generiše na poziciji Comp, inicijalna enklitika u nizu jer se sve druge zdesna pridružuju poziciji Comp; zameničke enklitike se generišu na svojim odgovarajućim θ -pozicijama, koje se pak nalaze niže u strukturi od Aux pozicije, na kojoj se generišu

klitički pomoćni glagoli; stoga se zameničke klitike pre svega pomeraju na poziciju Aux, tako da se zdesna pridružuju pomoćnim glagolima, a zatim se u već formiranom nizu sa njima pomeraju na poziciju Comp. Očigledan kontrprimer jeste 3. lice singulara prezenta pomoćnog glagola *je*, koje u nizu nikada ne prethodi, već sledi zameničkim enklitikama, za šta ova teorija nema adekvatno obrazloženje (Progovac, op. cit.: 426). Osim toga, ona ne objašnjava ni to zašto se enklitike uopšte nižu, odnosno zašto se zameničke i glagolske enklitike na taj način grupišu u jedan niz, kada ne predstavljaju niti sintaktičku, niti semantičku prirodnu klasu i nemaju niti sintaktičkih, niti semantičkih zajedničkih obeležja, a ipak se pojavljuju u gramatikalizovanom nizu, sa jednim dosta fiksnim linearnim redosledom, uprkos izuzecima, po svemu drugačijem od ostatka srpskohrvatske klauze. Drugim rečima, i prozodijska defektnost, koja je, uostalom, i jedna od ključnih, definišućih odlika klitičkih reči, mora da ima određenu ulogu u procesu enkliticizacije, a naročito u procesu enkliticizacije u nizu, jer ne može se samo sintaktičkom analizom objasniti fenomen druge pozicije, a posebno fenomen klitičkoga niza, u potpunosti. Njoj treba, u izvesnoj meri, pridružiti i morfološku dimenziju, budući da je 3. lice pomoćnog glagola *je*, takođe, i jedina među štokavskim enklitikama koja se realizuje svojom osnovom u klitičkoj formi, a ne nastavčkim delom (*jesam* : *sam*, *jesi* : *si*, *jeste* : *je*). Dakle, i morfološka informacija je od određene važnosti kada je reč o specifičnoj finalnoj linearizaciji enklitičkog *je* u enklitičkom nizu (u vezi s tim, takođe v. §31). Konačno, glagolska enklitika *je* homofona je pronominalnoj enklitici 3. lica femininuma *je* u akuzativu ili genitivu singulara, što će reći kako ni fonološki kontekst, u užem smislu, nije nevažan kod nizane linearizacije štokavskih enklitika, budući da one upadljivo teže izbegavanju homoformnih sekvenci, poput **je+je* (cf. i Milićević 2007).

2.1.3. Dependencijalne teorije druge pozicije

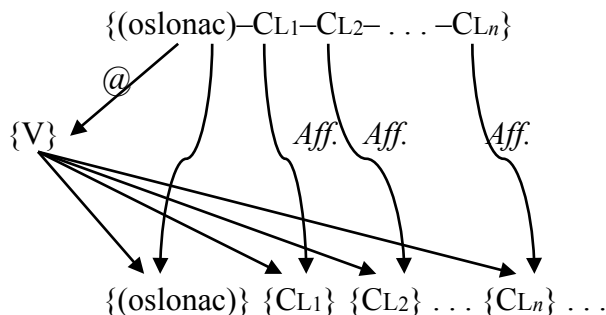
§17. Manje su brojni od konstituentskih dependencijalni sintaktički pristupi fenomenu enkliticizacije, i svi su skorijega datuma (v. i literaturu u fusnoti 1). Ovde ćemo prikazati dva dependencijalna pristupa linearizaciji enklitičkoga niza u srpskohrvatskome, od kojih jedan u okviru teorijskog modela gramatike reči (Čamdžić & Hudson 2002), a drugi u okviru modela smisao–tekst (Milićević 2009a, takođe cf. Milićević 1999).

Generalna prednost dependencijalnih pristupa linearizaciji P2 enklitika, u odnosu na pristupe zasnovane na gramatici frazne strukture, jeste

odsustvo konstituenata iz sintaktičke strukture iskaza u dependencijalnim teorijama gramatike. (Ne ulazeći ovde u raspravu o tome koliko je ili nije teorijski opravdano to odsustvo.) Time se, naime, već na teorijskom nivou eliminišu oni problemi koje konstituentskoj analizi, u načelu, zadaje linearizacija P2 enklitika u jezicima kao što je srpskohrvatski, gde inicijalni oslonac za enklitike ne mora da bude i nije uvek nužno predstavljen nekim rečeničnim konstituentom. Takođe, dependencijalne teorije gramatike su nezavisno razvijale pristupe linearizaciji rečeničnih elemenata u generalno većoj meri nego gramatike frazne strukture, zbog čega u principu raspolažu donekle već izgrađenim i razrađenim teorijskim aparatom na tome polju, makar on i ne bio bez mana.

§18. U okviru teorijskog modela gramatike reči (Čamdžić & Hudson 2002), enklitički niz se posmatra kao jedna vrsta morfosintaktičke reči, izgrađene od oslonca za enklitike kao osnove i samih enklitika kao specifičnih afikasa te reči (engl. *hostword*). Klitike se, dakle, u okviru ovoga modela, posmatraju kao fenomen morfološko-sintaktičkoga interfejsa, tako da ujedno predstavljaju reči, u sintaktičkom smislu, i afikse, u morfološkom smislu, što može da objasni njihovu prozodijsku i pozicionu defektnost. Da bi ovakva „oslonačka reč“ mogla da selektuje enklitike kao afikse, pretpostavlja se da je ona u specifičnoj vrsti dependencijalnog odnosa (u radu se ta relacija naziva odnosom „sidrenja“, engl. *anchor*) sa upravnim glagolom klauze, te da svaki dependent toga glagola ujedno postaje i dependent oslonačke reči, a svaki dependent oslonačke reči može postati i njen deo, odnosno može se enkliticizirati kao afiks te reči; v. shematizovani prikaz u (3).

(3) Opšta shema linearizacije enklitika
(prema Čamdžić & Hudson, op. cit.):



Ova analiza, dakle, pretpostavlja dvostruke relacije zavisnosti da bi mogla da objasni proces enkliticizacije uopšte. Pozitivno je što je ovde iznesena jedna morfosintaktička analiza motivacije i modusa enkliticizacije kao fenomena, koja inače upadljivo izostaje kod većine sintaktičkih pristupa drugoj poziciji (jedino objašnjenje enkliticizacije kao fenomena dosad je bilo isključivo prozodijsko, gde se enklitike tumače kao istorijski i fonološki izvedeni oblici komplementarnih „punih“ formi, v. §10–11); negativno je, međutim, to što dvostruke relacije zavisnosti koje ova analiza uvodi nisu ničim empirijski opravdane u jeziku, tj. čini se da služe jedino metateorijskoj svrsi za potrebe same analize. Ipak, kako ova analiza pretpostavlja da je oslonačka reč ujedno i upravna reč za sve druge reči u klauzi, tj. druge reči su u dvostrukom odnosu zavisnosti ne samo prema upravnom glagolu u klauzi, već i prema oslonačkoj reči, to omogućava da se objasni i linearizacija oslonačke reči na inicijalnoj poziciji u rečenici, a time i linearizacija klitika na tobože drugoj poziciji, tj. na poziciji iza njihovog oslonca, na kojoj se i nalaze u svojstvu afikasa unutar oslonačke reči. Opet, pozitivno je što je ovime napravljeno još jedno odstupanje od tradicionalnog razmišljanja o enklitičkoj poziciji kao nužno drugoj u klauzi, jer ovde klitički niz zajedno sa svojim osloncem zapravo predstavlja inicijalni element rečenice; negativno je pak to što posmatranje oslonca za enklitike kao upravne reči u klauzi, preko njegovog svojstva formalne osnove za oslonačku reč, nema empirijskog opravdanja u jeziku.

Sve ukupno, izgleda kao da ova analiza postuliranjem dvostrukih relacija zavisnosti između krajnjih dependenata i svih upravnih reči njihovih upravnih reči zapravo pokušava da omogućiti uvođenje u dependencijalnu gramatiku one sintaktičke strukture, njoj odgovarajućih funkcionalnih projekcija i sintaktičkih transformacija kojima inače operišu pristupi zasnovani na gramatikama frazne strukture. Pre svega je to podizanje (engl. *raising*) konstituenata, kako bi mogla da objasni raznolike primere pomeranja enklitika i drugih rečeničnih konstituenata duž stabla u štokavskome (Čamdžić & Hudson, op. cit.: 336–340, 346–350). S druge strane, validan je njen fokus na morfološko-sintaktički interfejs pri analizi enklitika, i uopšte smisao za gramatičku elegantnost i konzistentnost pri ekstenziji morfosintaktičkih pravila koja inače važe u srpskohrvatskome na domen enklitika (op. cit.: 334, 350).

§19. U okviru teorijskog modela smisao–tekst (Milićević 2009a), linearizacija klitika posmatra se kao deo sistema pravila linearizacije i enkliticizacije koja se primenjuju na nivou dubinske morfološke reprezen-

tacije, jednom od nivoa jezičke strukture s kojima operiše ovaj teorijski model. Dubinska morfološka reprezentacija (DMorphR) predstavlja rezultat pravila prelaza iz površinske sintaktičke reprezentacije (SSyntR), tj. krajnjega sintaktičkog modula u okviru ovoga modela. Na nivou sintaktičke reprezentacije primenjuju se pravila dodeljivanja dependencijalnih relacija elementima rečenice; tu se, dakle, uspostavlja sintaktička struktura iskaza, ali tu iskazi još nisu linearizovani i morfosintaktičke reči se još ne pojavljuju u svojim krajnjim flektivnim oblicima. Linearizacija i fleksija se realizuju tek u prelazu iz površinskog sintaktičkog na dubinski morfološki nivo strukture, i tek se pojavljuju na tome drugom nivou. To, prema tome, važi i za (en)klitike – one ovde nisu sintaktički fenomen *sensu stricto*, već se i njihov karakteristični oblik i njihova karakteristična linearizacija realizuju tek u prelazu na dubinsku morfološku reprezentaciju. Stoga je potrebno formulisati i sasvim posebna pravila kako kliticizacije, tako i linearizacije enklitičkoga niza, koja neće biti neka od već poznatih sintaktičkih pravila niti neka moguća proširenja tih pravila, što je možda i najveći nedostatak ovoga pristupa.

Pravila kliticizacije ovde, kao i u prozodijskom pristupu, podrazumevaju dodeljivanje obeležja klitičnosti pomoćnim glagolima,⁴ zamenicama, ali i upitnoj reči *li*, u odgovarajućim gramatičkim i komunikativnim kontekstima (Milićević, op. cit.: 260–261). Emfatička rečca *li* (koju autorka smatra različitom od upitne rečce *li*) i rečca *se* predstavljaju „klitičke lekseme“, koje obeležje klitičnosti imaju već u „sintaktiku“ (tj. u leksikonu). Motivacija za razlikovanje „klitičkih leksema“ od izvedenih enklitika i ovde je, kao i kod Radanović-Kocić (1996: 432), postojanje komplementarnih neklitičkih formi (Milićević, op. cit.: 239); ukoliko takve forme postoje, automatski se pretpostavlja da su njima komplementarne klitike naknadno izvedene od njih pravilima kliticizacije, a ne obratno.

Posebnim pravilom se, zatim, formira enklitički niz (op. cit.: 264). Tim se pravilom raspoređuju klitičke reči na odgovarajuće mesto u nizu, u skladu sa predefinisanim obrascem. Obrazac je onaj koji odgovara opštoj shemi (§30), premda ona sama ne odgovara empirijskim činjenicama (§32). No, ovo pitanje, međutim, kao ni načelno pitanje morfološkog prvenstva klitičkih ili neklitičkih komplementarnih formi, za ovaj pristup nije relevantno.

4 Na drugom mestu (Milićević 2005), autorka bliže razmatra morfološki status furturskih glagolskih enklitika u štokavskome.

Konačno, pravilima linearizacije tako formiranog enklitičkog niza (op. cit.: 264–269), on se postavlja na odgovarajuće mesto u klauzi. Ova pravila uključuju identifikaciju oslonca za enklitički niz, zatim postavljanje enklitičkog niza na odgovarajuće mesto u klauzi, nakon što je oslonac identifikovan, kao i pravila umetanja enklitičkog niza, pravila preferencije ako je identifikovano više od jednog potencijalnog oslonca za enklitički niz, te dodatno pravilo o izbegavanju finalne pozicije za postavljanje enklitičkog niza. Pravila su dobro formulisana i odgovaraju jezičkoj empiriji, jedino im se može zameriti preveliki stepen indiosinkrastičnosti i neekonomičnosti, tj. potreba da se svaki aspekt enkliticizacije definiše posebnim pravilom; što je i generalno slučaj s ovim teorijskim modelom.

§20. Za pristupe zasnovane na teorijama dependencijalne gramatike, posebno pitanje koje se postavlja jeste kako uopšte objasniti pojavu klitičnosti kod pomoćnih glagola, budući da oni predstavljaju sintaktički najviše upravne reči u rečenici. Ako je pomoćni glagol najviša upravna reč, a ne dependent, onda je njegov klitički status u srpskohrvatskom važno teorijsko pitanje za ove pristupe kliticizaciji (cf. i Milićević 2009b).

2.1.4. Funkcionalne teorije druge pozicije

§21. Funkcionalni pristupi imaju dugu tradiciju u savremenoj strukturalnoj lingvistici, uključujući i teoriju kliticizacije, gde se među prvim reakcijama na Wackernagelov metrički pristup enklitikama javlja upravo funkcionalizam Meilleta i Jakobsona (prema Popović 2004: 283f). Vodeća ideja funkcionalnih pristupa kliticizaciji jeste to da specifičnosti linearizacije i druge posebnosti enklitičkih reči ne proizilaze iz njihovih formalnih obeležja, poput atonosti i sl., već da su i njihove karakteristične formalne osobenosti, i njihova sintaksa i linearizacija proizvod njihove funkcionalne i komunikativne defektnosti, odnosno „pomoćnog karaktera“ takvih reči u rečenici (ibid.); dakle posledica, a ne uzrok. Pretežno funkcionalnim pristupom koristi se i Popović (op. cit.) u analizi linearizacije srpskohrvatskih enklitika.

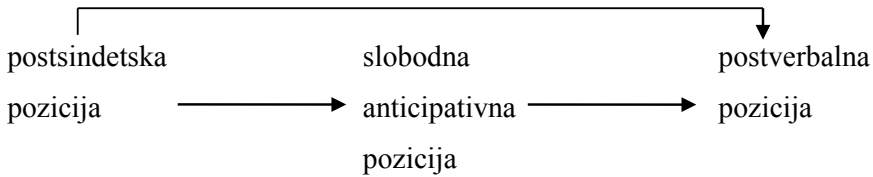
Načelna prednost funkcionalnog pristupa linearizaciji P2 enklitika jeste u tome što, ne polazeći od unapred definisane formalne strukture i obeležja iskaza, već idući ka njihovome opisu putem raščlanjavanja njihovih komunikativnih funkcija, on uspeva da uvaži empirijsku raznovrsnost različitih mogućih načina linearizacije enklitičkih reči. Kako primećuje

Popović (op. cit.: 292–364), uz određene opšte principe linearizacije enklitičkih reči, a to su pre svega nemogućnost njihovog ostvarivanja na apsolutno inicijalnoj poziciji te izbegavanje apsolutno finalne pozicije, postoji više od jednog mogućeg načina linearizacije enklitika u rečenici, i to u zavisnosti kako od gramatičkih, dakle formalnih, tako i od funkcionalnih, tj. informacionih i komunikativnih obeležja različitih iskaza.

§22. Prema Popoviću, treba razlikovati rečenice sa samo jednom mogućom, formalno uslovljenom pozicijom za enklitike; to su rečenice koje sadrže gramatički oslonac za enklitike (op. cit.: 292–303), najčešće veznik, i u njima je položaj enklitika gramatikalizovan isključivo na „drugoj“ poziciji iza tog gramatičkog oslonca; te rečenice bez takvog gramatičkog oslonca za enklitike, u kojima je raspoređivanje enklitičkih reči relativno „slobodno“, imajući u vidu gramatička i komunikativna obeležja iskaza, između različitih potencijalnih „drugih pozicija“ za njihovo ostvarivanje (op. cit.: 303–338). Uz to, budući da su sve srpskohrvatske enklitike zapravo reči koje stoje u nekoj gramatičkoj i funkcionalnoj vezi s glagolom, i njegov položaj u rečenici ima vrlo značajnu ulogu pri linearizaciji enklitika, tako da je još jedna potencijalna gramatička pozicija za realizaciju enklitika postverbalna pozicija, koja čak u nekim slučajima može i da razdvoji enklitički niz (op. cit.: 338–342).

Ukoliko enklitike, dakle, iz različitih razloga – bilo formalnih, bilo komunikativnih – nisu realizovane na svojoj gramatikalizovanoj, postsindetskoj „drugoj“ poziciji, one se mogu raspoređivati i na drugim potencijalnim anticipativnim „drugim“ pozicijama (anticipativnim u odnosu na položaj glagola) unutar rečenice. Poslednja potencijalna pozicija do koje je takvo „slobodno“ raspoređivanje enklitika moguće jeste postverbalna kontaktna pozicija (4). Koliko će biti potencijalnih pozicija za položaj enklitika u rečenici zavisi, dakle, od mesta glagola u njoj; što predstavlja izuzetno značajan teorijski doprinos funkcionalnog pristupa razumevanju linearizacije enklitičkih reči. Takođe, u zavisnosti od konkretne strukture iskaza i, pre svega, položaja glagola, ne moraju sve tri enklitičke pozicije da postoje; neke rečenice imaju samo gramatikalizovanu postsindetsku poziciju, druge imaju postsindetsku i alternativnu slobodnu poziciju, koja pak u nekim iskazima može i da se podudara sa postverbalnom pozicijom; ako pak rečenica počinje glagolom na inicijalnoj poziciji, sve tri enklitičke pozicije se podudaraju onda u samo jednoj istoj, jedinoj mogućoj poziciji, postinicijalnoj, iza glagola (op. cit.: 360–364).

(4) Opšta shema linearizacije enklitika (prema Popović 2004: 364):



§23. I drugi funkcionalni pristupi enkliticizaciji, takođe, u većoj meri polaze od same empirijske heterogenosti fenomena enkliticizacije. To se odražava i na njihovu metodologiju, pa je stoga i njihova veza s tipološkim ili dijahronijskim pristupima opisu jezika često čvršća nego kod ostalih teorijskih modela enkliticizacije (cf. Bubenik 1993).

2.1.5. Teorije fonološko-sintaktičkog interfejsa

§24. Pristupi linearizaciji enklitičkog niza koji uzimaju u obzir sintaktičke i fonološke kriterije ujedno razlikuju se međusobno u znatnoj meri s obzirom na teorijske premise, metod analize i, uopšte, način na koji posmatraju ulogu fonološko-sintaktičkog interfejsa u derivaciji iskaza sa enklitikama. Određeni pristupi, tako, fonologiji daju ulogu korektiva za u sintaksi generisane iskaze, putem derivacija kao što su prozodijska inverzija klitike i njenog oslonca (Halpern 1995), fonološka potkategorizacija enklitika koje se u sintaksi slobodno generišu na različitim mestima duž stabla (cf. Bošković 1995, 2000, 2002, 2004, King 1996, Rivero 1997, Stjepanović 1998, 1999, Boeckx & Stjepanović 2000) ili fonološka leksikalizacija sintaktički projektovanih klitičkih reči (Caink 1999). Drugi pristupi pak predviđaju veći značaj samoga interfejsa, tako što dopuštaju da sintaksa i fonologija simultano deluju pri derivaciji iskaza s enklitikama; bilo preko njihove zajedničke veze sa prozodijskom strukturom (Inkelas & Zec 1990), bilo na druge načine. (Pregled dotadašnjih pristupa linearizaciji enklitika, uz sopstvenu analizu enkliticizacije kao fenomena fonološko-sintaktičkog interfejsa, daje Schütze 1994, cf. i Schütze 1996.)

§25. U vezi s pomenutim pristupima enkliticizaciji koji podrazumevaju da se enklitike slobodno generišu u sintaksi, a zatim linearno raspoređuju pravilima pomeranja u fonološkoj domeni, u okviru

minimalističkog programa razvilo se i šire teorijsko pitanje o sintaktičkoj ili fonološkoj prirodi takvog pomeranja sintaktičkih centara (engl. *head movement*) uopšte. Dok su raniji modeli u okviru generativne gramatike pristupali pomeranju centara kao fenomenu užesintaktičke prirode, noviji pristupi sintaksi zasnovani na minimalizmu uočavaju kako ono često ide protiv određenih principa uže sintakse, a ne može se objasniti ni iz ugla semantičke komponente gramatike, tzv. logičke forme (LF), zbog čega mora biti da podleže operacijama na nivou fonološke forme (PF). Chomsky (1995: 358) stoga izražava mogućnost da su iskazi sa linearnim V2 obrascem izvedeni fonološkim, a ne sintaktičkim operacijama, dok će kasnije (2001: 37) tu tvrdnju proširiti i na sve procese podizanja sintaktičkih centara duž stabla (engl. *head raising*). Značajan deo aktuelnih istraživanja u okviru minimalističkog pristupa sintaksi (cf. Boeckx & Stjepanović 2001, Lai-Shen & Corver 2013, kao i radove citirane iznad u §24), sledeći Chomskog, smatra pomeranje sintaktičkih centara, uključujući linearizaciju enklitika, PF fenomenom, premda postoje i alternativne analize pomeranja centara kao užesintaktičkog fenomena (Matushansky 2006, Roberts 2010). Ovo je i u skladu s opštim, aktuelnim trendom u okviru minimalizma da se sve veća pažnja posvećuje fenomenima interfejsa, za razliku od ranijih dominantnih modela u okviru generativne gramatike; do mere da se i sama sintaktička komponenta gramatike posmatra upravo kao interfejs između LF i PF, tj. kao fazno derivirani sistem koji povezuje određena značenja sa njihovom realizacijom.

§26. Posebno bi trebalo razmotriti pristupe enkliticizaciji u okviru teorije optimalnosti (cf. Anderson 1996, 2000, 2005, Franks 1999, 2000, Werle 2004, 2009). Kako ovaj teorijski model raspolaže, u načelu, potentnim metodološkim aparatom, koji je u stanju da simultano predstavi i evaluiira ograničenja bilo koje vrste (fonološka, morfološka, sintaktička), čini se i najpodesnijim upravo za reprezentaciju fenomena interfejsa, i u okviru njih, enkliticizacije i srodnih fenomena na sumedi sintakse, morfologije i fonologije. Franks (2000), tako, sintaksi daje ulogu ulazne komponente (engl. *input*), tj. generatora enkliticizacije, dok ograničenjima morfološke i prozodijske vrste daje ulogu evaluatora za optimalnu realizaciju (engl. *output*), tj. optimalnu linearizaciju P2 enklitika. Međutim, glavnina postojećih analiza u okviru teorije optimalnosti (OT) većinom se ili ograničavaju na prozodijski nivo linearizacije enklitika; što je verovatno razumljivo s obzi-

rom na domen u kome je OT nastala i u kome je zasad najviše razvijena, a to je fonologija; ili se bave ograničenjima na interfejsu prozodijske i morfološke strukture konstrukcije koju čine enklitičke reči sa njihovim osloncem, negirajući sintaktičku ravan fenomena (cf. Anderson 2000).

§27. S načinom razumevanja fonološko-sintaktičkog interfejsa indirektno je povezano i šire teorijsko pitanje autonomije sintakse.⁵ I prozodijski i sintaktički pristupi enkliticizaciji podrazumevaju da fonološki kontekst nije dostupan u domeni sintakse, niti da je sintaktičkom modulu jezika moguće pristupiti iz domena fonologije. Ukoliko, međutim, u jeziku postoje i takvi fenomeni poput enkliticizacije, za koje je nužno da se simultano pristupa sintaktičkom i (mor)fonološkom kontekstu, odnosno različitim jezičkim modulima istovremeno ili uporedo, pod pretpostavkom da to jeste nužno (nijedan od ovde razmatranih pristupa enkliticizaciji to ne pretpostavlja, ali kako smo videli, nijedan opet nije i bez mane kada je o opisu fenomena enkliticizacije reč), onda je i autonoman status tih modula pod znakom pitanja (za diskusiju o autonomiji ili paralelizmu sintakse i fonologije, cf. radove u Honeybone & Bermúdez-Otero 2006, kao i Carstairs-McCarthy 1999, Burton-Roberts et al. 2000, Ramchand & Reiss 2007).

2.1.6. Istorijski pristupi drugoj poziciji

§28. Poseban pristup linearizaciji P2 enklitika predstavljaju teorije druge pozicije koje se zasnivaju na istorijskoj perspektivi (Radanović-Kocić 1988, Pancheva 2005, Bennett 2006, 2011, Alexander 2008, Migdalski 2009a, 2009b, 2010a, 2013, te radove cit. u §31). Značajan doprinos istorijskog pristupa razumevanju fenomena P2 enkliticizacije sastoji se u tome što se on ovde razmatra u odnosu na širi morfosintaktički kontekst i njegovu evoluciju, tako da se dovodi u vezu i sa drugim gramatičkim kategorijama i epifenomenima, čiji status u gramatici, u istorijskoj perspektivi, može da bude od važnosti i za sâm proces gramatikalizacije odnosno leksikalizacije klitika na drugoj poziciji (iz klasične istorijske gramatike, cf. i Belić 1924).

§29. Linearizaciju enklitičkoga niza i u srpskohrvatskome treba, dakle, posmatrati ne samo kao zatečeno stanje, već i kao tekući istorijski

5 Ono se najčešće postavlja u vezi sa semantikom, pragmatikom ili diskursom (cf. Chomsky 1977), ali vredi i za fonologiju (v. Radford 1988: 31).

proces. Prema tome, kako smatra Shokeir (2006), neophodno je definisati najmanje dve gramatike koje opisuju linearizaciju enklitičkog niza u srpskohrvatskome, jer se ovaj fenomen ne može obuhvatiti u potpunosti samo jednom gramatikom, kako smo videli iznad. Te dve gramatike bile bi komplementarne, ali i u odnosu kompetitivnosti. Komplementarne, tako što bi opisivale različite aspekte enkliticizacije, i tako obuhvatile sve, i kontradiktorne primere iz empirijske građe (npr. to što enklitike mogu da se linearizuju i prozodijski, iza prve reči unutar sintagme, ali i sintaktički, iza cele sintagme). S druge strane, takve dve gramatike su i međusobno kompetitivne, jer predstavljaju tranzicionu fazu u procesu jezičke promene, u kojoj jedna gramatika teži da zameni drugu. Jedna od njih (konkretno, prozodijska linearizacija enklitika), dakle, u srpskohrvatskome predstavlja stariju, recesivnu gramatiku, dok druga (sintaktička linearizacija) predstavlja mlađu, dominantnu (5). Time se objašnjava i to što procene gramatičnosti iskaza sa različitim načinima linearizacije enklitičkoga niza često mogu da variraju unutar jezičke zajednice; naime, neki su dijalekti u ovoj tranziciji progresivniji, dok drugi i dalje poseduju recesivno stanje.

(5) Opšti mehanizmi linearizacije enklitika (prema Shokeir, op. cit.):

	recesivna gramatika	dominantna gramatika
rečenica sa subjektom na inicijalnoj poziciji	<i>prozodijska inverzija</i>	<i>postsintaktičko spuštanje</i>
rečenica sa glagolom na inicijalnoj poziciji	<i>prozodijska inverzija</i>	
drugi tipovi rečenica	<i>postsintaktičko spuštanje</i>	

2.2. Arhitektura enklitičkog niza

§30. Koliko god bile razjedinjene u pogledu pristupa linearizaciji enklitičkoga niza u štokavskome, sve pomenute teorije enkliticizacije slažu se u pristupu arhitekturi enklitičkoga niza. Enklitički niz je, naime, prema tom konsenzusu, načelno shvaćen kao nezavisno uređen, predefinisani i gramatikalizovan međusobni redosled srpskohrvatskih enklitika. Ne-

zavisno je uređen u tom smislu što se njegova linearizacija u rečenici uglavnom posmatra odvojeno od njegove unutrašnje strukture, tj. od načina na koji se same enklitike između sebe raspoređuju na odgovarajuća mesta jedne ispred ili iza drugih u nizu (osim kod Progovac 1996, ali kako je istaknuto u §16, sa značajnim propustima upravo u ovom domenu; dok je, recimo, u pristupu Milićević 2009a, v. §19, potrebno da se i eksplicitno formuliše posebno pravilo za formiranje enklitičkog niza, potpuno nezavisno od pravila njegove linearizacije). Zatim, enklitički niz je shvaćen kao predefinisan u tom smislu što se, kako god bilo formulisano, to njegovo uređenje uvek posmatra kao unapred potrebno svojstvo za njegovu linearizaciju. Drugim rečima, ni u jednom od ovde prikazanih pristupa linearizaciji enklitičkoga niza ne dopušta se mogućnost da se enklitike i međusobno raspoređuju simultano se pozicionirajući i u odnosu na ostatak klauze (kod Milićević 2009a, recimo, međusobni položaj enklitika je definisan obrascem koji prethodi njihovom pozicioniranju unutar klauze; kod Progovac 1996, on je pak definisan već sintaktičkom strukturom, tj. enklitike se međusobno pozicioniraju onako kako su i generisane na svojim baznim pozicijama, i sl.). Konačno, enklitički niz je gramatikalizovan u tom smislu što se pretpostavlja kako, načelno, ne postoji mogućnost varijacije u međusobnom redosledu enklitika, niti mogućnost da sâm niz bude razdvojen neklitičkim elementima, izuzev u nekim formalno definisanim slučajima (kao što je prisustvo negacije, i sl.). Tako shvaćen, enklitički niz u svim pomenutim pristupima enkliticizaciji izgleda kao u (6).

(6) Opšta shema arhitekture enklitičkog niza (cf. Popović 2004: 289–290):

Q (EMPH)	AUX ≠ <i>je</i>	DAT (ETH/POSS)	ACC/GEN	REFL (DENTRANS)	AUX = <i>je</i>
<i>li</i>	<i>sam, si, ću, ćeš, bih, bi... (etc.)</i>	<i>mi, ti, joj, mu, nam... (etc.)</i>	<i>me, te, jel/ju, ga, nas... (etc.)</i>	<i>se</i>	<i>je</i>

Opštoj shemi u (6) treba, međutim, dodati, pored sintaktičkih (objekatskih) enklitika u dativu, i klitičke forme ekspresivnog (etičkog) dativa, koje prema Popoviću (op. cit.) dolaze na drugo mestu u nizu, ispred sintaktičkih

enklitika u dativu, ako se simultano pojavljuju; kao i enklitike posesivnog dativa i „slobodnog“ dativa (Milićević, op. cit.: 240), mada se, prema Milićević (ibid.), one ne mogu javiti u istom iskazu sa objekatskim enklitikama u dativu, što empirijski možda ne važi uvek. Milićević, kako je rečeno (§19), razlikuje i emfatičku rečcu *li* od upitne rečce. Takođe, i Popović (op. cit.), i Milićević (op. cit.: 241) prave razliku između pronominalnih enklitika u akuzativu od homoformnih enklitika u genitivu. Prema Popoviću, ukoliko se i jedne i druge javljaju u rečenici, enklitika u akuzativu u pravilu prethodi enklitici u genitivu; dok Milićević (ibid.), međutim, navodi da to jeste običniji, ali ne i jedini mogući njihov redosled. Redosled akuzativskih i genitivskih enklitika je, prema Milićević, generalno slobodan u odnosu jednih na druge (ACC+GEN ili GEN+ACC), izuzev u nekim formalno definisanim slučajevima (npr. u sekvenci pronominalnih enklitika 3. lica femininuma, gde je jedini dozvoljen redosled ACC+GEN: *ju+je*, **je+ju* i uopšte **je+CL_{ACC/GEN}*; ili ako su enklitike u genitivu dopune količinskih izraza, u kom slučaju je, prema Milićević, oblatoran redosled GEN+ACC; više o tome niže, v. §32).

§31. U genezi štokavskoga enklitičkog niza u (6), najvažniji fenomen jeste inverzija međusobnog rasporeda zameničkih i glagolskih enklitika u nizu, kojom je formirano aktuelno opšteštokavsko stanje. Dok su starije faze u istoriji srpskohrvatskoga poznavale enklitički niz u kome zameničke enklitike dosledno prethode glagolskima, jer su od njih u dijahronijskom pogledu starije (sic!), u (6) glagolske enklitike, izuzev *je*, uvek prethode pronominalnima (cf. Ivšić 1967, Stijović 2008, Pavlović 2011, 2013). Uz ono što je o enklitici *je* rečeno u §16, kao još jednu njenu relevantnu karakteristiku treba, dakle, dodati i istorijsku recesivnost, u skladu s kojom ona zauzima istorijski glagolsko mesto u nizu, budući da je i u dijahronijskom smislu najmlađa enklitika, *je* : *jê* (cf. Ivšić, op. cit.: 87, 89–90; za sintaktičku analizu enklitičkog *je*, takođe cf. Migdalski 2010b). To će reći kako na linearizaciju enklitičkoga niza treba gledati i kao na istorijski proces, koji je još u toku (cf. Shokeir, op. cit.: §29). Konkretno, enklitike se pozicioniraju u nizu i unutar klauze i u skladu s njihovom genezom, tj. u skladu s istorijskim procesima dugog trajanja u jeziku, jer su i sve gramatičke strukture koje predstavljaju, u koje ulaze i s kojima interaguju takođe formirane istorijskim procesima s njima u vezi.

Drugačije je stanje u pojedinim perifernim, kontaktnim štokavskim idiomima, gde su procesi balkanizacije uticali i na linearizaciju klitičkoga niza, ali ne i na njegovu arhitekturu (cf. Simić 2012 za banatske,

Mladenović 2013 za kosovskometohijske govore). Ovde, naime, klitički niz teži proklizi uz glagol, kao i u susednim balkanskim jezicima, ali se uspostavljeni opšteštokavski redosled zameničkih i glagolskih klitika kao u (6) pri tome ne narušava; čak je znatno manje varijantan i više gramatikalizovan nego što je to slučaj u centralnim štokavskim idiomima. To ukazuje na izvesni stepen strukturne diskrepancije u balkaniziranim štokavskim idiomima između linearizacije klitičkog niza i njegove arhitekture; naime, dok je linearizacija klitičkoga niza ovde u potpunosti sintaktički fenomen i balkanizam, arhitektura samoga niza, budući da ne podleže sintaktičkim procesima balkanizacije na isti način, svedoči o fonološkoj ili morfološkoj prirodi nizane kliticizacije, tj. o ulozi morfonološke i prozodijske komponente u formiranju i gramatikalizaciji samoga niza. Drugim rečima, periferni štokavski dijalekti na jugu i istoku, koji podležu (morfo)sintaktičkoj balkanizaciji, na izvestan način pružaju dokaz za teorije po kojima je klitički niz i njegova specifična linearizacija u centralnim štokavskim idiomima proizvod (mor)fonološko-sintaktičkog interfejsa; jer, da je reč samo o sintaktičkom fenomenu, on bi u potpunosti podlegao balkanizaciji u ovim idiomima, da je pak reč samo o (mor)fonološkom ili prozodijskom, onda ne bi bilo razloga da dolazi do balkanizacije uopšte, a kako je ona ovde parcijalna, i to u različitim balkaniziranim idiomima na isti način, može se pretpostaviti da pravilno zahvata samo sintaktičku, a ne i (mor)fonološku komponentu ovoga fenomena interfejsa.⁶

§32. Ključni problem sa enklitičkim nizom definisanim kao u (6), a odatle i sa svim pristupima linearizaciji enklitika zasnovanim na ovom obrascu, jeste, međutim, to što takva struktura u jeziku empirijski ne postoji, već je reč o idealizovanoj aproksimaciji i apstrakciji, univerzalizovanoj nad korpusom različitih konkretnih iskaza sa pojedinačno upotrebljenim enklitikama. Ne postoji, naime, takav iskaz u kome bi sve enklitike koje odgovaraju mestima u nizu u (6) bile prisutne, tako da budu realizovane prema tako definisanome obrascu; a nisu nepoznate (mada su retke) ni različite varijacije u međusobnom pozicioniranju enklitika, koje idu i protiv tako predstavljenog obrasca.

Istraživanja fenomena linearizacije i arhitekture enklitičkog niza morala bi, dakle, pre svega da utvrde realne modele enkliticizacije u jeziku, te da onda na osnovu njih konstruišu i teorijske modele. Osim različitih

6 O balkanizaciji klitičkog niza u slovenskim idiomima v. i Alexander 1995, 2000.

konkretnih modela enklitičkog niza, istraživanja fenomena enkliticizacije bi, takođe, morala da obuhvate i slučajeve u kojima je enklitički niz prekinut, tj. bifurkiran (engl. *split cluster*), tako što se glagolske s jedne i pronominalne klitike s druge strane katkada odvojeno raspoređuju na različite enklitičke pozicije u rečenici, tj. manifestuju disocijativne karakteristike (Popović, op. cit.: 340–342). Stoga se u poslednje vreme, umesto pokušaja konstruisanja različitih teorijskih modela enkliticizacije, kakvi su prikazani iznad u radu, sve češće sprovode i empirijska (kvantitativna), eksperimentalna i korpusna istraživanja linearizacije srpskohrvatskog enklitičkog niza (cf. Diesing et al. 2009, Diesing 2010, Diesing & Zec 2011; za načelno i teorijsko stanovište cf. i Bennett 2013).

U zavisnosti od konkretnog iskaza, u praksi se, dakle, realizuju i različite pojedinačne enklitike; najviše njih pet, ukoliko je reč o upitnoj rečenici ili rečenici sa emfatičkom rečcom *li*, sa pomoćnim glagolom, direktnim i indirektnim ili rekcijskim objektom, kao i posesivnim, etičkim ili „slobodnim“ dativom; i to samo ako je glagol u predikatu takav da otvara mesto za najmanje dve rekcijske dopune, koje se mogu iskazati enklitički. Pri tome, treba primetiti da, ako se izuzmu različite komunikativne enklitike, gramatičkih ili sintaktičkih enklitika u užem smislu može biti najviše četiri u konkretnom iskazu, ukoliko je rečenica upitna, odnosno tri, ukoliko je potvrdna i sadrži pomoćni glagol, te enklitike direktnog i indirektnog ili rekcijskog objekta.

Drugim rečima, uvek može biti realizovana samo jedna glagolska enklitička pozicija, dok se različite pronominalne pozicije, uključujući tu klitičku rečcu *se*, realizuju u zavisnosti od argumentske strukture glagola i od komunikativne strukture iskaza. Pri tome, međusobno pozicioniranje različitih enklitika u nekim slučajevima može i da varira. Uopšte, međusobno pozicioniranje sintaktičkih (argumentskih) enklitika znatno je gramatikalizovanije i rigidnije nego pozicioniranje različitih komunikativnih enklitika, u koje spadaju emfatička rečca *li* (ne i upitna, koja je gramatička, a ne komunikativna enklitika), te enklitike etičkog, „slobodnog“ i posesivnog dativa.

Varijabilno pozicioniranje enklitika javiće se, s druge strane, i u sekveneci homofonih gramatičkih, pronominalnih enklitika u akuzativu i genitivu, čiji je međusobni raspored, kako navodi Milićević (v. §30), načelno slobodan. Kada je enklitika u genitivu, međutim, dopuna količinskih izraza, poput *mnogo* ili *koliko*, prema Milićević je obavezan redosled GEN+ACC. To važi u

slučajevima kada su enklitike genitiva i akuzativa jedine koje su realizovane u nizu, ali ako je pored njih u nizu prisutna i treća enklitika, nije nemoguće i da je njihov međusobni raspored ponovo slobodan.

Određeni stepen slobode u međusobnom pozicioniranju, takođe, pokazuju i enklitike u sekvenci *se+je* odnosno *je+se*, ukoliko se enklitika *je* ne elidira iz te sekvence (Popović, op. cit.: 291–292). I ovde se, pri tome, homofone enklitike, glagolsko *je* 3. lica singulara prezenta i pronominalno *je* 3. lica femininuma u genitivu singulara, usled fonološke strukture ponašaju na isti način, a uprkos sintaktičkoj razlici (ibid.). A da je čak moguće i varijabilno međusobno pozicioniranje „najsintaksnijih“ od svih enklitika – argumentskih enklitika dativa i akuzativa femininuma u sekvenci *joj+ju* odnosno *ju+joj*, oslanjajući se na kolebljivo jezičko osećanje, primećuje i Kovačević (2012: 44–45). I u tom slučaju, varijabilnost se javlja tamo gde postoji i fonološka, morfo(no)loška i morfosintaktička specifičnost enklitika u pitanju – aliterativnost oblikâ, jednakost po rodu, disimilativno *ju* opet u prisustvu treće enklitike, glagolskog *je*.

3. Zaključak

§33. Način linearizacije pojedinačnih enklitika u nizu zavisiće, dakle, i od arhitekture samoga niza, što je u velikoj meri i zdravorazumska pretpostavka, ali koju ne usvaja nijedan od iznad analiziranih pristupa štokavskim enklitikama. Drugim rečima, ne čini se neobičnim kako drugačija ograničenja naizgled važe u enklitičkim nizovima koji se sastoje od različitih sekvenci konkretnih enklitika, uzevši u obzir pojedinosti njihove geneze, morfonološke forme i morfosintakse; odnosno kako drugačija ograničenja važe u dvočlanom, a sasvim drugačija u višečlanom nizu i sl., čiji konkretan sastav utiče i na način linearizacije samih enklitika.

Literatura

- Alexander, R. (1995). The Balkanization of Wackernagel's Law. *Indiana Slavic Studies* 7: 1–8.
- Alexander, R. (2000). Tracking Sprachbund Boundaries: Word Order in the Balkans. *Studies in Slavic and General Linguistics* 28: 9–27.

- Alexander, R. (2008). Rhythmic Structure Constituents and Clitic Placement in Bosnian, Croatian, Serbian. In Bethin, C. (ed.), *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists* 1: 1–19. Bloomington: Slavica.
- Anderson, S. (1992). *A-Morphous Morphology*. Cambridge: CUP.
- Anderson, S. (1993). Wackernagel's Revenge: Clitics, Morphology, and the Syntax of Second Position. *Language* 69: 68–98.
- Anderson, S. (1996). How to Put your Clitics in their Place, or Why the Best Account of the Second Position Phenomena may be Something Like the Optimal One. *The Linguistic Review* 13: 165–191.
- Anderson, S. (2000). Toward an Optimal Account of Second-Position Phenomena. In Dekkers, J. et al. (eds.), *Optimality Theory: Syntax, Phonology and Acquisition*: 302–333. Oxford: OUP.
- Anderson, S. (2005). *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: OUP.
- Anderson, S. (2011). Clitics. In van Oostendorp, M. et al. (eds.), *Blackwell Companion to Phonology*. Oxford: Blackwell.
- Belić, A. (1924). O postanku srpskohrvatskih glagolskih oblika *neću, ću* i sl. *Glas SKA*, knj. CXII: 1–18.
- Bennett, D. (2006). The Evolution of Clitic Systems: A Lexicalization Explanation. *LACUS Forum* 32: 279–288.
- Bennett, D. (2011). Towards a Cognitively Realistic Account of Clitics. *LACUS Forum* 36: 55–72.
- Bennett, D. (2013). Grammaticalization, Lexicalization, and Frequency: Evidence from Clitics. *Slavia Centralis* 6(2): 5–19.
- Berendsen, E. (1986). *The Phonology of Cliticization*. Dordrecht: Foris.
- Bermúdez-Otero, R. & J. Payne (2011). There are no Special Clitics. In Galani, A. et al. (eds.), *Morphology and its Interfaces*: 57–96.
- Beukema, F. & M. den Dikken (eds.) (2000). *Clitic Phenomena in European Languages*. *Linguistik Aktuell* 30. Amsterdam: John Benjamins.
- Billings, L. (2002). Phrasal Clitics. *Journal of Slavic Linguistics* 12: 285–321.
- Boeckx, C. & S. Stjepanović (2000). The Clitic/Wh-Connection: Evidence for Unselective Attraction. In King, T. H. & I. Sekerina (eds.), *FASL: Philadelphia Meeting 1999*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Boeckx, C. & S. Stjepanović (2001). Head-ing Toward PF. *Linguistic Inquiry* 32: 345–355.
- Borer, H. (ed.) (1986). *The Syntax of Pronominal Clitics*. *Syntax and Semantics* 19. New York: Academic Press.
- Bošković, Ž. (1995). Participle Movement and Second Position Cliticization in Serbo-Croatian. *Lingua* 96: 245–266.
- Bošković, Ž. (2000). Second Position Cliticization: Syntax and/or Phonology? In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 71–119. Amsterdam: John Benjamins.

- Bošković, Ž. (2001). *On the Nature of the Syntax-Phonology Interface: Cliticization and Related Phenomena*. Amsterdam: Elsevier.
- Bošković, Ž. (2002). Clitics as Non-branching Elements and the Linear Correspondence Axiom. *Linguistic Inquiry* 33: 329–340.
- Bošković, Ž. (2004). Clitic Placement in South Slavic. *Journal of Slavic Linguistics* 12: 37–90.
- Browne, W. (1968). Srpskohrvatske enklitike i teorije transformacione gramatike. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 11: 25–29.
- Browne, W. (1974). On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. In Breht, R. & C. Chvany (eds.), *Slavic Transformational Syntax*. Michigan Slavic Materials 10: 36–52. Ann Arbor: University of Michigan.
- Bubenik, V. (1993). Inflectional Morphology and Clitics in Functional Grammar: Typology and Diachrony. *Diachronica* 10 (2): 165–190.
- Burton-Roberts, N. et al. (eds.) (2000). *Phonological Knowledge: Conceptual and Empirical Issues*. Oxford: OUP.
- Caink, A. (1999). Serbian/Croatian/Bosnian Clitics at the Lexical Interface. In Coates, H. et al. (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics* 7: 81–100. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Carstairs-McCarthy, A. (1999). *The Origins of Complex Language: An Inquiry Into the Evolutionary Beginnings of Sentences, Syllables and Truth*. Oxford: OUP.
- Chomsky, N. (1977). *Essays on Form and Interpretation*. New York – Amsterdam: Elsevier – North-Holland.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, N. (2001). Derivation by Phase. In Kenstowicz, M. (ed.), *Ken Hale: A Life in Language*: 1–52. Cambridge: MIT Press.
- Čamdžić, A. & R. Hudson (2002). Serbo-Croat-Bosnian Clitics and Word Grammar. *UCL Working Papers in Linguistics* 14: 321–353.
- Ćavar, D. & M. Seiss (2011). Clitic Placement, Syntactic Discontinuity and Information Structure. In Butt, M. & T. H. King (eds.), *Proceedings of the LFG11 Conference*: 131–151. Stanford: CSLI Publications.
- Ćavar, D. (1996). On Cliticization in Croatian: Syntax or Prosody? *ZAS Papers in Linguistics* 6: 51–65.
- Diesing, M. & D. Zec (2011). Interface Effects: Serbian Clitics. In Runner, J. (ed.), *Experiments at the Interfaces. Syntax and Semantics* 37: 1–30. Bingley: Emerald.
- Diesing, M. (2010). Clitics Revisited. *Proceedings of FASL* 18: 104–124.
- Diesing, M. et al. (2009). Clitic Placement in Serbian: Corpus and Experimental Evidence. In Featherston, S. & S. Winkler (eds.), *The Fruits of Empirical Linguistics*: 61–75. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Everett, D. (1996). *Why There Are No Clitics*. Dallas: Summer Institute of Linguistics – University of Texas.

- Franks, S. & Progovac, Lj. (1994). On the Placement of Serbo-Croatian Clitics. *Indiana Slavic Studies: Proceedings of the 9th Biennial Conference on Balkan and South Slavic Linguistics, Literature, and Folklore* 7: 69–78.
- Franks, S. & T. H. King (2000). *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: OUP.
- Franks, S. (1997). South Slavic Clitic Placement is *Still* Syntactic. In Dimitriadis, A. et al. (eds.), *Proceedings of the 21st Annual Pen Linguistic Colloquium. University of Pennsylvania Working Papers*. University of Pennsylvania.
- Franks, S. (1998). *Clitics in Slavic*. Manuscript.
- Franks, S. (1999). Optimality Theory and Clitics at PF. In Dziwirek, K. et al. (eds.), *FASL: The Seattle Meeting 1998*: 101–121. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Franks, S. (2000). Clitics at the Interface. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 1–46. Amsterdam: John Benjamins.
- Franks, S. et al. (eds.) (2009). *A Linguist's Linguist: Studies in South Slavic Linguistics in Honor of E. Wayles Browne*. Bloomington: Slavica.
- Gerlach, B. & Grijzenhout, J. (eds.) (2000). *Clitics in Phonology, Morphology and Syntax. Linguistik Aktuell* 36. Amsterdam: John Benjamins.
- Gerlach, B. (2002). *Clitics between Syntax and Lexicon. Linguistik Aktuell* 51. Amsterdam: John Benjamins.
- Groß, T. (2011). Clitics in Dependency Morphology. *Depling 2011 Proceedings*: 58–68.
- Halpern, A. & A. Zwicky (eds.) (1996). *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*. Stanford: CSLI Publications.
- Halpern, A. (1995). *On the Placement and Morphology of Clitics*. Stanford: CSLI Publications.
- Halpern, A. (1998). Clitics. In Spencer, A. & A. Zwicky (eds.), *Handbook of Morphology*: 101–122. London: Blackwell.
- Heggie, L. & F. Ordóñez (eds.) (2005). *Clitic and Affix Combinations: Theoretical Perspectives. Linguistik Aktuell* 74. Amsterdam: John Benjamins.
- Honeybone, P. & R. Bermúdez-Otero (eds.) (2006). *Linguistic Knowledge: Perspectives from Phonology and from Syntax. Lingua* 116 (5).
- Hudson, R. (2001). Clitics in Word Grammar. *UCL Working Papers in Linguistics* 13: 243–294.
- Inkelas, S. & D. Zec (1991). The Place of Clitics in Prosodic Hierarchy. In Bates, D. (ed.), *Proceedings of the 10th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: Stanford Linguistic Association.
- Inkelas, S. & D. Zec (1995). The Phonology/Syntax Interface. In Goldsmith, J. (ed.), *Handbook of Phonological Theory*. London: Blackwell.
- Inkelas, S. & D. Zec (eds.) (1990). *The Phonology-Syntax Connection*. Chicago – Stanford: University of Chicago Press – CSLI Publications.

- Ivšić, S. (1967). Enklitike, osobito njihov namještaj u staroslavenskome jeziku s obzirom na ostale slavenske jezike. *Rad JAZU* 15 (348): 61–140.
- Kaisse, E. (1985). *Connected Speech: The Interaction of Syntax and Phonology*. London: Academic Press.
- King, T. H. (1996). Slavic Clitics, Long Head Movement, and Prosodic Inversion. *Journal of Slavic Linguistics* 4: 274–311.
- Klavans, J. (1979). On Clitics as Words. *CLS* 15: 68–80.
- Klavans, J. (1982). *Some Problems in a Theory of Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Klavans, J. (1985). The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. *Language* 61: 95–120.
- Klavans, J. (1995). *On Clitics and Cliticization: The Interaction of Morphology, Phonology, and Syntax*. New York: Garland.
- Kovačević, M. (2012). Sintaksičkom konverzijom i semantički uslovljen vezani red riječi u savremenom srpskom jeziku. U: *Strukturne karakteristike srpskog jezika*. Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, 41–53.
- Lai-Shen, L. & N. Corver (eds.) (2013). *Diagnosing Syntax*. Oxford: OUP.
- Legendre, G. (1999). Morphological and Prosodic Alignment at Work: The Case of South-Slavic Clitics. In Shahin, K. et al. (eds.), *Proceedings of the Seventeenth West Coast Conference on Formal Linguistics*. Stanford: CSLI Publications.
- Marantz, A. (1988). Clitics, Morphological Merger, and the Mapping to Phonological Structure. In Hammond, M. & M. Noonan (eds.), *Theoretical Morphology: Approaches in Modern Linguistics*: 253–270. San Diego: Academic Press.
- Marantz, A. (1989). Clitics and Phrase Structure. In Baltin, M. & A. Kroch (eds.), *Alternative Conceptions of Phrase Structure*: 99–116. Chicago: University of Chicago Press.
- Matushansky, O. (2006). Head Movement in Linguistic Theory. *Linguistic Inquiry* 37: 69–107.
- Meklenborg Salvesen, C. & H. P. Helland (eds.) (2013). *Challenging Clitics. Linguistik Aktuell* 206. Amsterdam: John Benjamins.
- Migdalski, K. (2009a). On the Emergence of the Second Position Cliticization in Slavic. In Zybatow, G. et al. (eds.), *Studies in Formal Slavic Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Information Structure. Linguistik International* 21: 183–196. Frankfurt: Peter Lang.
- Migdalski, K. (2009b). On Two Types of Wackernagel Cliticization in Slavic. In Reich, J. et al. (eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Yale Meeting 2008*: 147–162. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Migdalski, K. (2010a). On the Relation Between V2 and the Second Position Cliticization. *Lingua* 120 (2): 329–353.

- Migdalski, K. (2010b). The Third Person Auxiliary Clitic as a Number Marker in Slavic. In Bičan, A. et al. (eds.), *Karlik a továrna na lingvistiku. Prof. Petru Karlíkovi k šedesátým narozeninám*: 277–292. Brno: Host.
- Migdalski, K. (2013). Diachronic Source of Two Cliticization Patterns in Slavic. In Meklenborg Salvesen, C. & H. P. Helland (eds.), *Challenging Clitics. Linguistik Aktuell* 206: 135–158. Amsterdam: John Benjamins.
- Milićević, J. (1999). Pronominal and Verbal Clitics in Serbian: A Morphological Description. *Wiener Slawistischer Almanach* 43: 231–256.
- Milićević, J. (2005). Clitics or Affixes? On the Morphological Status of the Future-Tense Markers in Serbian. In Dressler, W. et al. (eds.), *Morphology and its Demarcations: Selected Papers from the 11th Morphology Meeting, Vienna, February 2004*: 39–52.
- Milićević, J. (2007). Co-occurrence of Serbian Second-Position Clitics: Syntactic and Morphological Constraints. *Selected Papers from the 5th International Morphology Meeting, Toulouse, December 2005*: 99–120. München: Lincom Europa.
- Milićević, J. (2009a). Linear Placement of Serbian Clitics in a Syntactic Dependency Framework. In Polguère, A. & I. Mel'čuk (eds.), *Dependency in Linguistic Description*: 235–276. Amsterdam: John Benjamins.
- Milićević, J. (2009b). Serbian Auxiliary Verbs—Syntactic Heads or Dependents? In Cichocki, W. (ed.), *Papers from the 31st Annual Meeting of the APLA*: 43–53.
- Miller, P. (1992). *Clitics and Constituents in Phrase Structure Grammar*. New York: Garland.
- Mišeska Tomić, O. (1996a). The Balkan Slavic Clausal Clitic Clusters. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 811–872.
- Mišeska Tomić, O. (1996b). The Balkan Slavic Nominal Clitics. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 511–536. Stanford: CSLI Publications.
- Mišeska Tomić, O. (1997). Non-Initial as a Default Clitic Position. *Journal of Slavic Linguistics* 5: 301–323.
- Mišeska Tomić, O. (2000). On Clitic Sites. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 293–316. Amsterdam: John Benjamins.
- Mišeska Tomić, O. (2004). The South Slavic Pronominal Clitics. *Journal of Slavic Linguistics* 12: 213–248.
- Mladenović, R. (2013). Linearizacija predikatskofraznih enklitika u govorima južnog Kosova i južne Metohije. *Južnoslovenski filolog* 69: 401–415.
- Neijt, A. (1984). Clitics in Arboreal Phonology. In van der Hulst, H. & N. Smith (eds.), *Advances in Nonlinear Phonology*. Dordrecht: Foris.
- Nevis, J. & B. Joseph (1993). Wackernagel Affixes: Evidence from Balto-Slavic. In Booij, G. & J. van Marle (eds.), *Yearbook of Morphology 1992*: 93–111. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Nevis, J. (1988). *Finnish Particle Clitics and General Clitic Theory*. New York: Garland.
- Nevis, J. (2000). Clitics. In Booij, G. et al. (eds.), *Morphology: An International Handbook on Inflection and Word-Formation*: 388–404. Berlin: Walter de Gruyter.
- Nevis, J. et al. (1994). *Clitics: A Comprehensive Bibliography, 1892–1991*. Amsterdam: John Benjamins.
- Pancheva, R. (2005). The Rise and Fall of Second-Position Clitics. *Natural Language and Linguistic Theory* 23: 103–116.
- Pavlović, S. (2011). Distribucija enklitika u starosrpskim poveljama i pismima XII i XIII veka. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 54 (2): 31–52.
- Pavlović, S. (2013). Konstituisanje sistema enklitika u srpskom jeziku. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 42 (1): 346–355.
- Peperkamp, S. (1996). On the Prosodic Representation of Clitics. In Kleinhenz, U. (ed.), *Interfaces in Phonology. Studia Grammatica* 41: 102–127. Berlin: Akademie Verlag.
- Peti-Stantić, A. (2006). O kakvu je redu riječ? *Filologija* 46–47: 227–238.
- Popović, Lj. (2004). *Red reči u rečenici*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Progovac, Lj. (1996). Clitics in Serbian/Croatian: Comp as the Second Position. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 411–428. Stanford: CSLI Publications.
- Progovac, Lj. (1998). Clitic Clusters and Coordination: The Case of Serbo-Croatian. In Austin, J. & A. Lawson (eds.), *Proceedings of ESCOL 1997*: 161–169. Ithaca: CLC Publications.
- Progovac, Lj. (2000). Where Do Clitics Cluster. In Beukema, F. & M. den Dikken (eds.), *Clitic Phenomena in European Languages*: 249–258. Amsterdam: John Benjamins.
- Radanović-Kocić, V. (1988). *The Grammar of Serbo-Croatian Clitics: A Synchronic and Diachronic Perspective*. PhD dissertation. University of Illinois.
- Radanović-Kocić, V. (1996). Placement of Serbo-Croatian Clitics: A Prosodic Approach. In Halpern, A. & A. Zwicky (eds.), *Approaching Second: Second Position Clitics and Related Phenomena*: 429–445.
- Radford, A. (1988). *Transformational Grammar: A First Course*. Cambridge: CUP.
- Ramchand, G. & C. Reiss (eds.) (2007). *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*. Oxford: OUP.
- Rivero, M. L. (1997). On Two Locations for Complement Clitic Pronouns: Serbo-Croatian, Bulgarian, and Old Spanish. In van Kemenade, A. & N. Vincent (eds.), *Parameters of Morphosyntactic Change*: 170–206. Cambridge: CUP.
- Roberts, I. (2010). *Agreement and Head Movement: Clitics, Incorporation, and Defective Goals*. Cambridge: MIT Press.
- Sadock, J. (1991). *Autolexical Syntax: A Theory of Parallel Grammatical Representations*. Chicago: University of Chicago Press.

- Sandler, W. (1999). Cliticization and Prosodic Words in a Sign Language. In Hall, T. & U. Kleinhenz (eds.), *Studies on the Phonological Word*: 223–255. Amsterdam: John Benjamins.
- Scalise, S. (1986). *Generative Morphology*. Dordrecht: Foris.
- Schiering, R. (2006). *Cliticization and the Evolution of Morphology: A Cross-Linguistic Study on Phonology in Grammaticalization*. PhD dissertation. University of Konstanz.
- Schütze, C. T. (1994). Serbo-Croatian Second Position Clitic Placement and the Phonology-Syntax Interface. *MIT Working Papers in Linguistics* 21: 373–473.
- Schütze, C. T. (1996). Serbo-Croatian Clitic Placement: An Argument for Prosodic Movement. In Toman, J. (ed.), *Proceedings of FASL: The College Park Meeting 1994*: 225–248. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.
- Selkirk, E. (1978). On Prosodic Structure and its Relation to Syntactic Structure. In Fretheim, T. (ed.), *Nordic Prosody* 2: 111–140. Trondheim: TAPIR.
- Selkirk, E. (1984). *Phonology and Syntax: The Relation Between Sound and Structure*. Cambridge: MIT Press.
- Selkirk, E. (1995). The Prosodic Structure of Function Words. In Beckman, J. et al. (eds.), *Papers in Optimality Theory. University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics* 18: 439–469. Amherst: University of Massachusetts.
- Shokeir, V. (2006). Two Incompatible Grammars Define Second Position in Serbo-Croatian. In Gurski, C. & Radisic, M. (eds.), *Proceedings of the 2006 Annual Conference of the Canadian Linguistic Association*. PDF.
- Simić, Z. (2012). Neke osobine linearizacije u govorima Banatske Crne Gore i Rekaša. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 55 (2): 169–181.
- Spencer, A. & A. Luís (2012). *Clitics: An Introduction*. Cambridge: CUP.
- Stevanović, M. (1986). *Savremeni sprskohrvatski jezik* I. Beograd: Naučna knjiga.
- Stijović, R. (2008). Napomene o enklitikama u jeziku povelja kneza Lazara i despota Stefana. *Zbornik MS za filologiju i lingvistiku* 51: 45–52.
- Stjepanović, S. (1998). On the Placement of Serbo-Croatian Clitics: Evidence from VP Ellipsis. *Linguistic Inquiry* 29: 527–537.
- Stjepanović, S. (1999). *What Do Second-Position Cliticization, Scrambling and Multiple Wh-Fronting Have in Common?* PhD dissertation. University of Connecticut.
- Subotić, Lj. (2010). Položaj enklitike u pisanom tekstu u bosanskom/bošnjačkom, hrvatskom i srpskom jeziku – šta o tome piše u gramatikama. In Tošović, B. & A. Wonisch (eds.), *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika* 1/1: 435–446. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga.
- van Riemsdijk, H. (ed.) (1999). *Clitics in the Languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter.

- Vogel, I. (2009). The Status of the Clitic Group. In Grijzenhout, J. & B. Kabak (eds.), *Phonological Domains: Universals and Deviations*: 15–46. Berlin: Walter de Gruyter.
- Wackernagel, J. (1892). Über ein Gesetz der indo-germanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen* 1: 333–436.
- Werle, A. (2004). Enclisis and Proclisis in Bosnian/Serbian/Croatian. In Chand, V. et al. (eds.), *Proceedings of the 23rd West Coast Conference on Formal Linguistics*: 801–814. Somerville: Cascadilla Press.
- Werle, A. (2009). *Word, Phrase, and Clitic Prosody in Bosnian, Serbian, and Croatian*. PhD dissertation. University of Massachusetts. Amherst: GLSA.
- Wilder, C. & D. Ćavar (1994a). Long Head Movement? Verb Movement and Cliticisation in Croatian. *Lingua* 93: 1–58.
- Wilder, C. & D. Ćavar (1994b). Word Order Variation, Verb Movement and Economy Principles. *Studia Linguistica* 48: 46–84.
- Woolford, E. (2003). Clitics and Agreement in Competition: Ergative Cross-Referencing Patterns. In Carpenter, A. et al. (eds.), *Papers in Optimality Theory 2*. Amherst: GLSA.
- Zec, D. (1997). O prozodijskoj strukturi reči. *Južnoslovenski filolog* 53: 35–58.
- Zwicky, A. & G. Pullum (1983). Cliticization vs. Inflection: English N'T. *Language* 59 (3): 502–513.
- Zwicky, A. (1977). *On Clitics*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Zwicky, A. (1985). Clitics and Particles. *Language* 61 (2): 283–305.
- Zwicky, A. (1987). Suppressing the Z's. *Journal of Linguistics* 23 (1): 133–148.
- Zwicky, A. (1994). What is a Clitic? In Nevis, J. et al. (eds.), *Clitics: A Comprehensive Bibliography 1892–1991*: xii–xx. Amsterdam: John Benjamins.

Dorđe Božović

Summary

LINEARIZATION AND ARCHITECTURE OF THE ENCLITIC CLUSTER

The paper presents a critical analysis of dominant theoretical approaches to second-position linearization of Serbo-Croatian enclitics. It is pointed out that encliticization involves not only specific linearization patterns at the clause level, but a specific morphosyntactic and morphonological architecture of the enclitic cluster, too, as well as a complex organization at the level of various syntactic interfaces.

Key words: enclitics, enclitic cluster, linearization, second position, interfaces – the syntax-phonology interface.

DICCIONARIOS Y TRADUCTORES EN LÍNEA EN E/LE: UN ANÁLISIS DESDE LA TEORÍA DE LA ARGUMENTACIÓN EN LA LENGUA

En este artículo se defiende la tesis de que la teoría de la argumentación en la lengua puede ser aplicada tanto en la teoría como en la práctica de la enseñanza de español como lengua extranjera. Especialmente, esta teoría puede ayudar a explicar las deficiencias que aún presentan las herramientas de traducción y diccionarios on-line así como las ventajas que representa su uso en el desarrollo de las competencias de los estudiantes en el nuevo idioma. En el trabajo se hace énfasis en que, ya que el centro de la enseñanza de segundas lenguas es en la actualidad la competencia comunicativa, los profesores deben propiciar al mismo tiempo el desarrollo de la competencia pragmática en los estudiantes, de la misma manera como los estudiantes deben tener una preparación que les permita usar estas herramientas tecnológicas de manera más efectiva. El artículo presenta algunos ejemplos de uso del traductor de Google y del diccionario Linguee para fundamentar estas tesis.

Palabras clave: español como lengua extranjera, pragmática, análisis del discurso, marcadores discursivos, argumentación en la lengua, competencia comunicativa

1. Introducción

Las tendencias más recientes en el ámbito de la enseñanza del español como idioma extranjero se basan en un enfoque comunicativo (Communicative Language Teaching), dentro del cual, el foco principal es desarrollar la competencia comunicativa del hablante en el nuevo idioma, colocando a la gramática dura en una posición secundaria, pues lejos de ser el centro del aprendizaje, se le trata como un medio con la que el estudiante podrá comunicarse y desenvolverse en un contexto lingüístico determinado. Este enfoque comunicativo ha puesto en evidencia que, además del código, es

* karina.alhaniz@gmail.com

necesaria una competencia pragmática y discursiva para poder llegar a la comunicación efectiva en las situaciones más cotidianas:

A theory of language as communication lies at the very core of the CLT. Hymes (1972) advanced the notions of «competence» and «performance» introduced by Chomsky in the 1960s and stated that the goal of language teaching was to develop «communicative competence», which implied acquiring both an ability and knowledge to use language. In other words, communicative competence considers language as a tool used for communication. (Basta, 2011: 126)

Siguiendo esta línea, es fundamental que el estudiante de español como lengua extranjera (E/LE), durante el proceso de desarrollo de estas competencias, tome conciencia también de que su aprendizaje debe orientarse a interactuar exitosamente en un determinado contexto social, ya que esto es uno de los preceptos principales de una enseñanza centrada en el desarrollo de las competencias comunicativas:

The communicative ability important for participation in academic, professional and social settings comes with practice, practice along with critical and self-critical analysis of language use. Talking about communication involves talking about grammar, yes, and more. Knowledge of language includes knowledge of grammar, syntax, vocabulary, modes of discourse, print and nonprint genres, and rhetorical strategies, the use of language to influence others. Learner meta-linguistic and metacognitive awareness begins with awareness of self and of the ways in which one can mean. (Savignon, 1997: 256)

Por esta razón, el enfoque comunicativo se impone en la actualidad en las aulas, y en consecuencia, se vuelve una necesidad para los profesores construir nuevas estrategias para la enseñanza de la lengua extranjera. Una tarea importante es la de enfatizar en el aprendiz la relevancia de los marcadores discursivos, que por su carácter instruccional en la lengua, son fundamentales para que el estudiante pueda comprender, expresar y procesar de mejor manera la información que comparte con otros hablantes de la lengua española. Manuel Martí Sánchez define estas partículas lingüísticas de la siguiente manera:

Los marcadores son un conjunto variado de palabras y expresiones cuya misión siempre debe entenderse en relación con las circunstan-

cias en que aparece el enunciado [...] La misión de los marcadores es doble. Por un lado, sirven para enlazar su enunciado con el anterior. Por otro lado, los marcadores son guías fundamentales para poder decir lo que está diciéndose” (2003: 7).

El mismo autor, afirma que, una de las pautas para reconocer los progresos del estudiante en el dominio de la lengua, es el uso fluido y efectivo de los marcadores discursivos:

Por un lado los marcadores discursivos se utilizan en la construcción de estructuras complejas que requieren competencia pragmática y discursiva desarrollada. Por otro, no sorprende que su incorporación a la competencia de los hablantes extranjeros se deba más que al aprendizaje en un contexto académico, a la adquisición ligada al contacto diario con la lengua hablada. (2008: 9)

La pragmática y el análisis del discurso como perspectivas de análisis dentro de la lingüística, nos son de gran utilidad justamente para mostrar el importante rol de los marcadores discursivos en el proceso enseñanza-aprendizaje, y asimismo, brindan a los profesores herramientas teóricas para incluir de mejor manera los medios de apoyo tal y como lo son los traductores y diccionarios online. Específicamente, la pragmática se ocupa de los temas y fenómenos que la sintaxis y la semántica por si mismas no logran abarcar, o sea, la relación entre el significado y las estructuras lingüísticas puestas en funcionamiento dentro del discurso por los hablantes en un contexto o situación específica:

La pragmática toma el lenguaje tal y como se manifiesta, es decir, inmerso en una situación comunicativa concreta; la semántica hace abstracción de los usuarios y se centra en la relación entre los signos y los objetos a los que aquellos representan; y la sintaxis atiende sólo a las relaciones existentes entre los signos, prescindiendo de toda alusión a los usuarios o a los significados. (Escandell, 1993: 7)

Como bien lo señala M. Tordesillas (1992: 12-14), en la línea de las escuelas francesas basadas en las teorías de la enunciación y análisis del discurso desarrolladas principalmente por Emile Benveniste², se encuen-

2 Benveniste (1974) trata el proceso de producción lingüística y el papel del sujeto en la generación de los enunciados.

tran J.C. Anscombe y O. Ducrot, quienes con la teoría de la argumentación en la lengua (TAL) proponen una pragmática semántica que conjunta tanto la descripción lingüística como el análisis de los actos ilocucionarios en el momento de la enunciación. Con la TAL, Anscombe y Ducrot proponen que el sentido de cualquier enunciado está dado en el proceso argumentativo, por lo que este enfoque es muy adecuado para describir cuáles son las ventajas y las desventajas de las diversas herramientas de traducción en línea y a partir de ello, darles un uso más eficaz en la labor con los estudiantes de E/LE. Según Catalina Fuentes Rodríguez la TAL,

Constituye una de las aportaciones más importantes a la reciente pragmática. Junto con la teoría de los actos del habla, la teoría de la relevancia o el análisis del discurso, dibuja un panorama de estudios que intenta explicar la realidad de la comunicación lingüística, el empleo real de la lengua en los mensajes que emitimos. Esta teoría propugna que todo empleo lingüístico es «per se», argumentativo. Es decir, hablamos para convencer y persuadir a los otros de algo. (2007: 7)

Nuestro punto de partida es que, en la comunicación los seres humanos argumentamos todo el tiempo, por lo cual los diversos marcadores del discurso son esenciales para que los aprendices de una lengua extranjera puedan entrar y desarrollar de mejor forma este proceso, y por ello la importancia de especificar cómo los alumnos pueden hacer uso de las herramientas en línea para acelerar aprendizaje y uso efectivo de éstas partículas.

2. La Teoría de la Argumentación en la Lengua

Uno de los aspectos centrales de la TAL es el estudio de aquellos elementos de la lengua que anteriormente no habían sido objeto de interés para los estudiosos, como lo son los marcadores discursivos, pues éstos habían sido considerados como secundarios o paralelos dentro de la descripción lingüística. Desde el punto de vista de las concepciones referencialistas del lenguaje, pocos son los vínculos de estos elementos con las representaciones del mundo, por lo que los marcadores discursivos permanecieron en un plano menos importante. En cambio, la TAL pone especial atención a los conectores, operadores y modificadores del discurso –los más tratados por la teoría de la argumentación, son: *pero*, *por tanto*, *poco*

y un poco—. Según José Portolés, a partir de los estudios de Ducrot y Anscombe, “Estos elementos ya no se conciben como meros nexos que coordinan o conectan unas oraciones o unas preposiciones con otras, sino como unidades cuya significación está formada por una serie de instrucciones que hacen comprender de un modo determinado la relación semántica entre los miembros conectados” (1998, 72). En *La argumentación en la lengua*³ publicada por primera vez en 1983, Anscombe y Ducrot proponen una postura estructuralista en la que consideran la lengua como un medio para construir discursos en el marco de la actividad argumentativa: “Anscombe y Ducrot mantienen que no se argumenta «con» la lengua, sino «en» la lengua. Son los propios elementos lingüísticos, y no los hechos que pudieran representar, los que condicionan por su significación la dinámica discursiva” (Portolés, 1998: 73). En la primera etapa de la TAL, los autores consideran a la argumentación como un ente distinto de la lengua. Según ellos, esta etapa, “Se refiere simplemente, al poder que tienen las palabras para describir hechos. Por otro lado, la lengua sirve para marcar la existencia de encadenamientos argumentativos en la medida en que posee conectores [...] que situados entre dos enunciados, indican que los hechos mencionados por uno deben hacer que se admitan los mencionados por el otro” (Anscombe y Ducrot, 1994: 195). Por ejemplo:

- (1) El equipo ha jugado como nunca, *por lo tanto* ha ganado la medalla.
- (2) El equipo ha jugado como nunca, *sin embargo* no ha ganado la medalla.

Ejemplos, en los cuales el rol de los conectores es primordial para dirigir las conclusiones a las que se quiere llegar: mientras que en (1) el conector *por lo tanto* orienta el enunciado a una conclusión positiva (ha ganado la medalla), en (2) el conector *sin embargo* predispone a una conclusión negativa (no han ganado la medalla). Estos ejemplos muestran un esquema argumentativo del tipo $A \rightarrow B$, en el que “Las frases en sí mismas comportan indicaciones sobre las utilizaciones argumentativas de sus enunciados” (Anscombe y Ducrot, 1994: 196). En esta etapa inicial, es fundamental el estudio de los conectores por lo que la función argumentativa de la lengua está dada en la capacidad de los enunciados para describir hechos y son examinados a partir de leyes discursivas.

Ya en la etapa más madura de la TAL, el argumentativismo radical, los marcadores del discurso no sólo exponen el posicionamiento del locutor res-

3 El título original en francés es: *L'argumentation dans la langue* (Coll. Philosophie et Langage, Pierre Mardaga éditeur, Bruxelles, 1983, 184 p.)

pecto de lo que comunica o la actitud que éste quiere imponer al interlocutor al que se dirige, sino que construyen la organización que se pretende dar al discurso, sin embargo, para ello, tal consecución requiere un tercer elemento de índole semántico. Citamos a continuación la explicación de O. Ducrot:

The first idea that I want to bring out is that when you have an argumentative string of the type argument-conclusion, there is always a reference to a third term which is distinct from both the argument and the conclusion, and which allows you to bridge the gap from one to the other. S.E. Toulmin called that third term, the warrant. When I say A, so C, I am supposing that there is something, a warrant, which allows me to bridge the gap from A to B (2009: 65).

Por lo tanto, el discurso argumentativo presenta siempre las indicaciones para el uso de determinados topoi en la enunciación: “Para nosotros, la significación de una frase es el conjunto de los topoi cuya aplicación la frase autoriza en el momento en que es enunciada. En una situación dada, optar por enunciar una frase más que otra es elegir la explotación, en esa situación, de ciertos topoi frente a otros” (Anscombe y Ducrot, 1994: 207). Ducrot lo ilustra con el siguiente ejemplo:

(3) It’s warm, let’s go for a walk

En (3) el topos aplicado es el siguiente: Cuanto más calor hace, es más agradable la caminata. Debido a que la teoría de la argumentación establece que una de las esencias del lenguaje es su gradualidad y en ésta hay escalas, los topoi pueden aparecer en diversas formas, a las que los autores denominan formas tópicas⁴. Dado que los topoi también son comunes y generales, muchos de ellos son reconocidos por el grupo de hablantes que los apela. No obstante, hay ocasiones en las que éstos recurren a la formulación de nuevos topos, los cuales tienen que ser explicitados y justificados para que la comunicación sea efectiva. La noción de topos es de gran

4 Formas tópicas (+P, +Q) y (-P, -Q), que se orientan hacia el mismo sentido, ya sea positivo, negativo o ascendente, descendente; y formas tópicas (+P, -Q) y (-P, +Q), que se conectan en sentidos opuestos; en el ejemplo propuesto por Ducrot estas escalas son representadas de la siguiente manera: «It’s warm, let’s go for a walk» (+warm, +pleasant -warm, -pleasant) y « It isn’t warm, let’s go for a walk» (+warm, -pleasant -warm, +pleasant).

ayuda, pues como bien lo apunta Tordesillas: “La creación del concepto de formas tópicas nos va a permitir la descripción lingüística en sentido estricto, entendido este como la descripción de morfemas y estructuras cuya combinación constituye las frases de la lengua” (1992: 63). Por lo tanto, es fundamental el rol que juegan los marcadores discursivos, los cuales se explican de acuerdo con la TAL de la siguiente manera:

Conectores argumentativos: Como lo vimos en los ejemplos (1) y (2) son los elementos que relacionan dos enunciados dentro de una frase. Los hay de muchos tipos y tienen evidentes funciones argumentativas, pues cumplen diferentes roles dentro del discurso, la más importante de ellas, es que condicionan su continuidad y dirección. Podemos mencionar, de entre muchos, los conectores que marcan conclusión, conectores aditivos, de justificación, contrastivos, sustitutivos, causales-consecutivos, entre otros. Los conectores, son fundamentales para la teoría de la argumentación en la medida en que “Ponen de manifiesto la conexión semántica entre las partes y marcan la orientación pragmática, y concretamente argumentativa, de los componentes de la oración y del texto” (Cuenca, 1995: 27).

Operadores argumentativos: “Un operador argumentativo es una unidad lingüística que aplicada a una unidad conceptual varía sus posibles continuaciones discursivas” (Portolés, 2004: 237). También, señalan Fuentes y Alcaide (2007: 64) que estas unidades funcionan en el discurso para orientar, reforzar, o marcar la suficiencia de un argumento. Algunos ejemplos de estos morfemas operadores son: *hasta, incluso, ya, todavía, casi, apenas, poco, un poco, cierto, cierta*. En especial, juegan un papel importante al otorgar a un argumento mayor intensidad o bien, tienen la capacidad de mermar su fuerza. Por ejemplo:

- (4) Los estudiantes *casi* han terminado el ciclo escolar. Sus padres están muy contentos.
- (5) Los estudiantes *apenas* han terminado el ciclo escolar. Sus padres están muy enojados.

Tanto en (4) como en (5), los operadores marcan la dirección del discurso hacia rumbos opuestos; *apenas*, como operador argumentativo tiende a disminuir la fuerza del segmento que argumenta; en cambio, el operador *casi* coloca en una tendencia positiva al argumento al otorgarle mayor fuerza, lo que determina las conclusiones en (4) y (5).

Orientación argumentativa: Existen en la lengua ciertos elementos que orientan el discurso hacia determinado sentido. Son argumentos *coo-*

rientados aquellos que nos llevan a una conclusión acorde al primer elemento de un encadenamiento, como en los siguientes ejemplos:

(6) Elisa es muy buena cocinera, *por eso* la cena ha estado deliciosa.

En (6), los argumentos están coorientados para afirmar que Elisa ha deleitado a sus invitados con una cena deliciosa, y concluir que ha sido del gusto de los comensales. El conector *por eso*, reafirma tal dirección en el encadenamiento. Por otro lado, los argumentos antiorientados, presentan una disyuntiva de unos con otros, para determinar cierta conclusión, como se muestra en los siguientes ejemplos:

(7) Elisa no es muy buena cocinera, *pero* hoy la cena ha estado deliciosa.

En (7) es el segundo segmento el de mayor peso argumentativo y el que determina la conclusión. En (7), el primer argumento se presenta en contra de las habilidades de Elisa en la cocina, sin embargo el conector *pero* dirige la conclusión al sentido opuesto, que es que la cena ha sido del gusto de los comensales. Para José Portolés, la orientación argumentativa es un claro ejemplo de lo que Anscombe y Ducrot quieren decir cuando afirman que se argumenta «en» la lengua: “En su teoría cualquier enunciado argumenta en el sentido de que condiciona la dinámica discursiva porque ello es inherente a todo significado lingüístico” (2004: 234).

Modificadores realizantes y desrealizantes: Tienen efecto en la fuerza de los argumentos. La característica más interesante de los modificadores, sean realizantes o desrealizantes, es que inciden en el argumento para darle mayor o menor peso. En un enunciado, los operadores y los conectores pueden fungir como modificadores de ambos tipos, aumentando o disminuyendo la fuerza de los argumentos, y marcando la consecución del discurso, también pueden fungir adjetivos, adverbios, así como ciertos sufijos y prefijos. Proponemos una muestra de cómo funcionan estos elementos:

(8) La película me pareció *bastante* mala.

(9) Las bebidas en este lugar son *algo* caras.

En (8) *bastante* aparece en la frase como un modificador realizante, que da fuerza al adjetivo *mala* aplicado a la película, con lo que se puede orientar a una conclusión como: «No ganará ningún Oscar». Y por último, en (9), el adjetivo *caro* que califica a las bebidas, pierde fuerza argumentativa al combinarse con *algo*, guiando de esta manera el discurso a una consecución como por ejemplo: «pero me gusta». En este caso, es interesante que *algo*, también sirve para fortalecer la continuidad del discurso con un argumento antiorientado como lo es «pero me gusta». Este tipo de modificadores desrealizantes, operan muy bien en situaciones de cortesía.

Por lo tanto, en la teoría de la argumentación los significados se van construyendo dentro de la dinámica discursiva, la cual está inscrita esencialmente en el ámbito lingüístico, por lo que los autores pugnan por una pragmática integrada, en la cual se estudie la construcción de significados a través del uso del material lingüístico; si los significados se construyen argumentando y aparecen como enunciados en el proceso discursivo, es fundamental construir una pragmática semántica, que conjunte precisamente la descripción de los significaciones y sus procesos de construcción: “La prosecución, pues, de un discurso no se basa en los hechos aparentemente representados, sino en lo dicho –el uso, por ejemplo, de unos adverbios determinados o de unos cuantificadores y no de otros-. No se argumenta «con» la representación de unos hechos del mundo por medio de enunciados, sino «en» la misma forma lingüística de estos enunciados” (Portolés, 2004, 234).

3. Los marcadores discursivos en los diccionarios y traductores online

Desde que el estudio de los marcadores discursivos cobró fuerza en el ámbito lingüístico, una de las tareas más complicadas de realizar ha sido su clasificación. Al respecto, M. A. Martín Zorraquino (2004: 54-55) ha enfatizado que, tomando en consideración la gran variedad de los marcadores discursivos, su clasificación representa todavía un objetivo difícil de alcanzar, y por esta razón, la tarea que el profesor de español tiene al presentar y explicar estos elementos a los estudiantes, es igualmente complicada. Según la autora, esta complejidad recae en el hecho de que, los marcadores discursivos no contienen en sí mismos significados denotativos, ya que su función principal es marcar la posición que el hablante establece respecto al mensaje que emite, o bien, la relación entre los diversos segmentos del discurso.

Por su parte, Martí Sánchez sostiene que, “[...] conectores, operadores y marcadores conversacionales no constituyen tres compartimentos estancos y la clasificación que los distingue es un principio ordenador que resulta en la práctica demasiado rígido, con lo que las dudas y discusión está garantizadas” (2008: 30), y es precisamente por esta razón que, según el mismo autor, “No pueden estar, pues, tan claramente delimitados como las categorías gramaticales; ya que su fundamento es un contenido y una

función no ocasionales, pero si dependientes de un contexto, con un cierto grado de formalización que se resiste a ser absoluto” (2008: 30). Así pues, podemos afirmar que no hay, hasta ahora, una clasificación estricta e inamovible para este tipo de partículas, y esta es la razón por la cual, es casi siempre un tema tan complejo de explicar a los estudiantes.

Bajo estas circunstancias se muestra la pertinencia de la TAL, ya que brinda bases más sólidas para presentar estos elementos en su dimensión argumentativa, y con una guía para su uso efectivo, se pueden reforzar las competencias comunicativas en los alumnos. Presentados así, la aparente necesidad de establecer clasificaciones permanentes de estas partículas que resultan confusas para los estudiantes queda en segundo plano, pues más que aprender a qué grupo pertenecen, los estudiantes aprenderán a usarlas en las situaciones comunicativas más variadas. Para ello, los diccionarios y traductores online, deben ser aprovechados por los estudiantes con la guía adecuada que el profesor de E/LE puede proporcionar en este aspecto.

Desde que la aparición y rápido desarrollo de la infinidad de funciones que ofrece el internet, el uso de los traductores online como el traductor de Google, o los diccionarios en línea como Pons, WordReference y Linguee, se ha vuelto muy popular entre los estudiantes de E/LE. Especialmente y a diferencia de los diccionarios tradicionales, los traductores en línea presentaron una innovación especial: La posibilidad de traducir automáticamente enunciados y textos. Sin embargo, tampoco ha tomado mucho tiempo darse cuenta de que, estos traductores muy pocas veces son capaces de traducir el sentido exacto para el que el enunciado es emitido; al respecto W. A. Koza ha señalado que todavía hay mucho que desarrollar en este tipo de programas, especialmente, en lo que a concierne a los marcadores discursivos:

El análisis automático de los marcadores discursivos es una de las tareas fundamentales de la lingüística computacional. La correcta detección de estas construcciones puede ser útil, al resumen y la traducción automáticos, o al análisis sintáctico computacional, entre otras cosas. Uno de los problemas, en este ámbito, está dado por los casos de ambigüedad. (2012: 72)

Muy frecuentemente, los estudiantes se acercan al profesor para preguntar si, el resultado ofrecido por el traductor, en realidad construye un significado preciso, coherente y gramaticalmente correcto, y en ocasiones lo que el traductor da como resultado no corresponde, especialmente, con

las funciones argumentativas de determinados marcadores discursivos. Las posibles explicaciones a estas limitaciones parecen tener un mejor fundamento si se explican en términos de la TAL. Precisamente porque esta teoría considera como primordial la función argumentativa de la lengua, desde este enfoque es claro que los traductores de este tipo (en especial el traductor de Google) difícilmente pueden captar el sentido de los enunciados en el contexto en que son emitidos, ya que estos programas traducen mayormente el significado conceptual y no el significado procedural⁵. Veamos a continuación algunos ejemplos utilizando el traductor de Google para inglés-español y español-inglés. Primero se presenta el enunciado introducido al programa para ser traducido, y a continuación el resultado que el traductor de Google ofrece:

(1) Ya que hoy es día festivo, haremos una excursión a las montañas.

Resultado: Since today is a holiday, we will make a trip to the mountains.⁶

Como podemos ver en (1), el resultado presentado por el programa de Google, efectivamente respeta el carácter procedural del conector *ya que*. En este caso, el orden sintáctico está invertido, pues la oración subordinada de tipo causal para la que funciona el conector *ya que*, se encuentra al principio de la frase. No obstante, el traductor de Google efectivamente reconoce que el primer segmento de la frase es consecuencia del segundo segmento. Generalmente, cuando se intenta traducir una frase relativamente pequeña y respetando un orden sintáctico determinado, la función de los conectores como en la frase anterior son bien reconocibles. No obstante, las complicaciones aparecen cuando este orden sintáctico se rompe por medio de la utilización de comas y la organización del discurso se vuelve más compleja; o bien si se utilizan otros conectores con efectos causales, como en el siguiente ejemplo:

5 Desde una perspectiva cognitivista del lenguaje, específicamente desde la teoría de la relevancia, D. Blakemore (1987) establece estas dos categorías, según apunta J. Rajić (2014): “El significado conceptual facilita una información léxica sobre el contenido proposicional, mientras que el significado de procesamiento proporciona las instrucciones sobre cómo nuestro sistema cognitivo debe procesar el significado conceptual. Nombres, verbos, adjetivos y algunos adverbios como *libro*, *leer*, *hermoso*, *rápidamente*, etc., codifican conceptos, es decir, crean representaciones mentales de objetos, acontecimientos, cualidades, etc.; por el contrario, las expresiones con significado procedimental como *sin embargo*, *por tanto*, *antes bien*, etc. restringen las inferencias de los fragmentos discursivos en los que éstos están empleados, sin afectar a las condiciones de verdad”.

6 Consultado el 05.04. 2017

(2) Como hoy es día festivo, haremos una excursión a las montañas.
Resultado: As today is a holiday, we will make a trip to the mountains.⁷

En (2), el traductor de Google no puede reconocer que, en esta frase, *como* funciona semántica y argumentativamente como un conector consecutivo en el discurso, y traduce esta partícula de acuerdo a su función de adverbio en el idioma inglés (*as*). Otro ejemplo más con el que se puede mostrar los problemas que Google presenta en la identificación de las diversas partículas discursivas es el caso del adverbio *tampoco*, como vemos en los siguientes ejemplos:

(3) Hoy *tampoco* ha dejado de llover.

Resultado: It has not stopped raining today.⁸

En (3), *tampoco* ejerce una función negadora de la acción del verbo que le continúa, y sin embargo, el resultado brindado por Google, no aporta ninguna partícula que pueda ser equiparable con el *tampoco* del español. En este ejemplo, es particularmente importante la función argumentativa de *tampoco*, ya que tiene efectos en el significado y la posible consecución del discurso, y que, al no ser tomado en cuenta por el traductor, pierde gran parte de su sentido en el enunciado en inglés. Gracias a *tampoco*, el discurso podría tener una consecución como la siguiente:

Hoy tampoco ha dejado de llover. Ayer llovió todo el día.

Incluso, las implicaturas que la oración genera con *tampoco*, no pueden ser generadas con el resultado en inglés, es decir, el enunciado «It has not stopped raining today» no presenta ningún adverbio que indique que otros días ha estado lloviendo también. Sin embargo, en este respecto la TAL no ofrece herramientas suficientes para desarrollar y explicar los efectos e implicaturas de los enunciados, por lo que se requeriría de una teoría de corte cognitivista, como lo es la teoría de la relevancia⁹ para ahondar en este punto.

Por otro lado, en (4) *tampoco* ejerce la función primordial que convierte al imperativo en negativo, y aunque el traductor de Google logra reconocer que se trata de un imperativo negativo, traduce automáticamente la palabra *tampoco*, que en el contexto de (4), el adverbio inglés *either* no hace ningún sentido en la frase.

(4) Linda: Este es el trabajo más difícil del mundo.

Sandra: *Tampoco* exageres.

7 Consultado el 05.04. 2017

8 Consultado el 07.04.2017

9 La teoría es desarrollada por D. Sperber y D. Wilson en: *La relevancia. Comunicación y procesos cognitivos*. Madrid, Visor Dis, 1994.

Resultado:

Linda: This is the most difficult job in the world.

Sandra: Do not exaggerate either.¹⁰

Ya por último, en (5) *tampoco* funge más bien como marcador conversacional. Según Martí Sánchez, estos marcadores “Relacionan y organizan las distintas intervenciones que van produciéndose en la conversación. Son difícilmente eliminables, aunque su presencia no sea muy justificada” (2003: 75), por lo que difícilmente el traductor puede generar un significado equivalente para *tampoco* en este caso específico:

(5) Héctor: Julia Roberts es la mujer más bella del mundo.

Marina: ¡*Tampoco*!

Resultado:

Héctor: Julia Roberts is the most beautiful woman in the world.

Marina: ¡Neither!¹¹

En, (5), *tampoco* expresa un desacuerdo respecto al enunciado anterior, y en este caso su significado puede ser equiparado con «no es así» o «no lo creo». Evidentemente, el contexto es determinante cuando se trata de usar los marcadores de tipo conversacional, y en estos casos, es menos probable que el traductor de Google pueda ofrecer una traducción adecuada.

Como hemos visto, aunque es innegable que estas herramientas son útiles para traducir frases muy específicas y fácilmente reconocibles por el programa de traducción automática, el traductor de Google presenta todavía muchas fallas en lo que respecta a los marcadores del discurso, pues éste opera principalmente en el nivel léxico, y por lo tanto traduce un significado asignado a una palabra dentro de determinado orden sintáctico. La deficiencia de una herramienta como esta, vista desde una perspectiva argumentativista como la propuesta por Anscombe y Ducrot, es que no puede abstraer las dinámicas discursivas en las que se generan los significados, por lo que falla en muchas ocasiones al reconocer las diversos roles que puede comportar un marcador discursivo. Es por ello que una de las principales tareas de los profesores e instructores de E/LE, es precisamente, poner al tanto a los estudiantes de estas limitaciones, y mostrarles cómo utilizar esta herramienta de manera más efectiva.

Dado que los marcadores discursivos proporcionan las pautas de direccionamiento del discurso, se puede afirmar que ningún programa de traduc-

10 Consultado el 07.04.2017

11 Consultado el 07.04.2017

ción automática es infalible, hasta ahora, en lo que concierne a la identificación y traducción exacta de las funciones que realiza determinado marcador en un enunciado; nuevamente hay que señalar que el problema radica en la complejidad de traducir estas partículas, tal y como lo explica J. Rajić (2014): “En el caso de los marcadores discursivos, hay una equivalencia pragmática entre dos lenguas: [...] si entre dos expresiones de distintas lenguas hay alguna equivalencia, ésta se encuentra (aunque no obligatoriamente) en el nivel formal y léxico, pero nunca en el nivel funcional y discursivo”.

Cuando los alcances de un traductor en línea, no sean suficientes para cumplir con las necesidades del estudiante, se puede acudir al uso de diccionarios pragmáticos como lo es Linguee, ya que éste ofrece, desde una perspectiva más argumentativista, los diferentes usos de los marcadores discursivos. Si bien Linguee no ofrece la posibilidad de una traducción automática, si ofrece ejemplos de los diversos contextos discursivos en los que se utilizan las palabras y ciertas construcciones verbales. Al revisar la información sobre cuáles son las palabras o construcciones más buscadas en el diccionario inglés-español y español-inglés, nos hemos encontrado con que, efectivamente, en la lista aparecen un gran número de marcadores discursivos. A continuación mostramos las primeras cincuenta palabras de este listado¹²:

Búsquedas más frecuentes en español, 1 - 200

¿Qué están traduciendo otras personas en Internet? Vea nuestra lista de búsquedas más frecuentes a continuación.

La lista que acaba de ver fue recientemente calculada en base a consultas de usuarios(as) y se actualiza cada semana.

1.: <u>ya que</u>	2.: <u>sin embargo</u>	3.: <u>por lo tanto</u>	4.: <u>además</u>	5.: <u>por otro lado</u>
6.: <u>aunque</u>	7.: <u>es decir</u>	8.: <u>a partir de</u>	9.: <u>llevar a cabo</u>	10.: <u>por lo que</u>
11.: <u>asimismo</u>	12.: <u>no obstante</u>	13.: <u>por otra parte</u>	14.: <u>a continuación</u>	15.: <u>aprovechar</u>
16.: <u>actualmente</u>	17.: <u>a pesar de</u>	18.: <u>so</u>	19.: <u>así como</u>	20.: <u>mediante</u>
21.: <u>en cuanto a</u>	22.: <u>realizar</u>	23.: <u>aportar</u>	24.: <u>sobre todo</u>	25.: <u>cumplir</u>
26.: <u>a su vez</u>	27.: <u>debido a</u>	28.: <u>en este sentido</u>	29.: <u>por su parte</u>	30.: <u>atentamente</u>
31.: <u>presupuesto</u>	32.: <u>conseguir</u>	33.: <u>seguimiento</u>	34.: <u>destacar</u>	35.: <u>siempre y cuando</u>
36.: <u>tener en cuenta</u>	37.: <u>de esta manera</u>	38.: <u>vigente</u>	39.: <u>por tanto</u>	40.: <u>posteriormente</u>
41.: <u>con respecto a</u>	42.: <u>facilitar</u>	43.: <u>funcionamiento</u>	44.: <u>empresa</u>	45.: <u>convocatoria</u>
46.: <u>sino</u>	47.: <u>si bien</u>	48.: <u>propuesta</u>	49.: <u>compromiso</u>	50.: <u>resumen</u>

Como podemos ver, una gran parte de las búsquedas realizadas por los usuarios de Linguee, son precisamente partículas de índole instruc-

12 <http://www.linguee.mx/spanish-english/topspanish/1-200.html>. Consultada el 28.04.2017.

cional como los conectores discursivos (*ya que, sin embargo, por tanto, por otro lado*, etc.) y aparecen también algunos operadores argumentativos (*sobre todo*). Es evidente también que las palabras de significado conceptual aparecen con menos frecuencia en el listado (*empresa, convocatoria, compromiso, resumen, facilitar*). Veamos como ejemplo las posibles traducciones que ofrece este diccionario, de acuerdo a las diversas apariciones que el reformulador *es decir* puede tener en el discurso:

Es decir, se debe presumir que el gobierno divulgará la información.

ediec.org
ediec.org

In other words, the presumption should be that information will be disclosed by the government.

ediec.org
ediec.org

Linguee presenta como equivalencias en el idioma inglés principalmente los adverbios *in other words, namely* y *that is to say*. Aunque también se pueden obtener ejemplos en los que se puede encontrar correspondencias con otras partículas más¹³:

Es decir, explican los engranajes de la institución mas no indican la conducta que deben observar los Diputados.

gopacnetwork.org
gopacnetwork.org

That is, they will explain how the institution works but won't necessarily describe how to behave.

gopacnetwork.org
gopacnetwork.org

Es decir, la suma de todos los costes incurridos para completar un caso de adopción.

hcch.net
hcch.net

Thus it is the sum of all the costs borne to complete an adoption case.

hcch.net
hcch.net

No obstante, Linguee muestra también en la misma búsqueda otros ejemplos en los que *es decir*, no funge como marcador discursivo; por ejemplo, en el siguiente, aparece como parte del contenido de una oración subordinada en el que el significado de *decir* es primordialmente conceptual:

13 <http://www.linguee.mx/espanol-ingles/traduccion/es+decir.html>. Consultado el 28.04.2017.

Una respuesta rápida y sencilla es decir
que un acabado con base disolvente
es aquél que no contiene agua.

stahl.com

stahl.com

A quick and easy answer is to say that a
solvent based finish is one that does
not contain any water.

stahl.com

stahl.com

En conclusión, los diccionarios y traductores online son un instrumento que, de ser usados por con la guía adecuada, pueden ser de gran utilidad, tanto en el desarrollo de las competencias comunicativas, discursivas y pragmáticas de los estudiantes de E/LE como en el análisis comparativo que los mismos estudiantes establecen en relación con las lenguas que ya son de su conocimiento. Puesto que los marcadores discursivos permiten una interpretación más acertada de los mensajes, la destreza en el manejo de estos que el estudiante vaya adquiriendo, será un parámetro para cuantificar sus avances en el dominio del idioma. Finalmente, la preparación que los profesores tengan al respecto será clave para lograr estos objetivos, por lo que es importante que ellos presenten interés y la formación adecuada en el tema de los marcadores discursivos:

Para llevar a cabo este tipo de investigación y describir las propiedades semánticas y funcionales de una palabra o expresión gramatical, y de su equivalente en otra lengua, es imprescindible explicar, además de la estructura fonológica, léxica y morfosintáctica, el nivel comunicativo, es decir, dilucidar las características de su uso y las posibilidades de la realización discursiva. (Rajić, 2014)

Referencias bibliográficas

- Anscombe, J. C., Ducrot, O. (1994). *La argumentación en la lengua*. Madrid: Gredos.
- Basta, J. (2011). The Role of the Communicative Approach and Cooperative Learning in Higher Education. *Facta Universitatis Linguistics and Literature*, 9, 2, pp. 125-143.
- Benveniste, E. (1974). *Problemas de lingüística general II*. México: Siglo XXI editores.
- Blakemore, D. (1987). *Semantic constraints on relevance*. Oxford: Blackwell.
- Cuenca, M. J. (1995). Mecanismos lingüísticos y discursivos de la argumentación. *Comunicación, lenguaje y educación*, 25, pp. 23-40.
- Ducrot, O. (2009). *Slovenian Lectures. Introduction into argumentative semantics*. Zagar Igor (Ed.). Ljubljana: Pedagoski Institut.

- Escandell, V. (1993). *Introducción a la pragmática*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- Fuentes Rodríguez, C., Alcaide, E. (2007). *La argumentación lingüística y sus medios de expresión*. Madrid: Arco libros.
- Martí Sánchez, M. (2003). *Construcción e interpretación de discursos y enunciados: los marcadores*. Madrid: Editorial Edinumen.
- Martí Sánchez, M. (2008). *Los marcadores en Español E/L: conectores discursivos y operadores pragmáticos*. Madrid: Arco libros.
- Martín Zorraquino, M. A. (2004). El tratamiento lexicográfico de los marcadores del discurso y la enseñanza de ELE. *Actas del XV Congreso Internacional de ASELE*, pp. 53-70.
- Portolés, (1998). La teoría de la argumentación en la lengua y los marcadores del discurso. En M. A. Martín Zorraquino, E. Montolío (coords.), *Los marcadores del discurso. Teoría y análisis* (pp. 71-92). Madrid: Arco libros.
- Portolés, J. (2004). *Pragmática para hispanistas*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Rajić, J. (2014). Las teorías pragmáticas y el estudio de los marcadores discursivos en español y en serbio. Disponible en: <http://www.fil.bg.ac.rs/wp-content/uploads/obavestjenja/iberijske/ehes21/21%20Jelena%20Rajic.pdf> [11.04.2017]
- Savignon, S. J. (1997). *Communicative Competence. Theory and Classroom Practice. Texts and Contexts in Second Language Learning*. Pennsylvania: McGraw- Hill and The Pennsylvania State University.
- Tordesillas, M. (1992). *La argumentación: POURTANT en la dinámica argumentativa de los ensayos de Montaigne*. (Tesis doctoral no publicada), Facultad de Filología. Universidad Complutense, Madrid.

Liliana Karina Alanís Flores

Rezime

REČNICI I ONLAJN PREVODIOCI U NASTAVI ŠPANSKOG KAO STRANOG JEZIKA IZ PERSPEKTIVE TEORIJE ARGUMENTACIJE

U radu se nudi potvrda hipoteze da se pragmatička teorija argumentacije može primeniti u nastavi španskog kao stranog jezika. Sa jedne strane, članak ukazuje na još uvek brojne nedostatke onlajn prevodilaca i rečnika u procesu usvajanja stranog jezika, dok sa druge strane, upravo iz perspektive teorije argumentacije predstavlja mogućnosti primene istih u procesu razvoja komunikativne kompetencije studenta. U radu se akcenat stavlja na potrebu razvoja pragmatičke kompe-

tencije uz ilustraciju primene elektronske podrške (Google prevodilac i Linguee rečnik) u procesu usvajanja znanja o konektorima i modifikatorima u španskom kao stranom jeziku.

Ključne reči: Španski kao strani jezik, pragmatika, analiza diskursa, konektori i modifikatori, teorija argumentacije u jeziku, komunikativna kompetencija.

POKUŠAJ DEFINISANJA KONFRONTACIONOG INTERVJUA

Diskurs moći je već decenijama predmet interesovanja velikog broja naučnih disciplina, a posebno kritičke analize diskursa. Predstavnici ove lingvističke discipline smatraju da je institucionalni diskurs izvor govora moći, a naročitu pažnju posvetili su medijskom diskursu. Analiziran je veliki broj medijskih formi, a posebna pažnja posvećena je intervjuu. Međutim, intervju je uglavnom analiziran kao forma koja se po sebi podrazumeva i istraživači se gotovo uopšte nisu bavili definisanjem različitih vidova medijskih intervjuja. Predmet ovog rada je pokušaj definisanja specifične forme televizijskog intervjuja koji je sve prisutniji na televizijskim programima širom sveta putem kojeg intervjueri, kao predstavnici medija, pokušavaju da od intervjuisane osobe, koja se nalazi u centru pažnje javnosti, dobiju ne samo one informacije koje je intervjuisani spreman da obelodani, već i one koje publika očekuje da čuje, a koje intervjuisana osoba iz raznih razloga nije spremna da otkrije. Da bismo jasno pokazali o kakvom je diskursu reč razjasnićemo pojmove intervjuja, institucionalnog diskursa, konfrontacije i pozicioniranja sagovornika u takvom tipu diskursa iz perspektive kritičke analize diskursa i analize konverzacije, i na osnovu analize pojedinačnih elemenata i poređenja sa klasičnim intervjuom, pokušaćemo da damo sveobuhvatnu definiciju konfrontacionog medijskog intervjuja.

Ključne reči: intervju, institucionalni diskurs, konfrontacija, konfrontacioni diskurs, kritička analiza diskursa, analiza konverzacije

Savremeni način života, brz tempo u svim oblastima ljudskog delovanja kao i obilje podataka kojima smo izloženi sve više nas upućuje na medije kao glavne izvore informacija. Pošto smo sve više usmereni na medije, naročito na televiziju, koja je sveprisutna u najširim slojevima društva, povećava se mogućnost uticanja na javno mnjenje putem tog medija. Političari, ekonomisti, naučnici, sportisti, aktivisti, ekolozi, i predstavnici raznih drugih profesija, sve su prisutniji u našim domovima, a

* nikolicmelina@ikomline.net; melina.nikolic@alfa.edu.rs

njihove reči se slušaju i ponavljaju, potvrđuju ili osporavaju. Televizija im omogućava da utiču na mišljenje javnosti i na taj način pridobiju podršku za sebe ili kritikuju protivnike, konkurenciju ili opoziciju, ali se samim tim izlažu većem riziku od razotkrivanja ili diskreditacije. Zato moraju da obrate posebnu pažnju na diskurs koji koriste u javnim nastupima. Tako se diskursi oblikuju i dobijaju specifične karakteristike. Najbolji primer je politički diskurs, koji je postao prepoznatljiv po „proračunatom dizajnu“ (Fairclough i Wodak, 1997: 259). Stoga je potrebno te diskurse detaljno kritički analizirati i razotkriti. Jedan od čestih oblika diskursa na televiziji i najzgodniji način da se moć diskursa sprovede u delo je konfrontacioni intervju. Da bismo imali jasnu sliku o kakvom je diskursu reč razjasnićemo pojmove intervjua, institucionalnog diskursa, konfrontacije i pozicioniranja sagovornika u takvom tipu diskursa. Cilj nam je da pokušamo da damo sveobuhvatnu definiciju konfrontacionog intervjua kao specifične forme intervjua sve prisutnijeg na televizijskim programima širom sveta putem kojeg intervjueri, kao predstavnici medija, pokušavaju da od intervjuisane osobe, koja se nalazi u centru pažnje javnosti, dobiju ne samo one informacije koje je intervjuisani spreman da obelodani, već i one koje publika očekuje da čuje, a koje intervjuisana osoba iz raznih razloga nije spremna da otkrije.

Pojam intervjua i definicije

Intervju je specifičan oblik ljudske interakcije koji nalazimo u medijima, u preduzećima i ustanovama, sudnici, lekarskoj ordinaciji, učionici, policijskoj stanici, itd. Ukratko, intervju se javlja u institucionalnom diskursu u situacijama gde jedna strana postavlja pitanja, a druga na njih mora da odgovara. Mada se u različitim kontekstima različito naziva (intervju, televizijski intervju, saslušanje, razgovor za posao, i slično), svi navedeni oblici interakcije mogu se odrediti zajedničkim terminom *intervju*, i imaju osnovne zajedničke karakteristike: bar dva učesnika u razgovoru, od kojih jedan postavlja pitanja, a drugi na njih odgovara; zatim, statusno različite uloge, asimetrične; i konačno, cilj razgovora, koji može biti zajednički ili pak potpuno suprotan.

Intervju koji leži u osnovi konfrontacionog intervjua kojim se bavimo u ovom radu je medijski intervju, tj. intervju koji se vodi radi objavljivanja u nekom mediju (štampa, radio, televizija, internet), a namenjen je širokoj publici. Intervju je već decenijama osnovno novinarsko sredstvo kako za prikupljanje informacija, tako i za informisanje javnosti. Zbog

razvoja medija intervju je postao uobičajena forma u koju se „vesti pakuju za javnost“ (Heritage and Clayman, 2010: 215).

Ovde moramo terminološki odrediti pojam intervju koji je predmet našeg proučavanja. Naime u literaturi na engleskom jeziku taj tip intervju naziva se *news interview*, što podrazumeva njegovu osnovnu karakteristiku, a to je da javnost informiše, da obezbedi vesti, novosti. U literaturi na srpskom jeziku, kao što će se videti iz definicija i navoda iz naše literature, ne postoji usklađenost terminologije, pa se taj tip intervju naziva *medijski intervju* (što je preširoko određenje), *televizijski intervju* (što je preusko, jer intervju podrazumeva i radijski i on-line intervju), ili najčešće samo *intervju* (što je donekle opravdano, jer je značenje reči *intervju* u srpskom jeziku znatno uže nego u engleskom i ne podrazumeva sve vrste intervju kao u engleskom). Opredelili smo se za termin *klasični intervju*, ili *intervju pitanje – odgovor*, prema definiciji koju daje Veselin Kljajić (2009), mada ćemo zbog ekonomičnosti koristiti samo termin *intervju*, pošto je u svetlu ovog rada potpuno odgovarajući.

Intervju, i kao metod za prikupljanje informacija i kao novinarski žanr, počeo je da se razvija ka današnjem obliku intervju od sredine 50-ih godina XX veka. Do tada se živa reč u medijima uglavnom svodila na čitanje napisanog teksta. Intervjueri su bili jedva nešto više od „respectful prompters“ (Wedell, 1968) koji su postavljali intervjuisanim gostima „meka“ pitanja u intervjuima koji su u najvećem broju slučajeva bili očigledno unapred pripremljeni i lišeni bilo kakve spontanosti (Day, 1961). Tek sa pojavom Nezavisne televizije u Britaniji koja je stavila tačku na monopol BBC-ja² u izveštavanju, intervju počinje da se menja. Novi tip intervju je istraživački, agresivniji i nije unapred pripremljen, odnosno, intervjuisani nije unapred obavešten koja će mu pitanja biti postavljena. Odgovori se ne prihvataju takvi kakvi su bez rezerve, već se preispituju, razjašnjavaju i preformulišu ako je potrebno. Stil ispitivanja postaje direktniji, istraživački i dubinski. Shodno tome, intervju postaje fleksibilniji, životniji, i veoma uticajan instrument novinarskog ispitivanja. (Heritage, 1985: 113).³

2 Mediji su morali da se pridržavaju zakonske obaveze o nepristrasnosti u izveštavanju o tekućim događajima, i to su usko shvatali tako da se su se prvenstveno držali izveštavanja o činjenicama, i isključivali iznošenje ličnog mišljenja. Tako je ovo tumačenje zakona sprečavalo razvijanje istraživačkog novinarstva. (Heritage, 1985)

3 O razlozima za promene u načinu vođenja intervju videti dalje u poglavlju o intervjuu kao institucionalnom diskursu.

U svojoj knjizi u kojoj se bavi intervjuom Kljajić navodi: „Ni u Srbiji, niti bilo gde u svetu ne postoji ni jedna objavljena studija, disertacija ili udžbenik, odnosno knjiga koja na jedan zaokružen način posmatra intervju bilo kao metod, kao ‘građu’, kao faktografski, odnosno interpretativni oblik novinarskog izražavanja.“ (Kljajić, 2009: 9). Ipak, mnogi su autori obrađivali intervju i dali različite definicije od kojih ćemo navesti samo neke relevantne za ovaj rad.

U Vujaklijinom leksikonu data je definicija intervjuja koja se prvenstveno odnosi na medijski intervju. Intervju je definisan kao „razgovor, ispitivanje; naročito: razgovor između saradnika nekog lista i kakve istaknute ličnosti iz javnog života o aktuelnim pitanjima, koji će taj saradnik docnije objaviti u svom listu.“ (1966: 362). Definisanjem glagola intervjuisati, međutim, ograničava se shvatanje pojma konteksta koji je ključan za precizno određivanje intervjuja: „posetiti nekoga u cilju ispitivanja njegovog mišljenja“ (1966: 362), ali se ovde navodi cilj intervjuja. Osoba koji vodi intervju naziva se *intervjuist* i definisana je na sledeći način: „saradnik, *reporter* nekog lista koji, u razgovoru sa kakvim istaknutim državljaninom, umetnikom, naučnikom itd., gleda da postavljanjem pitanja dozna njegovo mišljenje o važnim dnevnim pitanjima da bi ga objavio u listu.“ (1966: 362).

Dušan Đurić u *Novinarskoj enciklopediji* na sledeći način definiše intervju: „razgovor koji se vodi radi objavljivanja u medijima. Latinski *inter* znači i među, između; engleska reč *view* znači pogled, viđenje, razmatranje, ispitivanje, gledište. Sva ta značenja govore o suštini intervjuja kao žanra.“ (1997: 270) Đurić daje još neke definicije intervjuja, mada ne navodi izvore. „1. Novinarski žanr u kome se sadržaj izražava u obliku pitanja i odgovora. 2. Izveštaj o razgovoru koji ima karakter saznavanja novosti, novih činjenica i objašnjenja. 3. Sled pitanja i odgovora koji se objavljuju za najširu javnost. 4. Saznavanje i objavljivanje činjenica i tumačenja koje novinar dobija od ličnosti dobro obavestene o temi o kojoj novinar želi da obavesti javnost.“ (1997: 270). Kao što možemo da vidimo, iz ovih definicija se mogu izvesti samo neke karakteristike intervjuja. Forma intervjuja se određuje kao pitanje – odgovor; jasno je da je to razgovor, dakle ima bar dva učesnika; cilj intervjuja je saznavanje novosti i činjenica i njihovo objavljivanje u medijima. Ne vidimo koliko je učesnika potrebno za intervju niti kakav je njihov status.

U *Leksikonu filmskih i televizijskih pojmova* nalazimo sledeću definiciju: „Intervju (engl. Interview) – Razgovor u vidu pitanja i odgovora

između reportera-novinar a sagovornika. [...] Ima za cilj da se rasvetli neki problem radi informacije i tumačenja određenog problema onako kako ga shvata intervjuisani. Dobar intervju poseduje: izbor teme koja je najčešće aktuelna, izbor ličnosti koja svojom stručnošću i erudicijom može dati valjane odgovore, i pitanja koja su tako sročena da pobuđuju pažnju i intervjuisane osobe i auditorijuma.“ (1993: 248) Televizijski intervju je definisan kao „razgovor o nekoj zanimljivoj ili aktuelnoj temi između TV novinara i jednog ili više sagovornika koji, manje ili više autoritativno, odgovaraju na postavljena pitanja.“ (1993: 248). Ova definicija je preciznija od prethodnih što se tiče učesnika u razgovoru – reporter-novinar i jedan ili više sagovornika koji moraju biti relevantni za temu; teme su zanimljive ili aktuelne, a ciljevi intervjua su da se javnost informiše o nekom problemu i da se taj problem razjasni.

Kljajić daje svoju definiciju iz ugla novinarstva: „klasični ili intervju pitanje-odgovor jeste faktografski oblik novinarskog izražavanja, gde se u formi dijaloga kroz pitanja i odgovore, a u razgovoru sa određenom ličnošću, javnosti pružaju informacije o pojavi, događaju, problemu ili čak samoj ličnosti od društvenog interesa“. Pored toga on kaže da se, kad je reč o izboru ličnosti koje se intervjuišu, „načešće radi o ličnostima u žiži interesovanja javnosti, ili onima koji ‘imaju šta da kažu’.“ (2009: 66). Kljajić daje i podelu intervjua kao metoda i kao žanra. Nas interesuje intervju kao žanr, a on se deli na (1) klasični/tematski intervju, ili intervju pitanje-odgovor, i (2) intervju-portret, tj. intervju-profil. Klasični intervju se još naziva i tematski, jer se u njemu kroz formu pitanja i odgovora prezentuje razgovor o određenoj temi. Iz ovog oblika intervjua razvio se i konfrontacioni intervju.

Definicije intervjua, doduše nepotpune, možemo naći kod autora koji su se intervjuom bavili iz lingvističke perspektive. Jednu od najopštijih i najcitanijih daje Schegloff: „one party asks questions and the other party gives answers“. (1992:118). Clayman i Heritage smatraju da je intervju pre svega:

a course of interaction to which the participants contribute on a turn-by-turn basis, for the most part by asking and answering questions. [...] particular themes are expressed within each successive contribution, but these contributions are not merely understood in terms of their thematic content. They are also understood in terms of how they bear on the unfolding interactional “game” being played by interviewer and interviewee. (2002: 13)

Medijski intervju se po Heritage-u i Clayman-u razlikuje od ostalih medijskih žanrova koji se zasnivaju na razgovoru po „unique constellation

of participants, subject matter, and interactional form.“ (2010: 215) Intervjueri su obično priznati profesionalni novinari, a intervjuisane ličnosti su javni funkcioneri, stručnjaci ili drugi koji su na neki način vezani za tekuće događaje. Razgovor se fokusira na takve događaje, relativno je formalnog karaktera, i vodi se prvenstveno u formi pitanja i odgovora. (2010: 215). Ovo je i najpotpunija definicija medijskog intervjua koja sagledava u svim bitnim tačkama intervju kao komunikativni događaj.

Struktura intervjua se svodi na smenjivanje pitanja i odgovora. Pitanja ne moraju imati interogativnu formu, već mogu biti, na primer, i deklarativne rečenice. Bez obzira na formu intervjuerove replike ona uvek ima funkciju pitanja na koje intervjuisana osoba mora da odgovori. Isto tako i svaka replika intervjuisanog ima funkciju odgovora, bilo u kom obliku da je data.

Učesnici u intervjuu

Mada većina definicija intervjua govori o učesnicima u konverzaciji, nigde se njihove uloge ne definišu dovoljno precizno. Nessa Wolfson u definiciju intervjua kao komunikativnog događaja uvodi obaveze učesnika u konverzaciji koje su nametnute samim tipom konverzacije. Po njenoj definiciji jedan učesnik ima unilateralno pravo da postavlja pitanja, a drugi obavezu da na njih odgovara (1976: 190).

Još su preciznije status učesnika u intervjuu odredili Kress i Fowler. Po njima je taj status neravnotežan – asimetričan. Učesnici se prvenstveno razlikuju prema svojim individualnim ciljevima, statusu i ulogama. Ta se asimetrija ogleda i u samom jeziku. Na osnovu njihovih argumenata vidimo da moć u razgovoru uglavnom ima intervjuer jer ga on kontroliše, dok je intervjuisana osoba u podređenom položaju. (1979: 63-64). IR⁴ započinje razgovor, ima prava da postavlja pitanja i privilegiju da ga završi. On bira temu i određuje koja će pitanja postaviti, kontroliše dužinu trajanja intervjua, kao i koliko će se razgovarati o nekoj određenoj temi ili podtemi. Međutim, i IE može povremeno imati ulogu moćnog sagovornika, bilo da na momenat preuzme dominantnu ulogu, bilo da odbije da odgovori na neko pitanje ili uzvрати pitanjem. Kress i Fowler smatraju da IE može da postavlja pitanja samo u retkim prilikama i samo kada dobije dozvolu za to.

4 U daljem tekstu ćemo koristiti skraćenice: intervjuer – IR, a intervjuisani – IE (ove skraćenice su preuzete iz prakse analize konverzacije).

Tek se sa pojavom kritičke analize diskursa položaj i uloga učesnika u intervjuu preciznije određuje. Fairclough se nadovezuje na rad kritičkih lingvista i moć u diskursu prvenstveno dovodi u vezu sa učesnicima u diskursu koji kontrolišu i ograničavaju doprinos drugih učesnika koji nemaju moć (2001: 38-39). Ta se ograničenja mogu podeliti na tri tipa: ograničenja po pitanju *sadržaja* – šta se kaže ili radi, *odnosa* – društveni odnosi u koje učesnici u diskursu ulaze, i *subjekata* – uloge koje učesnici mogu da zauzmu u diskursu. *Odnosi* i *subjekti* su u tesnoj vezi, a sva tri tipa se u praksi javljaju istovremeno i preklapaju. U intervjuu ti se odnosi ogledaju na sledeći način:

1. Po pitanju sadržaja, IE mora da odgovara na pitanja koja postavlja IR u skladu sa praksom intervju, a na temu koju je odabrao IR.
2. Po pitanju odnosa, IE mora da se odnosi profesionalno (u odnosu na svoju oblast stručnosti/znanja) i prema slušaocima i prema IR-u prema kojem je u podređenom položaju, i
3. Po pitanju subjekata, dok IR ima ulogu ispitivača, IE preuzima ulogu ispitivanog u intervjuu, kao i ulogu stručnjaka u svojoj oblasti zbog čega je i pozvan na intervju.

Ograničenja i kontrola o kojima Fairclough govori mogu poticati iz dva izvora. To mogu biti, s jedne strane, moćni učesnici u diskursu, a s druge, konvencije samog žanra diskursa, u ovom slučaju intervju. Međutim, u oba slučaja, bilo direktno ili indirektno, IR ima kontrolu u diskursu jer je u njegovoj moći da odredi tip razgovora koji se vodi, kao i da kroz samo vođenje razgovora kontroliše i ograničava sagovornika, tj. IE. U ovom slučaju govorimo o *moći u diskursu*.

U knjizi *Media discourse* Fairclough daje definiciju novinara i iz njegovih reči možemo zaključiti da je uloga novinara/izveštača/intervjuera uloga moćnog učesnika u bilo kom medijskom komunikativnom događaju. Sam žanr mu daje autoritet i pravo da govori. „The reporter is projected as a figure of authority, someone who knows (has ‘the facts’), and someone who has the right to tell.“ (1995a: 4)

Međutim, i novinari se moraju povinovati nekim pravilima institucionalnog govora. Ovim pitanjem kao i određivanjem strukture intervju kao konverzacijske forme bavili su se i predstavnici analize konverzacije. Hutchby i Wooffitt porede ulogu ispitivača u sudnici i medijskom intervjuu. Po njima, u oba slučaja ispitivači se moraju uzdržati od iznošenja sopstvenog mišljenja. Oni moraju od onih koje ispituju dobiti njihova mišljenja, stavove ili saopštenja. Glavni razlog je publika, tačnije porota u sudnici,

odnosno gledaoci/slušaoци intervjua. „For different reasons, the audience in each case is supposed to draw inferences and make judgements about the one being questioned without undue influence from the questioner.“ (1998: 151) Ovo ograničenje sa kojim se suočavaju ispitivači detaljnije su opisali Clayman i Heritage (2002) i Heritage i Clayman (2010). Naime, svi novinari treba da o novostima izveštavaju objektivno. Tako i intervju kao medijski žanr mora da bude objektivna, a intervjuer kao profesionalni novinar mora da ostane neutralan u interakciji sa ličnostima iz javnog života. Ova neutralnost podrazumeva dva ograničenja. Prvo, intervjuer se ograničava na „traženje informacija“ što dalje podrazumeva da ne sme da izražava svoje mišljenje. I drugo, intervjuer mora da izbegava da iznosi tvrdnje osim ako mu one služe kao put do konačnog pitanja. Takođe se mora uzdržavati od upotrebe tokena za potvrđivanje (*uh huh, yeah, oh, okay, right*, itd.) dok intervjuisana osoba odgovara na pitanje, jer bi se to moglo protumačiti kao odobravanje onoga što ona govori. Clayman i Heritage primećuju još jednu bitnu odliku intervjua, a to je da se intervjuer mora distancirati u interakciji i da se prilikom razgovora mora uzdržati od ponašanja kao da je on pravi sagovornik svom gostu. Ovo znači da se on služi pitanjima da bi održavao razgovor, ali se ne ponaša kao da je odgovor upućen njemu, već publici koja ga sluša. Ovo je bitna razlika u odnosu na svakodnevnu komunikaciju, gde se, ako potvrdimo da smo nešto čuli ili shvatili, ponašamo kao da je ta replika upućena nama.

Iz svega dosad rečenog može se zaključiti da je osnovni cilj medijskog intervjua proizvodnja komunikativnog čina namenjenog publici, koji se zasniva na sistemu govorne razmene po principu smenjivanja redova govorenja pitanje – odgovor, a u kojem učestvuju IR – profesionalni novinar, koji mora tokom intervjua zadržati strogo formalno neutralnu poziciju kroz postavljanje pitanja, i IE – gost, ličnost iz javnog života, stručnjak ili učesnik u tekućim događajima, koji svoj status održava kroz odgovore na IR pitanja. Odnosi moći se ogledaju u neravnopravnom (asimetričnom) statusu sagovornika, jer intervjuer ima potpunu kontrolu u diskursu.

Konfrontacija

O pojmu konfrontacije malo je pisano. Čak ni u delima iz oblasti psihologije i sociologije, konfrontacija se ne definiše samostalno već se

pominje samo u svetlu definisanja konflikta, i to samo sporadično. Potražili smo stoga definicije u enciklopedijama i rečnicima.

Vujaklija daje sledeću definiciju: „Konfrontacija (nl. confrontatio) prav. suočavanje, suočenje, naročito svedoka (nl. confrontatio testium), ili okrivljenih čiji su iskazi protivrečni; poređenje, sravnjivanje, sravnjenje, upoređivanje, upoređenje“ (1966: 479).

U *Longman Dictionary of English Language and Culture* konfrontacija se definiše kao the act of confronting, especially a situation or manner marked by open opposition (na osnovu definicije glagola confront – to be faced with and have to deal with; confront somebody with something – to force to deal with or accept the truth of; bring face to face with); i confrontational – intentionally causing or likely to cause confrontation; provocative; (2005: 288).

Oxford English Dictionary: Confrontation – the action of confronting, the bringing of persons face to face; esp. for examination and eliciting of the truth (na osnovu definicije glagola confront – to bring together face to face; to bring (a person) face to face with (a person or thing); esp. an accused and his accusers, or the different witnesses in a trial, for examination); i confrontational – characterized by or likely to cause confrontation; aggressive, marked by an adversarial approach (2009).

Konfrontacija predstavlja uvod u konflikt. Konflikt ne može postojati bez konfrontacije, ali sama konfrontacija jos uvek nije „čist“ konflikt, jer konflikt izrasta iz konfrontacije. Putnam i Poole definišu konflikt kao „the interaction of interdependent people who perceive opposition of goals, aims and values, and who see the other party as potentially interfering with the realization of these goals“ (1987: 552). Oni smatraju da se konflikt sastoji od tri glavne komponente: međusobne zavisnosti, interakcije i nekompatibilnih ciljeva, a one se formiraju i održavaju u društvenoj interakciji. (1987: 552).

U svom delu *Psihologija međuljudskih odnosa* Bojanović objašnjava kako nastaje konflikt: „Rivalitet dve strane i nesaglasnost osnovnih ciljeva, želja ili vrednosti dovodi do osujećivanja nekih od osnovnih potreba učesnika u konfliktu. Osujećenje potreba je psihičko jezgro i energetska snaga konflikta“ (1998: 224)

Eldridge konflikt opisuje kao situaciju u kojoj je jedan učesnik angažovan (u odnosu na drugoga) u težnji ostvarenja onoga što su, ili što bi trebalo da budu, nekompatibilni ciljevi (u Dittloff i Harris, 1996: 59).

Van Dijk konflikt u komunikaciji objašnjava kao različito poimanje komunikativne situacije: „the participants of an interaction, as well as writers and readers in written communication, may not have the same definition of the communicative situation in the first place, as is typically the case, and actually shown in communicative conflicts.“ (2008: 240)

Konfrontacija, dakle, kao uvod u konflikt, podrazumeva suočavanje, suprotstavljanje, razmimoilaženje u nečemu, ali ne nužno i nastanak konflikta. Ako to značenje primenimo na intervju kao institucionalizovani tip diskursa, zaključujemo da se konfrontacija odnosi na učesnike u komunikaciji i njihove vrednosti, stavove, verovanja, mišljenja. Konfrontacija u ovom slučaju proizilazi iz činjenice da se učesnici konfrontiraju po pitanju ciljeva koje žele da postignu u dijalogu, a sve to u okviru institucionalnog žanra. IR ima samo jedan cilj, a to je da informiše javnost o problemu ili temi o kojoj razgovara sa IE. S druge strane, IE takođe želi (ili mora) da informiše javnost o problemu o kojem je reč, ali njemu je cilj da kaže onoliko koliko on, ili institucija čiji je predstavnik (politička partija, preduzeće, sportska organizacija/klub, neka agencija, i slično), želi. Dakle, ciljevi intervjua su da se javnost informiše o nekom problemu i da se taj problem razjasni, ali individualni ciljevi po pitanju dubine ili detalja problema koji treba da se iznesu nisu kod oba učesnika u komunikaciji isti. Zato dolazi do konfrontacije, i kad, na primer, IR primeti da IE ne želi da odgovori na neko pitanje, primenjuje provokativna pitanja putem kojih se nada da će dobiti odgovor.

To suočavanje, suprotstavljanje, razmimoilaženje, kako smo definisali konfrontaciju podrazumeva, dakle, neslaganje učesnika u interakciji po nekom pitanju. Bitno je ovde napomenuti da se to neslaganje ne ogleda u očiglednom konfliktu, raspravi, čak i svađi, već prvenstveno u elementima koje je na prvi pogled ponekad teško uočiti, a koji pritom uvek predstavljaju kršenje normi koje čine ovaj tip diskursa samosvojnim žanrom.

Diskurs konfrontacionog intervjua

Videli smo da su IR u početku imali drugačiji status i ulogu u intervjuu nego što je to slučaj danas. Pitanja koja su postavljali bila su prvenstveno namenjena za dobijanje činjenica i informacija, a odgovori inter-

vjuisanih osoba nisu se dovodili u pitanje. Ličnost IR nije smela doći do izražaja, a naglasak je bio na IE čiji je doprinos bio u središtu interesovanja i nije se dovodio u pitanje.

Neda Todorović kaže da su danas novinari hrabriji nego ranije, i da se ta njihova hrabrost ne ogleda u objavljivanju podataka javnosti, već da „njena suština leži u postavljanju smelih, kvalifikovanih pitanja koja insistiraju na iskrenim odgovorima.“ (2002: 84) Neda Todorović medijski intervju naziva „novim intervjuom“ iz perspektive njegovog istorijskog razvoja.

Tzv. *novi intervju*, forma koja dominira modernim medijima, posledica je drugačijih gledanja novinara mlađe generacije na ovu popularnu formu izražavanja. Intervjuer je u pristupu sagovorniku agresivniji, smeliji, manje konvencionalan. Ne drži se pravila strogog protokola koji je ranije vladao između političara (nedodirljivih) i novinara klimoglava. Izuzetno dobro informisan, pošto je u procesu pripreme za intervju iščepkao i naj-sitnije detalje iz sagovornikovog života ili pronašao njegove ranije izjave u kojima se kriju nedoslednosti, današnji novinar postavlja direktna pitanja koja podrazumevaju iskrene odgovore. On ne nipodaštava sagovornika ni kada se s njim ne slaže. Njihov razgovor je dijalog jednakih u kome sagovornik ima poslednju reč. (2002: 84-85).

U ovoj definiciji možemo uočiti nekoliko važnih karakteristika konfrontacionog diskursa. Prvo, novinari su agresivniji, smeliji; dobro su informisani i pripremljeni; pitanja su direktna, a poštovanje sagovornika primerno. Jedino u čemu se ova definicija ne slaže sa kritičkom analizom diskursa i sa određenjem konfrontacionog diskursa je da je ovakav intervju razgovor jednakih i da IE ima poslednju reč. Iz naše perspektive, što smo već pokazali, medijski intervju, pa ni konfrontacioni intervju, nisu razgovori jednakih, već je to asimetričan diskurs u kojem IR ima i prvu i poslednju reč.

Dakle, IR u tom asimetričnom odnosu uloga ima dominantnu ulogu samim tim što ima neprikosnoveno pravo da bira temu razgovora, postavlja pitanja, određuje dužinu trajanja razgovora, ali i svake teme, ako ih ima više. Može da prekine IE ako smatra da ovaj nije odgovorio na pitanje, ili da taj odgovor nije u skladu sa činjenicama, ili nije dovoljno precizan. On takođe može da prekine razgovor o nekoj temi kada smatra da je ona iscrpljena, da vrati razgovor na neku prethodnu temu, ili da spreči IE da temu promeni ili da napravi digresiju, i slično.

S druge strane, ni IE nije uvek u podređenom položaju. On može da odgovori na pitanje, ali i ne mora, bar ne u potpunosti. Može da izbegne da odgovori na pitanje, ili može da da nepotpun odgovor. Ponekad se dešava da preuzme kontrolu nad diskursom, mada to obično ne traje dugo.⁵

Iz ovoga vidimo kako nastaje konfrontacija u dijalogu, i koji su razlozi njenog nastanka. U istraživanju načina na koji televizijski IR izražavaju moć u konverzaciji, Owsley i Scotton su došle do sledećeg zaključka:

Powerful language is characterized as an aggregate of linguistic features which negotiate a position of „taking charge“ in a talk exchange: features used in an attempt by one speaker, relative to other participants, to control conversational content, evaluation of that content, and organization of the exchange (who speaks, when, and how long). (1984: 262)

One takođe smatraju da se jezik moći može naći u bilo kom tipu konverzacije, ali da je najčešći u situacijama gde je moć asimetrična, dakle, u institucionalnim okvirima. Svoj izbor televizijskih IR za istraživanje govora moći, obrazlažu činjenicom da oni moć izvode iz same uloge IR, što je institucionalna pozicija, a koja pretpostavlja postavljanje pitanja – čin kontrole.

-
- 5 Za društvene implikacije koje mogu proizaći iz konfrontacionog intervjua videti Clayman i Heritage 2002. Oni daju za primer dva slučaja u kojima su bilo IR bilo IE imali negativne posledice zbog intervjua u kojima su učestvovali. Prvi je slučaj političara Michael-a Howard-a, u to vreme (1997) glavnog kandidata za prvog čoveka Konzervativne stranke koga je intervjuisao Jeremy Paxman, britanski novinar. Izbegavši da da odgovore na pitanja o nekim odlukama koje je doneo dok je bio ministar unutrašnjih poslova u vremem premijera John-a Major-a, Howard je izazvao veliko interesovanje i preispitivanje u javnosti, izgubio je vodeće mesto u svojoj stranci, a konkurentska, Laburistička stranka, to je iskoristila za pobedu na izborima. S druge strane, Paxman je imenovan za intervjuera godine. Drugi slučaj je uzdigao političara, a stavio tačku na karijeru novinara. Reč je o devetominutnom intervjuu koji je 1988. vodio američki novinar Dan Rather, a gost mu je bio tadašnji predsednički kandidat George Bush. Intervju se razvio u neprijateljsku konfrontaciju oko Bush-ove umešanosti u Iransku kontra aferu 1985-87. Rather je, zbog agresivnog načina na koji je vodio intervju, u javnosti ocenjen kao „neuljudan“ i njegova karijera je bila gotova, a CBS stanica za koju je radio, počela je da gubi na gledanosti. Uzroci za to su sigurno bili dublji, ali je ovaj intervju očigledno bio povod za takav razvoj događaja. S druge strane, Bush je, iako nije na zadovoljavajući način odgovorio na sva delikatna pitanja, pokazao da nije samo poslušnik i senka tadašnjeg predsednika Ronald-a Reagan-a, i tada je prvi put viđen kao neko ko je „pobedio“ Rather-a, ko ima svoj stav i njegova karijera je krenula uzlaznom linijom. Pobedio je na predsedničkim izborima naredne godine.

Primeri za *news intervju* koje daju Heritage i Clayman (2010) su *Newsnight* (UK), *Meet the Press* (SAD), *Nightline* (SAD). *Newsnight* je, na primer, intervju koji se emituje na kanalu BBC kao i *Hardtalk* i koji se po temama i formi ne razlikuje mnogo od *Hardtalk*-a. Dužina trajanja varira od samo nekoliko minuta do pola sata, dok je u *Hardtalk* intervjuima dužina od 25 minuta fiksna. Razgovor se u oba intervju bazira na shemi pitanje-odgovor, osim što je element konfrontacije mnogo prisutniji i uočljiviji u *Hardtalk* intervjuima, što se vidi i u samom nazivu (*hard* na engleskom znači: tvrd, čvrst, težak, mučan). Zbog toga je *Hardtalk* tipičan primer konfrontacionog intervju na engleskom jeziku. Sličan primer za konfrontacioni intervju na srpskom jeziku je *Poligraf*, pošto je to srpska verzija *Hardtalk*-a.

Hardtalk – klasični istraživački konfrontacioni intervju

Konfrontacioni⁶ ili konfrontirajući intervju je novi tip intervju koji se javlja sa nastankom britanske emisije *Hardtalk*, koja se od 1997. godine prikazuje na BBC-ju. Na internet sajtu BBC-ja, kao glavna karakteristika *Hardtalk* emisija, stoji da su to: „In-depth interviews with hard-hitting questions and sensitive topics being covered as famous personalities from all walks of life talk about the highs and lows in their lives.“ (<http://www.bbc.co.uk/programmes/b006mg2m>) Na stranici posvećenoj *Hardtalk*-u, dat je detaljniji opis:

HARDtalk is the hard-hitting flagship news programme shown on BBC World News and the BBC News channel. The half hour interview is the result of detailed research and in-depth investigations. *HARDtalk* asks the difficult questions and gets behind the stories that make the news – from international political leaders to entertainers; from corporate decision-makers to ordinary individuals facing huge challenges.

(http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/hardtalk/about_hardtalk/default.stm)

Osim ovih podataka na BBC sajtu možemo pročitati i reči Stephen-a Sackur-a, trenutno vodećeg intervjuera *Hardtalk*-a. Na osnovu toga možemo definisati *Hardtalk* intervju:

6 Opredellili smo se za termin konfrontacioni, jer se to uobičajeni oblik prideva u srpskom jeziku, mada je Jugoslav Ćosić, tvorac i urednik *Poligrafa* u određenju emisije upotrebio termin konfrontirajući.

1. Učesnici su aktuelni gosti iz različitih oblasti javnog života: „Where else do you get half an hour, one-on-one to quiz the men and women who shape our world?“
2. Tip diskursa je konfrontirajući, pitanja su provokativna: „It’s not about soundbites or political posturing, nor is it a platform for celebs to plug their latest book. It’s intelligent talk based on challenging questions. We have the time to dig deeper with our guests. To take them to the territory where the tough questions lie. But it only works if we have done our homework.“

Teme su interesantne za gledaoce, dakle javnost je uključena: „HARDtalk isn’t about shouting, or point-scoring. It’s about asking the intelligent questions our audience would be asking if they had the chance to sit in the HARDtalk chair.“ (sva tri citata su preuzeta sa web stranice: <http://www.bbc.co.uk/programmes/n13xtmdc/profiles/stephen-sackur>)

U okviru analize konverzacije rađena su istraživanja o takozvanim neprijateljskim pitanjima (hostile questions). Čini se da naziv nije sasvim odgovarajući. Medijski intervju postoji da bi se publici predočila neka informacija od opšteg interesa. Ako i postoji teškoća u dolaženju do informacije direktno od relevantne ličnosti, novinari ne pribegavaju neprijateljstvu već provokaciji, ili čak agresivnom nastupu u toku ispitivanja, ali se provokacija i agresivnost ipak ne mogu nazvati neprijateljskim ponašanjem. To misli i Stephen-a Sackur i izjavljuje u toku intervjua sa rediteljem Oliver-om Stone-om:

SS:I mean, it’s not a question of being hostile and, you know, I interview the people all the time and and hostility isn’t the thing, but being rigorous and challenging.

(E19: 15:04)

Možemo zaključiti da je *Hardtalk* konfrontacioni intervju, u kojem učestvuju novinar istraživač koji je dobro upoznat sa temom i učesnicima i učesnici koji su autoriteti u svojim profesionalnim oblastima. Pritom moramo imati u vidu publiku zbog koje se intervjui i organizuju, a koja je takođe učesnik u komunikativnom događaju. Iako je pasivni učesnik, i ona ima svoju ulogu u diskursu intervjua.

Poligraf – srpska verzija Hardtalk-a

Poligraf⁷ je klasični istraživački konfrontacioni televizijski intervju nastao po uzoru na BBC-jev Hardtalk i prva je emisija tog tipa koja je svakodnevno emitovana na nekoj od domaćih televizija. Odabir tema, gostiju, kao i način vođenja konverzacije i tip diskursa su isti. Tip diskursa eksplicitno je naveo urednik i voditelj Jugoslav Ćosić na internet stranici televizijskog kanala B92:

Po medijskoj formi POLIGRAF je konfrontirajući intervju. U hardtok tradiciji i sa istraživačkim pristupom, POLIGRAF u fokus stavlja najvažnije političke, društvene, kulturne i socijalne događaje. Kroz atraktivan dijalog, uvek sa jednim gostom, nudi vrhunske analize najvažnijih događaja i fenomena, značajnih za život građana. (http://www.b92.net/lica/bio.php?nav_id=211661)

U pitanju je dakle konfrontacioni tip diskursa, a navode se i oblasti iz kojih se vrši odabir tema. Isto određenje javlja se i četiri godine kasnije: „Već četiri godine Antonela Riha i Jugoslav Ćosić svakog radnog dana u sedam, u konfrontirajućim intervjuima sa aktuelnim gostima – analiziraju priče koje stoje iza vesti.“ (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=06&dd=19&nav_category=15&nav_id=366907), s tim što je ovde naglasak stavljen na aktuelnost tema i gostiju, kao i na činjenicu da se u intervjuima može saznati više nego u redovnim vestima, što se podudara sa informacijom koju možemo naći na stranici Hardtalk-a. Već sam taj podatak nam govori da način za dobavljanje takvih informacija nije konvencionalan, i ovde možemo da se pozovemo na opis Hardtalk pitanja kao „challenging“, u prevodu „provokativan“.

Kao što možemo da iz gorenavedenog zaključimo radi se o istom tipu intervju, aktuelnom, konfrontirajućem, istraživačkom.

Intervju kao institucionalni diskurs

Bitna odlika svakog medijskog intervju je institucionalnost. Institucionalni govor u većem obimu proučavan je u okviru analize konverzacije.

7 Poligraf se emitovao od septembra 2005. do juna 2009. godine. Jugoslav Ćosić je nakon što je Poligraf prestao da se emituje nastavio sa istim stilom intervjuisanja u emisiji Između dve vatre.

Drew i Heritage smatraju da je termin 'institutional interaction' bolji od 'institutional talk' i definišu ga: „the institutionality of an interaction is not determined by its setting. Rather, interaction is institutional insofar as participants' institutional or professional identities are somehow made relevant to the work activities in which they are engaged.“ (1992: 3-4) Međutim, institucionalni govor se ne može izdvojiti iz njegovog institucionalnog okruženja, odnosno konteksta. Gumperz smatra da je institucionalni govor 'situated' (1982) i kao takav se samo i može proučavati.

U svoju definiciju intervjuja Heritage uključuje njegov institucionalni karakter. Intervju je po njemu „functionally specialized form of social interaction produced for an overhearing audience and restricted by institutionalized conventions“ (1985: 112).

Mada se institucionalni govor razlikuje od svakodnevnog razgovornog jezika, Fairclough primećuje da je u poslednje vreme došlo do „konverzacionalizacije“ institucionalnog govora (Fairclough, 1992: 205, 1994). Formalni stil sve više ustupa mesto razgovornom, manje formalnom stilu, koji je bliži širokim narodnim masama, na primer, gledaocima i slušaocima različitih medija. Prema Fairclough i Wodak (1997) i Fairclough (2001: 180-184) društveno-kulturne i jezičke promene teku naporedo.

Discursive change is analysed in terms of creative mixing of discourses and genres in texts, which leads over time to the restructuring of relationships between different discursive practices within and across institutions, and the shifting of boundaries within and between 'orders of discourse'. (Fairclough i Wodak, 1997: 265)

Kao primer za veliku promenu koja pogađa javne institucije u savremenom društvu, oni navode: „the 'conversationalization' of public discourse, the simulation of conversational practices in public domains, shifting the boundary between the orders of discourse of public life and ordinary life.“ (1997: 265) Ovo je veoma jasno vidljivo i u medijskom intervjuu koji je pretrpeo znatne promene od početaka do danas.

Institucionalni govor su proučavali mnogi autori, mahom predstavnici kritičke analize diskursa i analize konverzacije. Proučavana je struktura interakcije u, da pomenemo samo neke, sudnicama (Atkinson i Drew, 1979), učionicama (McHoul, 1978) i intervjuima (Greatbatch, 1988). Došlo se do zaključka da je za određivanje strukture interakcije od značaja proučavanje preuzimanja redova govorenja. Heritage i Greatbatch ukazuju na razliku između svakodnevne konverzacije i institucionalnog

govora: „the institutional character of the interaction is embodied first and foremost in its *form* – most notably in turn-taking systems which depart substantially from the way in which turn-taking is managed in conversation” (1991: 95). Mada su redovi govorenja bitni i u svakodnevnoj interakciji, za određivanje strukture pojedinih žanrova oni su od ključnog značaja. Organizacija redova govorenja je ovde od metodološkog značaja, jer se po njima institucionalna interakcija razlikuje od svakodnevne. U sudnici, učionici ili bilo kom tipu intervjua preuzimanje redova govorenja se vrši po normama, i ako se od njih odstupi, narušava se i struktura žanra, pa u pojedinim slučajevima više ne možemo ni govoriti o žanru.

Pored redova govorenja, postoje i druge razlike između institucionalne i svakodnevne interakcije. One podrazumevaju ograničavanje mogućnosti i opcija karakterističnih za razgovorni jezik, a sastoje se od „*specializations and respecifications* of the interactional functions of the activities that remain. The ensemble of these variations from conversational practice may contribute to a unique ‘fingerprint’ for each institutional form of interaction“ (Drew i Heritage, 1992: 26). Taj ‘otisak prsta’ predstavlja skup praksi u interakciji koji razlikuje jedan institucionalni žanr od ostalih, s jedne, i od svakodnevne konverzacije, s druge strane. U diskursu koji ovde proučavamo to je pre svega kontinuirano ponavljanje blizanačkih parova pitanje – odgovor.

Kada govorimo o medijskom intervjuu osnovna struktura preuzimanja redova govorenja je jednostavna: IR: pitanje; IE: odgovor; IR: sledeće pitanje; IE: odgovor itd. Međutim, ovo nije samo po sebi dovoljno da se ovaj tip intervjua odredi i prepozna, tj. razlikuje od drugih oblika institucionalnog diskursa čija se osnovna struktura takođe zasniva na shemi pitanje – odgovor (na primer interakcija u sudnici). Da bi se to postiglo, mora se odrediti i sveukupna strukturna organizacija interakcije. Gotovo svi oblici institucionalnog govora, za razliku od svakodnevne konverzacije, imaju specifičnu organizaciju, ili redosled određenih faza u interakciji. U svakodnevnoj konverzaciji ne postoji unapred utvrđeni redosled faza po kojima se ona odvija. Nasuprot tome: „[t]he activities conducted in many kinds of institutional interactions [...] are often implemented through a task-related standard shape.“ (Drew i Heritage, 1992: 43).

IR – Uvod
IR – Pozdrav
IE – Pozdrav
IR – Prvo pitanje
IE – Odgovor
IR – Drugo pitanje
IE – Odgovor
...
I tako dalje nepromenjenim redosledom do kraja intervjua.
IR – Pozdrav
IE – Pozdrav

Slika 1. Struktura žanra klasičnog intervjua.

Heritage i Clayman smatraju da su redovi govorenja u samom središtu intervjua kao žanra. Kao i svaka druga vrsta institucionalnog govora koja ima specijalizovan sistem govorne razmene (kao što su govor u sudnici, u lekarskoj ordinaciji, ili u školi, itd.), tako i *news interview* ima strukturu po kojoj je prepoznatljiv kao poseban žanr, po kojoj se razlikuje od drugih žanrova, ali i od svakodnevnih interakcija (2010: 215-226). Ovo smo prikazali na slici 1.

Ovde se moramo osvrnuti i na osnovne norme klasičnog intervjua, a koje su detaljno odredili Heritage i Clayman (2010). Osnovne norme kojih se učesnici u intervjuu moraju pridržavati odnose se (I) na opštu strukturu interakcije, i na (II) strukturu preuzimanja redova govorenja, odnosno uzimanja reči.

- (I) Kada govorimo o opštoj strukturi interakcije, norme su sledeće:
- 1) Interakcija se odvija po shemi pitanje – odgovor, pri čemu IR postavlja pitanja, a IE na njih odgovara;
 - 2) Ta shema određuje i ograničava ponašanje učesnika u interakciji: kad mogu da preuzmu reč, koliko dugo mogu da govore, i slično;
 - 3) Ovaj žanr, kao institucionalna interakcija, postavlja dva specifična zahteva, a to su:
 - a. postojanje publike – što povlači za sobom zahtev da se interakcija organizuje kao „razgovor za slušaoc“, tako da publika nema osećaj da prisustvuje privatnom razgovoru, već da se taj razgovor vodi baš zbog nje; i

- b. održavanje formalne neutralnosti IR – što znači da IR, kao profesionalni novinar, ne sme ni na koji način da izražava svoje mišljenje, ili mišljenje organizacije u kojoj je zaposlen. (2010: 215-216)

(II) Kada govorimo o strukturi preuzimanja redova govorenja, norme su sledeće:

- 1) interakcija se mora ograničiti na pitanja i odgovore, i to
 - a. IR se mora ograničiti na postavljanje pitanja,
 - b. IE se mora ograničiti na davanje odgovora na postavljena pitanja;
- 2) IR postavlja pitanje, koliko god to vremena zahtevalo (sam pojam pitanja je veoma širok i obuhva čitav niz mogućnosti, o čemu će biti reči kasnije);
- 3) IE čeka da IR završi, odnosno da čuje celo pitanje na koje treba da odgovori;
- 4) IE odgovara na pitanje, i taj odgovor je po pravilu elaboriran;
- 5) IR čeka da IE završi svoj odgovor, pa zatim postavlja sledeće pitanje.

Ovako postavljene norme i pridržavnje normi od strane učesnika u interakciji podrazumevanju dominantnu ulogu IR. Do promena odnosa moći i preuzimanja dominacije, bar na mahove, dolazi tek kad se od normi odstupi. Svako odstupanje od ovih normi podrazumeva neku vrstu konfrontacije.

Institucionalni govor se nalazi u osnovi odnosa moći, i da bi se u potpunosti mogao razumeti, ti odnosi se moraju eksplicitno izraziti. Fairclough upućuje na različita značenja termina „moć“. Ogrlašujući se od moguće interpretacije njegovih shvatanja moći kao isključive moći jezika, on ukazuje na razliku između fizičke i institucionalne moći. Za razliku od *fizičke moći* koja se ispoljava kroz *prinudu* na različite načine, uključujući i fizičko nasilje, *institucionalna moć* se sprovodi kroz ideologiju tako što se prethodno obezbedi *pristanak* učesnika u određenom institucionalnom okruženju (2001: 3).

Fairclough ukazuje na takozvanu ‘tehnologizaciju diskursa’ ili ‘diskursne tehnologije’, koje preuzima od Foucault-a. On smatra da se Foucault-ova analiza tehnologija⁸ moći može proširiti na diskurs. Kao primere

8 U nedostatku boljeg termina zadržaćemo termine *tehnologija*, *tehnološki* kao prevod engleskih termina *technology* i *technological*, kao i *tehnologizacija* za termin *technologization*.

za diskursne tehnologije on navodi intervju, podučavanje, savetovanje i reklamiranje, koje prvenstveno nalazimo u institucionalnim okvirima, i koji imaju svoje 'tehnologe': istraživače koji se bave njihovom efikasnošću, poboljšanjem i konačno, promenama u institucionalnom okruženju. Ove tehnologije dovode u blisku vezu znanje o jeziku i diskursu sa moći. Fairclough kaže:

They are designed and refined on the basis of the anticipated effects of even the finest details of linguistic choices in vocabulary, grammar, intonation, organization of dialogue, and so forth, as well as facial expression, gesture, bodily stance, and movements. They bring about discursive change through conscious design. (1992: 216)

Zaključak

Iz svega dosad navedenog možemo zaključiti da je konfrontacioni intervju komunikativni događaj koji se odvija u formi dijaloga kroz pitanja i odgovore, između predstavnika medija, tj. profesionalnog novinara i osobe relevantne za aktuelne događaje, čija je svrha informisanje javnosti. Odnosi moći se ogledaju u neravnopravnom (asimetričnom) statusu sagovornika, jer intervjuer ima potpunu kontrolu u diskursu. Teme o kojima se razgovara su aktuelne i interesantne za javnost. Sve do ove tačke definicija konfrontacionog intervjua podudara se sa definicijom klasičnog intervjua. Međutim, oni se razlikuju u nekoliko bitnih tačaka. Prvo, u konfrontacionom intervjuu dolazi do odstupanja od strukture klasičnog intervjua. U konfrontacionom diskursu sagovornici se ne pridržavaju uvek normi klasičnog intervjua. Oni narušavaju strukturu interakcije iz klasičnog intervjua time što u momentima konfrontacije odstupaju od sheme pitanje –odgovor. Nije retko da IE na pitanje odgovori pitanjem, pa se IR nađe u situaciji da odgovara na pitanje. U tim momentima se narušavaju i odnosi moći, tj. IR više ne kontroliše tok diskursa, već IE preuzima kontrolu, makar na kratko. Što se tiče održavanja neutralnosti IR, u trenucima konfrontacije IR može da izgubi neutralnost i da iznese svoje mišljenje. Zatim, kada govorimo o strukturi preuzimanja redova govorenja u konfrontacionom intervjuu sagovornici se retko striktno pridržavaju nesmetanog preuzimanja, pa tako često niti IR postavi pitanje do kraja, a IE ga prekida jer

želi da pitanje prekine ili ga preinači, niti IE može da dovrši svoj odgovor jer ga IR prekida jer smatra da IE pokušava da izbegne da odgovori na postavljeno pitanje. Stoga sagovornici jedan drugome upadaju u reč, tj. prekidaju sagovornike i ne dozvoljavaju im da dovrše započeto, često dolazi do preklapanja redova govorenja, tj. oba sagovornika govore u isto vreme, pa je ponekad teško pratiti dijalog, a u ekstremnijim slučajevima jedan od sagovornika, ili oba, mogu podići glas ili stupiti u otvorenu konfrontaciju. Konfrontacija je osnovni element po kojem se ova dva tipa intervjua razlikuju. Ona nastaje usled nepodudarnosti ciljeva učesnika u ovom komunikativnom činu, jer novinar ima za cilj da dođe do što potpunijih i tačnijih informacija o određenoj temi, dok je cilj njegovog sagovornika da pruži samo onoliko informacija koliko on smatra za shodno.

Konfrontacioni intervju predstavlja izuzetno plodno tlo za dalja istraživanja odnosa moći u diskursu, naročito institucionalnom diskursu, za analizu jezičkih sredstava kojima se ti odnosi narušavaju i to u okviru različitih naučnih disciplina. Pored kritičke analize diskursa i analize konverzacije, on može biti predmet interdisciplinarnih istraživanja kako u lingvistici, tako i u drugim naučnim disciplinama kao što su sociologija, psihologija, komunikologija, politikologija, novinarstvo i etnometodologija.

Literatura

- Atkinson, J.M. & Drew, P. (1979). *Order in Court: The Organisation of Verbal Interaction in Judicial Settings*. London: Macmillan.
- Bojanović, R. (1998). *Psihologija međuljudskiho dnosa*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Clayman, S. and Heritage, J. (2002). *The News Interview*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Day, R. (1961). *Television: A personal report*. London: Hutchinson.
- Dittloff, S. A. & Harris, K. L. (1996). A contingency approach to understanding negotiator behaviour as a function of world mindedness and expected future interaction. *The Journal of Psychology*, 130. (pp. 59-70).
- Drew, P. & Heritage, J. (1992). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Đurić, D. (1997). *Novinarska enciklopedija*. Beograd: BMG
- Fairclough, N. (1992a). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

- Fairclough, N. (1994). Conversationalization of public discourse and the authority of the consumer. in R. Keat, N. Whitely and N. Abercrombie (Eds.). *The authority of the consumer*. (pp. 253-268). London: Routledge.
- Fairclough, N. (1995a) *Media Discourse*, London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2001). *Language and Power*. 2nd edition, London: Pearson Education.
- Fairclough, N. & Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. in T. van Dijk (ed.) *Discourse as Social Interaction* (pp. 258-284). London: SAGE.
- Greatbatch, D. (1988). A Turn-Taking System for British News Interviews. *Language in Society*, 17(3): 401-430.
- Gumperz, John J. (1982). *Discourse Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heritage, J. (1985). Analyzing news interviews: Aspects of the production of talk for an overhearing audience. In Teun A. van Dijk (Ed.), *Handbook of discourse analysis*, vol. 3 (pp. 95–119). New York: Academic Press.
- Heritage, J. & Clayman, S. (2010). *Talk in Action. Interactions, identities, and institutions*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Heritage, J. & Greatbatch, D. (1991). On the institutional character of institutional talk: the case of news interviews. In D. Boden and D.H. Zimmerman (eds.). *Talk and Social Structure*. Berkeley: University of California Press. (pp. 93-117).
- Hutchby, I. and Wooffitt, R. (1998) *Conversation Analysis*. Cambridge: Polity Press.
- Kljajić, V. (2009). *Intervju: u štampi, u on-line magazinima, na internetu*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Kress, G and Fowler, R. (1979). Interviews. In Fowler, R et al. (eds.), *Language and control*, 63-80. London: Routledge and Kegan.
- Leksikon filmskih i televizijskih pojmova* (1993). Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Longman Dictionary of English Language and Culture* (2005). Harlow: Pearson Education.
- McHoul, A. (1978). The organisation of turns at formal talk in the classroom. *Language and Society*, 19: 183-213.
- Owsley, H.H. & Scotton, C.M. (1984). The Conversational Expression of Power by Television Interviewers. *Journal of Social Psychology*, 123. (pp. 261-271).
- Oxford English Dictionary Second Edition* on CD-ROM (v. 4.0.0.2). (2009). Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, L. L. & Poole, M. S. (1987). Conflict and Negotiation. In Jablin, F. M., Roberts, K. H., & Porter, L. W. (Eds.), *Handbook of Organizational Communication*, (pp. 549-599). Newbury Park, CA: Sage.
- Schegloff, Emanuel A. (1992). On talk in institutional occasions. In P. Drew and J. Heritage (Eds.) *Talk at Work*. Cambridge: Cambridge University Press, 101-134.

- Todorović, Neda (2002). *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- van Dijk, T. A. (2008). *Discourse and Power*. Basingstoke and New York: Palgrave, Macmillan.
- Vujaklija, M. (1966). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.
- Wedell, E. G. (1968). *Broadcasting and public policy*. London: Michael Joseph.
- Wolfson, N. (1976). Speech events and natural speech: some implications for sociolinguistic methodology. *Language in Society*, 5. (pp 189-209).

Internet strane

- BBC, Hardtalk, zvanična internet strana. Dostupno preko:
<http://www.bbc.co.uk/programmes/b006mg2m>
http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/hardtalk/about_hardtalk/default.stm
[http://www.bbc.co.uk/programmes/n13xtmdc/profiles/stephen-sackur\[20.12.2017\]](http://www.bbc.co.uk/programmes/n13xtmdc/profiles/stephen-sackur[20.12.2017])
- B92, Poligraf, zvanična internet strana. Dostupno preko:
http://www.b92.net/lica/bio.php?nav_id=211661
[http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=06&dd=19&nav_category=15&nav_id=366907\[20.12.2017\]](http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2009&mm=06&dd=19&nav_category=15&nav_id=366907[20.12.2017])

Melina Nikolić

Summary

AN ATTEMPT AT DEFINING THE CONFRONTATIONAL INTERVIEW

Discourse of power has been a point of interest of a great number of scholars from various disciplines, and particularly Critical Discourse Analysis. Institutional discourse has been regarded as a source of power relations and consequently of the discourse of power. Particular attention has been given to media discourse, notably the news interview. However, this media genre is usually taken for granted, and the researchers have not really attempted to define it. In this paper we have attempted to provide a definition of a specific form of media interview that is becoming increasingly more present on television programmes all over the world. In this type of interview the interviewers, as media representatives, confront the interviewees, who are in the focus of media attention, trying to elicit not only the answers the interviewees are ready to provide, but also those answers they are reluctant or unwilling to disclose. In order to provide a comprehensive definition

of this type of interview we have analysed the notions of interview, institutional discourse, confrontation and positioning in discourse, and made a comparison between the 'regular' news interview and the confrontational interview from the perspective of Critical Discourse Analysis and Conversation Analysis.

Key words: interview, institutional discourse, confrontation, critical discourse analysis, conversationa analysis

Весна Половина*

Зорка Кашић**

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Факултет за специјалну

едукацију и рехабилитацију

УДК

811.163.41'373.7

ДОИ

<https://doi.org/10.18485/analiff.2017.29.1.8>

СИНХРОНИЈСКА АНАЛИЗА УПОТРЕБЕ И ФУНКЦИЈА ПОСЛОВИЦА И ИЗРЕКА

Богата литература о пословицама и изрекама претежно се бавила анализом језика пословица, њиховим настанком, културолошким сличностима и разликама међу језицима, варијантама пословица у времену и простору, а тек у релативно новије време њиховом реалном употребом у одређеној језичкој заједници. Циљ нашег рада је да размотримо два могућа приступа изучавању савремене употребе и функција пословица: путем анкете и корпусне анализе. Одабравши један број пословица из Вуковог времена направљена је анкета чији је циљ био да се утврди разумевање значења изрека код данашњих одраслих младих говорника српског језика, увид у комуникативне ситуације у којима би се изреке могле употребити, и да ли постоје индикације о регионалним комуникативним моделима у њиховом разумевању и употреби. Потом је анализирано присуство тих пословица у доступним корпусима српског језика, како би се утврдило да ли се оне реално употребљавају и данас и какву им улогу дају говорници. Резултати показују да и данас постоји делимично разумевање изрека, али се углавном користе спорадично и примењују на савремене урбане ситуације и ситуације из личног искуства, тумаче данашњом лексиком, али и да постоје регионални комуникативни модели, као и да слика реалне употребе кроз анализу корпуса показује углавном сличне, али не и идентичне односе у погледу потпуног и делимичног разумевања и употребе истраживаних изрека. Наше истраживање показује не само предности и недостатке оваквих техника испитивања у осветљавању савремене употребе изрека и пословица већ указује на које начине могу допринети нашој спознаји о неким аспектима дијасхронијског погледа на њихово преживљавање.

Кључне речи: пословица, корпус, анкета, српски језик

* polovina.v@gmail.com;

** zorkakasic@gmail.com

Увод. Пословице као језички искази, кратке народне књижевне форме, 'микротекстови, биле су предметом истраживања већ стотинама година. Паремиологија и паремиографија су посебне дисциплине у оквиру савремене лингвистике, па и науке о књижевности и култури, чији су основни предмет истраживања управо пословице, али и њима сродне појаве, које се углавном могу сврстати у вишечлане лексичке изразе; то су идиоми (фраземи, фразеологизми), терминолошке синтагме, устаљени спојеви речи (колокације, везане групе речи), окамењени (фосилни) изрази, максиме, крилатице, наводи (цитати), слогани, итд. О интердисциплинарности која се подразумева у истраживањима оваквих и сличних појава говори и Рајна Драгићевић (Драгићевић, 2010), показујући, на случају вербалних асоцијација, важност лингвокултуролошког приступа лексици.

На ком ће се плану, синтагматском или парадигматском, терминолингвистичком, лексиколошком, паремиолошком, или текстуалном, пословице посматрати, зависи често од тога шта се истражује, од теоријског приступа, али и од филолошке традиције и сл. Тако ће се у паремиолошким збиркама често наћи примери који се могу приписати не само једном већ и неколиким типовима ових израза, што делом произлази из њихове природе, а делом и због недовољно прецизираних критерија којима су се руководили приређивачи и скупљачи. С обзиром да наше истраживање почива на одбиру од 16 пословица, чији статус није проблематичан у том смислу, ми се нећемо даље бавити овим недостатком стриктног разграничења између типова вишечланих израза, већ само истаћи оно што је теоријски битно за нашу тему.

Ипак, нека обележја пословица, која често истичу у литератури о пословицама, потребно је да наведемо у овом уводу.

С обзиром да је настанак и историјат пословица једна од веома заступљених тема паремиологије, данас је добро познато да су неке пословице настале још у античка времена или из религиозних светих списа: *Једна ластџа не чини њролеће, Ко грујоме јаму коџа, сам ће у њу њасџи, Пас који лаје не уједа* и сл. Да ли због утицаја културе или религије, свеједно је, оне су посведочене у десетинама језика (Mieder, 2004, стр. 11), те су постале део народних традиција у многим културама. Наравно, говори се и о регионалним и националним варијацијама (Афричка пословица: *Лав који риче не убија гивљач – A roaring lion kills no game* – на енглеском, свакако је јасна варијација пословице „Пас који

лаје не уједа“). Штавише, за пословице се или каже да су изразито културно обележене или да су обележје народне културе, чиме се истиче њихова специфичност, или се истиче њихова универзалност. Овај други став налазимо рецимо код Чемпиона (Champion, 1966): *“Proverbial wisdom is exactly the same all the world over, [...] Fundamentally, psychologically, they [men] are the same, oriental or accidental, pigmental or white; love, hunger, and fear are the basic factors that rule mankind, primitive or cultured; factors uninfluenced by environment or civilization.* И заиста, тематски и садржински гледано, као историјске, временске, етничке, етичке, дијалошке, медицинске, и сл., све пословице се баве оним што је важно за човека, категоризују и вреднују појаве, па су и разлике више на нивоу реалија на које се ослањају него по општим судовима. Ово је свакако један од разлога што неке пословице које први пут чујемо тежимо да протумачимо, углавном, мада не увек, успешно. То ће показати и резултати нашег истраживања.

Другим речима, употреба и постојаност пословица, која, како сви признају, може да се мења током времена и то у зависности од промена у човековој средини, у друштву, технологији и сл. подразумева стална истраживања њихове реалне употребе у комуникацији, што није једноставан задатак. Зашто неке опстају и имају ширу употребу, док неке нестају полако? Неки разлози су очити.

Очите језичке разлоге налазимо рецимо, не нужно у данас непознатим „реалијама“, већ и у застарелој лексици. У својем значајном делу о пословицама у српском језику, Јовановић Симић наводи примере таквих пословица из Вукове збирке: *Мјешина туста љава љустџа* (љустџа = “дебео”); *Боља је мршава љојодба нејо претила љравда*; *Ко с вашкама сџава, најџуни се буха* (вашка – турцизам, у значењу “пас”) *Лажац и скупац лако се љојоде*, (скуџац у значењу „шкрт“) (Јовановић, 2006, стр. 939).

Други разлог који бисмо могли навести је чињеница да пословице често обилују фигуративним значењима. Док се појединачне лексеме (за сродство, боје и сл.) прве почињу усвајати у матерњем и страном језику још од најранијих стадијума, фразеологизми, и још више пословице, не уче се нити усвајају од почетка, а један од разлога је управо њихова специфична форма и семантика – наиме, дете није у стању у првим годинама усвајања матерњег језика да разуме фигуративан, метафорички израз који је често врло јасно у основи

фразеологизма и других вишечланих израза. С друге стране, управо поетизована форма пословица, не само због фигура значења, већ са стилским обележјима због којих се представљају и као кратке уметничке фолклорне форме, дакле - ритма, риме, алитерације и асонанције, синтаксичког паралелизма, парадокса, ироније, игре речи, и сл., основни је разлог што се пословицама приписује функција „оживљавања“ и „експресивности“ комуникације. Засхваљујући томе, оне су „упечатљивије“ и лакше се памте.

С обзиром да садржински пословице (као и неке друге фолклорне форме) уопштавају ситуације или сплетове ситуација, битне за човека, а та уопштавања се сматрају (у народу) општеприхваћеним ставовима, истиче се често њихова дидактичка функција. Оне уздижу врлине, вредноћу, чистоту, исмевају лењост, снобизам, неморал, итд. Старија генерација подучава децу да не краду, не лажу, и сл. Због тога се често њима посвећује посебна пажња у настави матерњег језика. Поред ове функције, приписују им се, рецимо, и рефлективна. Психолошки се помоћу пословица рационализује нека проблематична ситуација, користи се аналогија као когнитивни процес и тако ублажавају социјални конфликти, незадовољство појединца, и сл. Својом поетском формом пословице дају боју, живост, али служе и као когнитивна и реторичка средства у “правном” језику, код доношења одлука, за истицање закључка, да би се извели неки говорни чинови попут упозорења, охрабривања и други.

Са аспекта превођења и учења страног језика, пословице представљају такође важан део кутуролошких и језичких питања, јер се и у преводима, па и у савладавњу вештина комуникације на страном језику, пословице могу јавити, често чак у скраћеном облику, припадају општем знању језика којим влада изворни говорник, док преводилац или ученик је не познају, те им то може бити проблем. Стога су многи сматрали да се одређеним минималним фондом пословица (наравно и других сличних израза) мора овладати како би се успешно преводило или досегао одређени степен знања страног језика.

С обзиром да се паремиолошки минимум или честа употребе једног броја пословица постављају као темељ оваквих методичких поступака у настави матерњег или страног језика, потребно их је што поузданије одредити. Два су основна приступа. За први, којим се на основу анкета и интервјуа утврђује које су пословице општепознате у једној језичкој заједници, најзаслужнији је, и незаобилазан, Л. Г. Пер-

мјаков. Према Е.Е. Иванову, (2009) у оквиру структуралне паремиологије Л.Г. Пермјакова, утврђено је да минимални број општепознатих паремија износи 300, док максимални број често употребљених пословица не прелази бројку од 500. Пермјаков је то утврдио путем „експеримента“, који се спровео у две етапе. Најпре информантима понудио 1494 паремије са задатком да одговоре колико им је позната свака од њих, а потом је одабрано 538 исказа који су били непотпуни, те их је требало довршити. На пример, *Сказано - ?... (Сказано – сгелано); Тише едешь - ?... (Тише едешь - дальше будешь)*. (Иванов, 2009, 37). Испитаника је било око 250.

Међутим такав поступак, према Иванову (2009), има своје недостатке. Избор паремија је био субјективан, истраживачев списак, затим територијално ограничен на Москву и њену околину, а информанти пажљиво бирани. Последица тога је била да се неке познате пословице (*Хороша Мама, да не наша*) нису нашле у списку општепознатих, а увршћене су неке (нпр. *Ней розы без шийов*) за које аутор није сигран да су општепознате код Руса. Осим тога, занемарена је дијахронијска димензија, јер је Пермјаков утврдио минимум за другу половину двадесетог века, што искључује екстралингвистичке факторе (културне приоритете одговарајуће епохе, утицај разних социјалних и демографских катаклизми, смене погледа на свет и сл.) (Иванов, 2009, 137-139). Међутим, и сам аутор овог приказа не пружа доказе о томе да су неке заиста општепознате, те се ова врста критике, о „субјективности“ одбира пословица може применити и на друге ауторе.

Други поступак одређивања општепознатости пословица базира се на истраживањима корпуса одређеног језика. Чермак (Čermak, 1998), жели да упореди резултате претходног испитивања на основу велике анкете Ф. Шиндлера (Schindler, 1993), утврдио „паремиолошки минимум“ за чешки језик (од 99 пословица), са „стварном употребом“ на корпусу чешког језика, који износи око 23 милиона речи-токена. Утврдио је да се јављају 284 пословица у том корпусу. Нека битна методолошка ограничења свог истраживања је назначио сам Чермак. Прво, да се ради о употреби више у смислу продукције језичке, а не рецепције, јер су корпуси типично, па и онај на који се он ослања, састављени од малог броја говорника/аутора, односно углавном новинара и књижевника који се путем штампаних медија обраћају далеко бројнијој публици. Друго, иако тако експлицитно не каже, ова-

кав тип текстова повлачи за собом и питање када је пословица типично употребљена. Да ли постоји разлика између типичне пословице у афирмативном облику или директивне пословице. Да ли се ради о типичним, „пословичким“ употребама пословица ако су оне употребљене као наслови (новина, филмова, слика, опера и сл.), као питања у квиловима (када се тражи одговор такмичара о значењу пословица), па и у рекламама? По Чермаку, то се не може сматрати типичном употребом пословица. Заправо, чак и ако пословица уводи неко објашњење ситуације, ако је употребљена као цитат, или даје име неком од секвенци у описивању ситуације, све су то мање типичне употребе пословице. По њему типична употреба пословице је на крају релевантног дела текста, када она означава уопштену ситуацију, апстрахујући оно што је описано као релевантна ситуација у претходном тексту (Ћермак, 1998, 37-39).

Ова два типа истраживања, путем анкете и путем анализе у корпусу, основа су нашег тарагања за разумевањем савремене употребе пословица. У првом делу савремено, синхронизко познавање пословица испитивали смо путем анкете, док смо у другом делу анализирали појавне облике пословица у корпусу српског језика.

Анкетно истраживање

Одбир пословица. У овај део нашег истраживања узели смо укупно 16 пословица за које смо сматрали да су типичне пословице, бицентричне у већини случајева, али у сваком случају сматрали смо да се ниједна од њих не може сврстати у афоризам, цитат, крилатицу, бар не са становишта савременог говорника. Већина има и друга типична обележја пословица: поетску форму (било риму, било неку другу формалну фигуру), значењске фигуре (метафору, хиперболу, контрасте, и сл.), свака може да генерализује низ ситуација, нема потпуно непознатих речи, иако има архаичних¹. Све доле наведене пословице су изабране из Вукове збирке пословица.

1 Свакако да ту не би долазиле у обзир пословице типа: „Сваки братац себи за ужитак, а Крајини шипак“, коју наводи Марија Клеут, 1999, као застарелу и непознату реалију, насталу поводом историјског догађаја 1751., а забележену у збирци пословица из 1807, Јована Мушкатиновића.

1. *Трїеж и крїеж грже їо свијетїа.*
2. *Тиха вода бријеї рони.*
3. *С їуђа аїа усред блаїа.*
4. *Слаїка смоква їреко їлоїа.*
5. *Сјетїила се їреља куђеље уочи неђеље.*
6. *Све ће биїи до у ћосе брада.*
7. *Сад јаја какоћу, а кокоши ћуїе.*
8. *Оїиїао је сїиц у зиг.*
9. *Од немања їврђеї їрада нема.*
10. *Немоїоше їоједоше, а некћеше све їойише.*
11. *На соколу је мало мяса.*
12. *На сиройноїа свакоме је лака рука.*
13. *Малена је їиїа їрейелица, ал умори коња и јунака.*
14. *Лавица једно окоїи, али лава.*
15. *Кућни је їраї највећа їланина.*
16. *Ко у небо їљује, на образ му їада.*

Основни циљ овог дела истраживања је био да се обави пробно, пилот истраживање о разумевању значења изрека из Вуковог времена код данашњих одраслих младих говорника српског језика. У анкети је учествовало 100 студената Београдског универзитета (нису студенти филологије) који су претходне школе завршили на језичком подручју штокавског наречја, и то претежно из различитих места у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини: Бачка Топола, Бања Лука, Београд, Бор, Будва, Чачак, Ћуприја, Горњи Милановац, Гроцка, Хан Пијесак, Ивањица, Јагодина, Кикинда, Косовска Каменица, Косовска Митровица, Котор, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Лазаревац, Лебане, Лесковац, Љубовија, Лозница, Мркоњић Град, Ниш, Нови Кнежевац, Нови Пазар, Нови Сад, Панчево, Петровац на Млави, Подгорица, Пожаревац, Пожега, Прокупље, Рашка, Руски Крстур, Шабац, Шипово, Сјеница, Сокобања, Сомбор, Штрпце, Суботица, Трстеник, Ужице, Ваљево, Вараждин, Велика Плана, Велико Градиште, Врање, Врњачка Бања, Вршац, Зајечар, Зрењанин. Овакву регионално разуђену популацију најлакше је пронаћи међу студентима, а генерацијски је оптимално у смислу да су добри представници онога што одражава „савременост“ у језичкој синхронији. Свакако да би за поређење

било добро имати и више испитаника различитих генерација, поготово што се у литератури сусрећемо са констатацијама да пословице нестају као што нестају друге усмене фолклорне форме (...), те би било интересантно видети да ли се старије генерације разликују од млађих. Но, прикупљање пословица, или њихов одбир није никада могла бити егзактна и до краја исцрпљена процедура – сам Вук Караџић, на крају предговора другог издања из 1849 каже: „Откако се ова књига почела штампати, ја сам до данас наново скупио још неколике стотине новијех пословица [...] зато молим сваког Србина, кад му наиђе на ум каква пословица које у овој књизи нема, да би је записао и са zgodном приликом мени послао...” (стр. LII). Дакле, природа предмета истраживања подразумева још многа даља истраживања, те смо зато ово наше истраживање сматрали почетним истраживањем о синхронизацијској употреби пословица у нашој средини.

Анкета је рађена 75 минута, и три су захтева била постављена испитаницима:

Да покушају самостално да: а) протумаче значење изреке; б) напишу у којој би се ситуацији могла употребити (кога би или какву појаву могла означавати); и в) ако не разумеју, да напишу шта им је непознато.

Анализа у погледу разумевања значења пословице дала је резултате које можемо представити следећом табелом:

Редни број пословице	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
+	6	66	18	23	56	18	22	43	32	26	10	34	51	50	35	14
±	12	15	18	35	13	18	43	20	24	17	7	22	30	28	33	67
-	82	19	64	42	31	64	35	37	44	57	83	44	18	22	32	19

У случају када је тумачење тачно било дато, нпр. за 2. „Може се употребити за некога ко је миран и ћути, али својом упорношћу долази до циља“ сматрали смо да је тачно протумачио значење и такви одговори су означени као (+). За одговоре који су приближно тачни (±) навешемо следећи пример за исту пословицу: „они који су упорни и вредни највише могу постићи“, док смо одговоре без објашњења, или са „Не знам“, „Не разумем“ означили са (-).

Само четири пословице су релативно познате. То су: *Тиха вода бријеј рони*; *Сјејила се љреља куђеље уочи неђеље*; *Малена је ишца*

џрејелица, алумори коња и јунака; Лавица једно окоџи, али лава. Иако су неке од ових пословица дијалекатски обојене, њихово значење је било прилично лако реконструисати и применити на нове ситуације. За разлику од њих међу најмање познатим, а то су биле 1. *Трјеж и крјеж држе џо свијеџа.* и 3. *С џуђа аџа усред блаџа.* Многи су записали да не знају речи: *џрјеж* и *крјеж* као ни реч *аџ*. За разлику од ове две пословице, где има непознатих речи, пословица: *На соколу је мало меса.*, нико није написао да не зна неку реч, што је очекивано, те можемо закључити да се можда симболичка „снага и брзина“ сокола, позната у народном фолклору, понешто изгубила у данашем времену, што је условило неразумевање пословице. Иако можемо да претпоставимо да би се у јаснијем контексту, ови говорници можда боље снашли (рецимо да је „Марко Краљевић скочио на свог ата“, или: „Какав ти је то крпеж на панталонама“) па показали да ипак имају бар пасивно знање ових лексема, у оваквим кратким формама какве су пословице то ипак нису успели. Наравно, било је и оних, мада мањи број, који су написали да не знају речи „преља“, „куђеља“ као термина из данас не много популарних заната, или „ћосе“. Део непознавања, или немогућности тумачења пословица, можемо приписати и неуспешној морфолошкој анализи лексема какве су: *какођу, немојоше, некћеше*, па чак можемо претпоставити да су неки облици *џо, немања*, случајеви хомографије, те да су пословице биле изговорене, а не у писаној форми можда биле јасније, односно да би испитаници могли закључити шта значе.

Интересантно је како су одговарали на други захтев: у којој би се ситуацији могла употребити пословица. Наиме, већина одговора се односила на људе, на пример за пословицу број 8. *Оџишао је сџид у зид.*, наводе се следећи одговори: „за особу без морала и сџида“, „Односи се на особе које немају џј. не осећају сџид за неке сџвари, сџиуације у којима би џребало да се сџиде“, „За неке безобразне људе“. Апстрактнија и уопштенија функција пословице се ређе јавља. На пример за *лавица једно окоџи, али лава*, навешћемо следећи пример: „Корисџи се у сџиуацијама када неко није учинио неџџо дуџо или чеџџо, али је оџеџ џџм једним џосџуџком иџак мноџо учинио, мноџо је дорџинео нечему“, или за пословицу број 7 (*Сад јаја какођу, а кокоџи ћуџе*) један одговор је гласио: „Мождa се ова изрека односи на џроме-

ну неке ситуације, главни постојају погређени, а погређени надређени (главни)“. А у неким објашњењима ситуација у којим би се могле употребити, има и назнака говорних чинова: „За особе које кудимо због њиховог лошег понашања“, „када једна особа приговара другој....“, али и свести о некој типичној позицији у тексту: „Након кулминације, када се све открије и ствари изађу на видјело“.

Ова наша пилот анкета показује да и данас постоји делимично разумевање Вукових изрека, као и способност да се одреди њихова могућа употреба. Чињеница је да ниједна од пословица није апсолутно свим испитаницима позната, али се проблеми у разумевању више могу приписати „унеобичајеној“ творби речи или њиховом облику у неким пословицама, а само у неким случајевима нису препознали архаичне или дијалектске речи. Само један случај (*На соколу...*) сугерише измену погледа на „реалију“. У већини случајева, што је за очекивати, познавање пословица је индиковало и логичну претпоставку о ситуацији употребе те пословице. Имплицирана је тиме спорадична употреба, а ако се користе, примењују се на савремене урбане ситуације, тумаче се савременим ситуацијама из личног искуства, и данашњом лексиком: „континуитет“, „посвећеност“, „квалитет“, „квантитет“, само су неке од савремених лексема које се јављају у одговорима испитаника.

Уочене су и регионални модели, рецимо вуковски комуникативни модел. Наши испитаници из Бачке Тополе, Бањалуке, Будве, Хан Пијеска, Ивањице, Кикинде, Косовске Митровице, Котора, Љубовије, Лознице, Мркоњић Града, Новог Пазара, Подгорице, Пожеге, Шипова, Сомбора, Штрпца, Ужица, Зрењанина тумачили су изреке на вуковски начин (породице испитаника из војвођанских градова су колонисти).

Корпусна анализа пословица

У овом одељку позабавили смо се употребом овог малог скупа пословица са аспекта језичке продукције. Углавном смо се ослањали на 1. корпус писаног језика Математичког факултета Универзитета у Београду, али и на корпусе разговорног и говорног језика прикупљане на Катедри за општу лингвистику Филолошког факултета у Београду који се може поделити на 2. корпус спонтаног разговорног језика и на

3. говорни политички језик (Емисија Полиграф и снимци Скупштинских говора (дебата). Иако се ови корпуси битно разликују по броју речи (2 милиона МТФ и 120000 речи-токена у говорном корпусу, сматрали смо да почетна анализа употребе пословица на корпусу заслужује проверу на обе врсте материјала.

С обзиром да су изабране пословице у овом истраживању претежно бицентричног типа, претрагу смо вршили по пословици у целини или по кључним речима или комбинацијама речи, на пример: *тиријеж и кријеж*, *тиха вода* или *бријеј (бреј) рони*, *тиућа(тиућеј) аија* или *усред блаија*, итд. Наравно, код пословица попут: *Оишиао је сииг у зиг* кључна синтагма је била само *сииг у зиг* пошто први део пословице не би могао бити никад употребљен као алузија, скраћено позивање на дату пословицу.

Резултати корпусне претраге показали су следеће:

Ниједна од истраживаних пословица се не јавља у корпусима 2. Разговорног језика и 3. Политичком говорном језику. Иако је ограничење то што су релативно мали по броју токена (сваки по око 60000), (а није проверавано да ли су се неке друге пословице, ван нашег одабраног списка можда јавиле), овакав резултат је индикативан, јер може да указује на типове текстова у којима се оне јављају.

У Корпусу српског језика МТФ забележена је употреба само три пословице:

2. Тиха вода бријег рони (9 пута)

4. (Слатка смоква) преко плота?

16. Ко у небо пљује, на образ му пада. (1 пут)

Дакле, упркос обиму овог корпуса, можемо рећи да наше одабране пословице само ретко се јављају у писаном језику. Чак и ове бројке нису сасвим прецизне. Тако се пословица *Тиха вода бријеј (бреј) рони* јавља у свом чистом виду само 9 пута, а овде наводимо два примера:

- Упитан да ли је то већ договорено са СПС, Тадић је одговорио да је рекао довољно и да “*тиха вода бреј рони*”, због чега око овог питања не би требало правити велику буку, већ сачекати резултат;
- Свестан је наш тенисер *да тиха вода бреј рони*, да Федереров престо мора да поткопава стрпљиво и да му је прва мета Шпанац Надал...

Неке друге употребе ове пословице показују, можда баш зато што је честа, велику варијабилност:

- као тиха вода ронио његов брег ;
- тиха вода која је почела да рони Федереров трон;
- као тиха вода “ рони “ и у друге уметничке просторе,
- тиха вода брда ваља;
- Тиха вода асфалт рони (Ово последње је наслов, рецимо, што по Чермаку није права употреба пословице)

За пословицу *Слајка смоква преко њлоша*, коју као целину нисмо ниједном нашли, условно смо неке прихватили примере као употребу скраћене верзије пословице:

- Политичар у Србији мора да позелени од муке *када њоїлега преко њлоша*,
- са завишћу ћемо гледати *преко комшијскої њлоша*;
- Угледање на одабране у свету, а не на комшију *преко њлоша*
- они као добри српски домаћини не гледају *преко њлоша*, него само у своју авлију

С обзиром на овако мали број појављивања пословица, тестирали смо и Гугл претраживач, односно посматрали смо овај претраживач као корпус, свесни да таква претрага ипак није исто што и претрага језичких копруса (а поготово што је познато да резултат упита „варира у зависности од корисникове историје претходних упита, као и од временског тренутка кад је упит постављен (неке странице на вебу нестају, уместо њих се појављују нове, а временом претраживач мења и оцене релевантности које додељује страницама)“ (Утвић, 2013. str. 33-34).

На претраживачу Гуглу, резултати су забележени 15. новембра 2016, а у случају великог броја погодака, прегледано је само првих пет страна. Једном линијом су подвучене пословице које су у нашој анкети објашњене у 50 или више посто случајева. Двоструким линијама подвучене су две пословице које су испитаници најмање разумели.

1. *Трїеж и крїеж грже њо свијетїа.* – 109
2. *Тиха вода бријеї рони.* – 11900
3. *С њуђа аїа усред блаїа.* – 1
4. *Слаїка смоква преко њлоша.* 0
5. *Сјетїила се пређа куђеље уочи неђеље.* – 66
6. *Све ће биїти до у ћосе брада.* – 5

7. *Сад јаја какоћу, а кокоши ћуће.* - 0
8. *Ошпицао је сипид у зид.* - 704
9. *Од немања тврђега прага нема.* 131
10. *Немојоше поједоше, а нећеше све поише.* - 2
11. *На соколу је мало мяса.* - 20
12. *На сиротинога свакоме је лака рука.* - 2
13. *Малена је пица прейелица, ал умори коња и јунака.* 150
14. *Лавица једно окоши, али лава.* - 344
15. *Кућни је прај највећа ланина.* - 660
16. *Ко у небо љује, на образ му пада.* 878

Иако сматрамо да је ово само иницијални преглед корпуса какв пружа један веб претраживач, ипак су и ове бројке индикативне. Највише помињана и у корпусу писаног српског језика и најпознатија код испитаника је *Тиха вода бреј рони*. Остале подвучене пословице које су анкетирани испитаници релативно добро познавали, јављају су у углавном у збиркама, списковима пословица, изрека, цитата на веб претраживачу (а они су бројни). Неке пословице се, очекивано, употребљавају на блоговима, и то босанским и хрватским (Сјетила се преља куђеље, Трпеж и крпеж). У неким случајевима пословице се јављају често зато што су наслови филмова („Стид у зид“, „Европа преко плота“).

Прокоментарисаћемо и две пословице које су у нашој анкети најмање биле познате: *тврђеж и крпеж* се јавља на блоговима (углавном хрватским) у којима се коментарише експлицитно или имплицитно финансијска ситуација саговорника и друштва. На пример, израз *тврђеж и крпеж* (познат из Андрићеве *Госпођице*) јавља се и као цитат на једном блогу: „Ivo Andrić je u priči „Gospodica“ opisao sebičnost, bezosećajnost i pohlepu žene koja je proživela život samotnjački. Moje bake, kao i većina žena na ovim prostorima, predstavljaju suprotnost ovoj gospodici. *Sa gospodicom im je zajednička ekonomska politika: „trpež, krpež“*. Или: „Somboru i Somborcima već decenijama nameću TRPEŽ I KRPEŽ kao način života!“ (са промоције ЛДП, 2011). Друга, *На соколу је мало мяса*, јавља се као цитат, и то у блоговима „коментарима“ за манекенке фирме „Викторија сикрит“, пошто су се чули протести због њихове мршавости: „Znate kako kažu *na sokolu malo mesa!*“

Закључак

Можемо након овог пилот испитивања, заснованог на избору 16 пословица да се пословице и данас углавном употребљавају и познају, неке мање неке више. Чини се да у случају прављења синхроног пресека савремене употреба треба имати пре свега њихову регионалну варијабилност, затим застарелост неких речи али и необичне творбене формативе које су настале ради „поетизовања“ њихове форме, а које условљавају да их говорници ређе употребљавају или разумеју.

С друге стране, бројност збирки и спискова врло разноликог карактера на веб претраживачу, утицај појединаца, књижевника, новинара, односно медија, и начина на који ти појединци посежу за језгровитим изразима какве су пословице, показује како се пословице ревитализују и изнова постају део ширег језичког знања говорника.

Испитивање синхроне употребе и функције пословица мора бити засновано на више приступа: анкетавањем што ширег броја испитаника из различитих крајева језичког подручја као основним приступом, али га треба допунити и анализом потврђене употребе пословица и функцијама које она имају у ширим контекстима. Упркос све већем дијапазону различитих језичких корпуса, управо се на њиховом примеру може сагледати колико је битно да се у језичким истраживањима бавимо не само књижевним и новинским текстовима, већ и да се шири дијапазон типова и жанрова текстова, а тиме и броја говорника, како би се методолошки употпунило истраживање језика уопште.

Литература

- Čermák, F., (1998). Usage of Proverbs in Today's Czech Language: What the Czech National Corpus Seems to Suggest, in: P. Ďurčo (ed.), *Europhras* '97, Bratislava, Akadémia PZ, str. 37-59.
- Champion, S. G. (1966). *Racial Proverbs*. London: Rutledge and Kargan Paul Ltd.
- Honeck, R. P. (1982). A developmental study of proverb comprehension. *Journal of Psycholinguistic Research*, 5 (11), 521-538.
- Honeck, R. P. (1997). *A proverb in mind: The cognitive science of proverbial wit and wisdom*. Mahwah, N.J.: Erlbaum.

- Mieder, W. (1993). *Proverbs are Never out of Season: Popular Wisdom in the Modern age*. New York: Oxford University Press.
- Mieder, W. (2004). *Proverbs. A Handbook*. London: Green Wood Press-Oxford University.
- Savenkova, L., (2008). Elektivnyj kurs “russskie poslovicy i voprosy obšej paremiologii”: soderžanie i metodika prepodavanja, *Acta Neophilologica* 10, 103-111.
- Schindler F., (1993). *Das Sprichwort im heutigen Tschechischen. Emprirische Untersuchung und semantische Beschreibung*. München: O Sagner.
- Utvić, M. (2013). *Izgradnja referentnog korpusa savremenog srpskog jezika (odbranjena doktorska disertacija)*, Beograd, Filološki fakultet.
- Драгићевић, Р., (2010). Лингвокултуролошка упоредна истраживања етнокултурних стереотипа, *Анали Филолошкої факултету*, 18, 201-2014.
- Иванов, Е.Е., (2007). «Основной паремиологический фонд» русского языка с «паремиологическим минимумом». *Доклады к XI Международному конгрессу МАПРЯЛ*. Могилев, — 27 с.
- Иванов, Е.Е. (2009). «Основной паремиологический фонд» русского языка и его соотношение с «паремиологическим минимумом», in: Е.Е. Иванов, *Фразеология германских, романских и славянских языков : сборник научных статей*. – Могилев, МГУ имени А.А. Кулешова, Вып. 1. - С. 137-146.
- Јовановић Симић, Ј. (2006). *Синтакса и стилстика српских народних пословица*, Београд, Филолошки факултет, Научно друштво за неговане и проучавање српског језика.
- Карачић, В.С., (1849). *Српске народне пословице*, Беч: Штампарија Јерменског манастира.

Vesna Polovina
Zorka Kašić

Summary

THE SYNCHRONIC VIEW UPON USE AND FUNCTION OF PROVERBS AND SAYINGS

This paper presents a pilot investigation, based on 16 Serbian proverbs mostly of bicentric type, about their present-day usage and functioning in Serbian. We applied several methodological approaches: thorough a questionnaire given to 100 informants from various regions of Serbian speaking community, giving us basic data about the synchronous status of the proverbs, and then checking the same proverbs in the available corpora of written and spoken language, and also by looking at those proverbs in the Google web as a corpus. While being aware of the advantages and disadvantages of each approach, we were nevertheless been able to conclude that most of these proverbs, taken from a nineteenth century collection by Vuk Karadzic, are still used, or if not, could easily be revived.

We found that most of them can be either used or at least understood, more or less accurately, in their original meaning. How good that knowledge of proverbs is depends on several factors, the most prominent being: the regional variability, the obsolete meaning of a couple of words used in them, some unusual morphological formatives created for “poetic” purpose, and only in case of one word - the loss of the symbolic connotations of the meaning for the contemporary speakers of Serbian. These seem to be the main reasons why some proverbs are less understood.

However, not only the regional variability in their use and function, but also the variability of contexts could be of importance (of text types or genres, the greater number of speakers/writers – as already observed in paremiology) if a more reliable picture of a modern use of proverbs is to be obtained.

Key words: proverbs, corpus, questionnaire, Serbian, present-day usage

NASTAVA JEZIČKIH I NEJEZIČKIH SADRŽAJA NA STRANOM JEZIKU – PREDLOG MODELA KURSA ZA USAVRŠAVANJE NASTAVNIKA U CLIL KONTEKSTU

Metoda CLIL (engl. *Content and Language Integrated Learning*) podrazumeva dvojezičnu nastavu koja se odvija na stranom i maternjem jeziku. U ovom kontekstu nastave učenici usvajaju nejezičke sadržaje (nastavni predmet) posredstvom stranog jezika. Na taj način strani jezik se usvaja istovremeno sa određenim nejezičkim predmetom (Marsh, 2002). Ovakav integrisani pristup podrazumeva da nastavnik nejezičkog predmeta u CLIL kontekstu mora da unese pojedine aspekte stranog jezika u svoju nastavu, dok na isti način nastavnik stranog jezika mora da prožme svoju nastavu sa sadržajem nejezičkih predmeta (Dale & Tanner, 2012). S tim u vezi, plansko usavršavanje nastavnika stranog jezika i predmetnog nastavnika u CLIL kontekstu predstavlja neophodan zadatak u obrazovnom sistemu Srbije koji nadležne institucije još nisu ispunile. U radu su prikazani modeli usavršavanja nastavnika u različitim zemljama koji ujedno predstavljaju smernice za definisanje predloženog modela kursa koji bi se organizovao na Filološkom fakultetu u Beogradu za potrebe CLIL nastave u Srbiji. Pored toga, na osnovu opisa zakonskog okvira za dvojezičnu nastavu i primera organizacije nastave i aktivnosti dvojezične itajansko-srpske sekcije Treće beogradske gimnazije izdvojeni su relevantni aspekti ovakvog oblika nastave koji ukazuju na složenost strukture i na neophodnost konstatnog i sistemski rešenog usavršavanja nastavnika u CLIL kontekstu.

Ključne reči: dvojezična nastava, nastavnik nejezičkog predmeta na stranom jeziku, nastavnik stranog jezika, usavršavanje nastavnika u CLIL nastavi, Treća beogradska gimnazija, italijansko-srpska sekcija, predlog modela CLIL kursa, obrazovni sistem Republike Srbije

UVOD

Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka sve više škola u Evropi počelo je da, u skladu sa pravom na bilingvalno obrazovanje, uvodi u nastavu dva jezika, od kojih jedan nije maternji jezik učenika. Primarni razlog

za ovaj postupak nalazimo u želji da se očuvaju manjinski jezici kojima pretila opasnost od nestajanja usled nepreduzimanja odgovarajuće zaštite, kao i u nameri da se obogati izbor jezika u nastavi i ujedno poboljša njihovo usvajanje. Na kraju XX i početkom XXI veka glavni pokretač u razvijanju ovakve svesti je Evropska komisija koja, u skladu sa težnjom za očuvanjem i razvijanjem višejezične i višekulturne Evrope, zahteva od svake zemlje članice da čuva manjinske jezike koji su prisutni na njenoj teritoriji. Takođe, komisija smatra da je poželjno da svaki građanin Evropske zajednice govori tri jezika, od kojih je jedan maternji. U vezi sa tim, istakli bismo da je od posebnog značaja predlog Evropske komisije da se koristi jedan strani jezik Evropske unije kao posredni jezik u nastavi, što upravo predstavlja osnov za bilingvalnu nastavu (Coonan u Balboni, 1999:57).

Godine 2000. Ministarstvo obrazovanja Srbije pokrenulo je nekoliko projekata koje su podržali mnoge međunarodne institucije poput Svetske banke i Saveta Evrope sa ciljem da se osavremeni opšti obrazovni sistem u zemlji. S tim u vezi, predviđen je novi kurikulumni okvir za strane jezike koji podrazumeva centralni položaj učenika u nastavnom procesu, kao i interdisciplinarni i modularni pristup nastavi. Takođe, ovim kurikulumom predviđeno je da se najmanje dva strana jezika uče tokom dvanaest godina osnovnog i srednjeg obrazovanja, kao i tri ili više jezika sa statusom izbornih predmeta. U okviru ovog projekta omogućeno je i uvođenje dvojezične nastave na stranom jeziku u osnovnoj i srednjoj školi (Filipović et al., 2007:234).

S tim u vezi, dvojezično obrazovanje sve je prisutnije u obrazovnim sistemima mnogih zemalja. Dvojezična nastava zasnovana na metodi CLIL (engl. *Content and Language Integrated Learning*) podrazumeva nastavu koja se odvija na stranom i maternjem jeziku. Naime, u ovoj metodi integriše se podučavanje nastavnog predmeta iz školskog kurikuluma i stranog jezika.

Iz ovakvog integrisanog koncepta nastave stranog jezika i nejezičkog predmeta, proizilazi potreba da nastavnik nejezičkog predmeta podučava svoj predmet kroz strani jezik, tačnije, da pomogne učeniku da nauči istovremeno i strani jezik i sadržaj nejezičkog predmeta u okviru svog predmeta. Na sličan način, nastavnik stranog jezika teži da poveže učenje nejezičke sadržine sa usvajanjem stranog jezika, najčešće razvijanjem akademske kompetencije preko zadataka vezanih za nejezički predmet (Dale & Tanner, 2012).

U radu su prikazani pojedini modeli organizacije nastave na stranom jeziku u vezi sa jezičkim nivoom nastavnika nejezičkih predmeta i

oblicima usavršavanja nastavnika koj su relevantni za temu i cilj našeg rada. S tim u vezi, detaljnije su prikazani modeli nastave u Italiji i u Srbiji (na primeru Treće beogradske gimnazije, dvojezična nastava na srpskom i italijanskom jeziku). Cilj našeg rada jeste da na osnovu primera različitih oblika CLIL nastave, zahteva koji se postavljaju pred nastavnike nejezičkih predmeta na stranom jeziku i modela za njihovo usavršavanje, pružimo moguće smernice za usavršavanje nastavnika u oblasti CLIL metode u obrazovnom sistemu Republike Srbije.

CLIL nastava: osnovne karakteristike

CLIL nastava odnosi se na poseban oblik nastave koji podrazumeva integrisano usvajanje stranog jezika (ili bilo kog drugog jezika različitog od maternjeg) i novih sadržaja (Coyle et al. 2010:1). Fokus nastave podjednako je usmeren na strani jezik i na nejezički sadržaj određenog predmeta. Na osnovu korišćenja stranog jezika u ovom kontekstu koristi se termin „posrednički jezik“ (engl. *vehicular language*)¹ kako bi se jasnije prikazala njegova uloga u ovom obliku nastave (Serragiotto, 2003:3). Nastava u CLIL kontekstu može biti usmerena na jedan određeni nejezički sadržaj (na primer na istoriju, sociologiju ili neki drugi nastavni predmet) ili na neku tematsku oblast koja objedinjuje prirodne i društvene nauka (kao što je obrada teme o ugroženim životinjskim vrstama ili zaštiti čovekove sredine i slično). Takođe, ovaj oblik nastave može se odnositi na obradu akademskih tema i tekstova na stranom jeziku, kao i na posebne tematske kurseve za učenike koji prate nastavu stranog jezika (Crandall u Spolsky, 1999). Neophodno je naglasiti da CLIL ne predstavlja novi oblik nastave stranih jezika, kao ni nejezičkih predmeta. Reč je pre svega o metodi koja podrazumeva inovativno stapanje ova dva oblika nastave (Coyle et al. 2010:1).

Najčešće se kao dobre strane CLIL nastave navode sledeći aspekti (Bentley, 2010:6): uvođenje novih pojmova kroz kurikulum posredstvom nematernjeg jezika, usavršavanje produktivnih veština jezika iz oblasti kurikularnih predmeta, usavršavanje znanja u vezi sa kurikularnim pred-

1 U literaturi se koristi i termin vehikularni jezik za strani ili drugi jezik u kontekstu CLIL nastave. U našem radu opredelili smo se za termin „posrednički jezik“ jer smatramo da preciznije i jasnije određuje pojam govornicima srpsko(hrvatskog) jezika.

metima i sa ciljnim jezikom, jačanje učenikovog samopouzdanja na ciljnom i maternjem jeziku, upotreba raznovrsnog didaktičkog materijala koji podstiče razvoj kognitivnih veština, kurikularni predmet postaje glavni fokus nastavnog materijala kao i razvijanje društvenih vrednosti zajednice kod učenika. Rezultati poređenja učenika osnovne škole koji su učili engleski jezik u okviru tradicionalne nastave stranog jezika i onih koji su učili jezik u CLIL kontekstu ukazuju na bolje rezultate CLIL nastave: učenici imaju veće samopouzdanje u upotrebi stranog i maternjeg jezika, razvijeniji vokabular i poznavanje pojmova na oba jezika, raznovrsniji i bogatiji leksički fond, kao i viši nivo znanja engleskog jezika. Na srednjoškolskom nivou, učenici koji su pratili CLIL nastavu pokazuju bolje rezultate u vladanju stranim jezikom, ali se istovremeno ovi rezultati pozitivno odražavaju i na maternji jezik. Takođe, rezultati testiranja znanja iz nejezičkog predmeta približno su slični rezultatima učenika koji su nastavu pratili na maternjem jeziku. Pored toga, neurološke analize ukazuju da je kod učenika koji pohađaju CLIL nastavu zastupljena veća kognitivna aktivnost tokom učenja (ibidem).

U vezi sa razvojem jezičkih kompetencija istakli bismo dve osnovne razlike između tradicionalne nastave stranog jezika i CLIL nastave. Kanadski stručnjak Jim Cummins (Cummins, 1984) razlikuje dva oblika kompetencija koje učenik može razviti u zavisnosti od primenjenih pristupa i metoda u nastavi: osnovne međuljudske komunikativne sposobnosti (engl. *Basic Interpersonal Communicative Skills* - BISC) i kognitivnu akademsku jezičku sposobnost (engl. *Cognitive Academic Language Proficiency* - CALP). Naime, BISC kompetencija odnosi se na kompetencije u vezi sa opštim i svakodnevnim temama koje učenik usvaja u okviru tradicionalne nastave jezika. Međutim, u CLIL nastavi učenik dostiže složenu i razrađenu CALP kompetenciju sa višim kognitivnim nivoom koji se odnosi na apstraktne pojmove svojstvene određenim naučnim disciplinama (Serragiotto, 2003:5).

Pored razumevanja odnosa između stranog jezika i nejezičkog predmeta, neophodno je razmotriti pojam sadržaja u CLIL nastavi jer on predstavlja više od jednog nastavnog predmeta, kao što su Geografija, Biologija ili Fizika. S tim u vezi, Kojl (Coyle et al. 2010:28) ističe da se sadržaj može kretati od elemenata preuzetih iz nacionalnih programa do projekata koji obuhvataju interdisciplinarne oblasti i istraživački rad koji se može odnositi na različite teme kao što su: klimatske promene, internet, zaštita čovekove sredine i slično. CLIL nudi mogućnosti, u okviru nastavnog programa i van njega, za proširivanje znanja i usvajanja različitih veština. Značajno je istaći da se međusobni odnos jezika i sadržine ne sme zanemariti.

Pored toga, Dejl i Taner (Dale & Tanner, 2012:12, 13) ističu značaj takozvanog individualnog značenja koji učenik stvara sa novim sadržajima povezujući ih sa već poznatim sadržajima. Tako, u učenju u CLIL nastavi učenik povezuje nove ideje i sadržaje na stranom jeziku sa već usvojenim na maternjem. Takođe, ove autorke posebno ističu razvoj interekulturne svesti: didaktički materijali u vezi sa nejezičkim predmetima na stranom jeziku sadrže i kulturne aspekte zemlje čiji se jezik uči. Osim toga, učenici koji pohađaju CLIL nastavu imaju više prilika da budu u kontaktu sa stranom kulturom od učenika koji uče strani jezik u okviru tradicionalne nastave posredstvom školskih razmena, video konferencija i raznih projekata sa školama u inostranstvu.

Usavršavanje nastavnika u CLIL-u : evropska iskustva

Na osnovu evropskih iskustava moguće je uočiti da se nastavnici usavršavaju, pre svega, u stranom jeziku koji koriste kao posredni jezik u nastavi, potom u kreiranju i adaptaciji didaktičkog materijala, u tehnikama i metodama rada kao i u kontinuiranom preispitivanju svoje uloge u odnosu na nastavnike stranog jezika, drugih nejezičkih predmeta i na lokalnu zajednicu i roditelje.

Pored nastavnika stranog jezika, okosnicu CLIL metode čine nastavnici nejezičkih predmeta koji treba da adekvatno koriste strani jezik. U najvećem broju slučajeva od nastavnika nejezičkih predmeta u CLIL nastavi zahteva se da poseduju nivo C1 iz stranog jezika, a kao minimalan nivo B2 ZERO-a. Ovi propisi razlikuju se od zemlje do zemlje, tako se npr. u Italiji traži nivo C1, ali je dozvoljeno da se uključi u nastavu i nastavnik koji poseduje B2 nivo.² U Poljskoj se, na primer, traži da svi nastavnici poseduju nivo B2 ili B2+ iz jednog stranog jezika. Pored toga, nastavnik treba da se usavršava u još jednom predmetu, te ukoliko se nastavnik nejezičkog predmeta odluči da to bude strani jezik, tada mora posedovati nivo C2 (Eurydice, 2006:44). U Mađarskoj se zahteva da nastavnik u CLIL nastavi poseduje sertifikat za strani jezik B2 ili C1 (ibid: 43). Takođe, u školama su zastupljeni takozvani timovi za strane jezike. Svaki tim ima

2 http://www.indire.it/lucabas/lkmw_file/bandiConcorsi/Bando%20CLIL%20-%20Invito%20e%20linee%20guida.pdf

svog predsednika koji je odgovoran za rad svoje grupe. Timovi neguju saradnju u vidu sastanaka i međusobnih poseta časovima.

Poznavanje stranog jezika za nastavnike uključene u ovaj oblik nastave jeste od primarne važnosti, ali nije jedina kompetencija koju treba da steknu. Postoji još mnogo elemenata koje bi trebalo da usavrše kako bi funkcionalno i stručno obavljali svoj posao. Stoga je praksa u mnogim zemljama organizovanje CLIL kurseva za nastavnike i to najčešće pri Univerzitetima. S tim u vezi, izdvojili bismo specijalizovane kurseve za engleski kao posrednički jezik pri Univerzitetu u Kembridžu,³ za koji se traži od nastavnika da poseduju znanje jezika od nivoa B1 do nivoa C2 ZERO-a, u zavisnosti od modula za koji se opredele nastavnici.⁴ Univerzitet u Oksfordu, na primer, za svoje CLIL kurseve zahteva da nastavnici poseduju nivo B2 za engleski jezik, dok nude pored kurseva iz CLIL metodologije i kurseve za usavršavanje stranog jezika kao posrenog.⁵

U vezi sa usavršavanjem nastavnog kadra i stručne podrške u Španiji (Eurydice, 2006) nije predviđena CLIL obuka pre uključenja nastavnika u nastavu, iako su se u poslednje vreme pojavili određeni master kursevi koji su usko povezani sa metodologijom CLIL-a. Sa druge strane, određeni centri za usavršavanje nastavnika (engl. *Teacher Training Centres*) organizuju kurseve stranih jezika i metodike nastave koje nastavnici mogu „pohađati direktno“ ili pratiti posredstvom interneta (tzv. *on-line* kursevi). Pored toga, nastavnici angažovani u dvojezičnoj nastavi imaju i podršku države koja im omogućava da pohađaju CLIL kurseve u inostranstvu. Takođe, moguće je da škola povremeno obezbedi asistenta za strani jezik (engl. *language assistant*) preko Evropske komisije za program permanentnog obrazovanja čiji je zadatak da sarađuje sa nastavnikom nejezičkog predmeta, kao i sa nastavnikom stranog jezika.

Kad je reč o didaktičnim materijalima u CLIL nastavi treba napomenuti da prevodjenje knjiga s maternjeg jezika na strani nije dalo dobre rezultate. Tako na primer, u Španiji (Eurydice, 2006) većina nastavnika samostalno priprema materijale za CLIL nastavu. Nastavnici se posebno

3 TKT (Teaching Knowledge Test): CLIL (<https://www.teachers.cambridgeesol.org/ts/teachingqualifications/clil>)

4 https://www.teachers.cambridgeesol.org/ts/digitalAssets/113848_5282_0Y01_TKT_CLIL_Handbook_w.pdf

5 <http://www.esl-languages.com/en/initial-refresher-course-teachers/clil-course-types.htm>

oslanjaju na vizuelna sredstva, ludičke aktivnosti, kao i na savremene informacione tehnologije od kojih je najviše zastupljen Internet.

U Evropskim školama za predmete u kojima se koristi strani jezik kao posredni, nastavnici samostalno pripremaju materijale u skladu sa potrebama razreda. Stoga nastavni materijali mogu biti donekle izmenjeni u odnosu na traženi nivo, dok nastavnici mogu da pripreme u okviru njihovog predmeta višejezične rečnike stručnih termina kako bi bili sigurni da su učenici usvojili određenu terminologiju na maternjem i na stranom jeziku. S obzirom na to da su roditelji učenika često zabrinuti za mogućnost usvajanja apstraktnih sadržaja na stranom jeziku u okviru društvenih nauka, povremeno se organizuju sastanci između nastavnika i roditelja kako bi nastavnici izložili trenutna stanja i rezultate u okviru programa za društvene nauke (Beardsmore, 1993: 121 – 155).

Usavršavanje nastavnika u CLIL-u: Italija

U skladu sa školskom reformom za srednje škole koja predviđa uvođenje nastave na stranom jeziku jednog nejezičkog predmeta u poslednjoj godini gimnazija i stručnih škola i u poslednje tri godine u gimnazijama jezičkog smera, u Italiji se od školske 2012/2013. godine organizuju CLIL kursevi za nastavnike srednjih škola na celokupnoj teritoriji zemlje. Za organizaciju kurseva odgovorna je takozvana Nacionalne agencije za razvoj školske autonomije pri Ministarstvu obrazovanja, Univerziteta i nauke Republike Italije, koja je objavila u posebnom dekretu uslove za organizaciju kurseva, kao i njihov sadržaj⁶. U opisu predviđenih kurseva pri italijanskim univerzitetima, istaknuto je da nastavnici srednjih škola koji pohađaju kurseve moraju posedovati sertifikat stranog jezika koji odgovara nivou C1 ili eventualno nivou B2, pod uslovom da pohađaju kurs jezika na nivou C1. Pored kurseva, predavačima i polaznicima kurseva Agencija je obezbedila mrežu preko koje je moguće razmenjivati iskustva i didaktičke materijale. Kursevi obuhvataju teorijski uvod u vezi sa osnovnim didaktičko-metodološkim aspektima CLIL nastave i specifičnom didaktikom određenih

6 Dekret br. 211 Nacionalne Agencije za razvoj školske autonomije (it. *Agenzia Nazionale per lo sviluppo dell'Autonomia Scolastica*), 26. 06. 2012. Ministarstvo obrazovanja, Univerziteta i nauke Republike Italije

nejezičkih predmeta na posredničkom jeziku, kao i praktični deo u vezi sa CLIL metodologijom za prirodne i društvene nauke za engleski, francuski, nemački ili španski jezik. Dekretom su takođe izdvojeni nejezički predmeti koji mogu biti predmet kurseva: Filozofija, Istorija, Istorija umetnosti, Fizika, Matematika, Prirodne nauke i Fizičko vaspitanje (pass.).

Za usavršavanje nastavnika koji će biti uključeni u CLIL nastavu predviđena je obuka nastavnika na univerzitetima. Ove specijalizovane kurseve će voditi nastavni kadar sa iskustvom u radu u CLIL nastavi. Za nastavnike srednjih škola, koji budu pohađali ove vrste kurseva i steknu sertifikate za CLIL nastavu, Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Italije nije predvidelo dodatnu finansijsku nadoknadu, već će nastavnici steći određene kredite koje Ministarstvo treba u predstojećem periodu da precizno definiše.⁷

Bilingvalna nastava u Trećoj beogradskoj gimnaziji: istorijat i zakonski okviri

Od školske 2004/2005. godine odlukom Ministarstva prosvete i sporta u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ i u Trećoj beogradskoj gimnaziji uvedena je bilingvalna nastava na stranom jeziku. S obzirom na to da zakon ne dozvoljava u osnovnoj školi nastavu na stranom jeziku, u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ nastava se sprovodi na osnovu ogle-da dvojezične nastave na srpskom i francuskom jeziku u osnovnom obrazovanju i vaspitanju. U Trećoj beogradskoj gimnaziji nastava se odvija na osnovu projekta dvojezična nastava na srpskom i francuskom jeziku, odnosno na srpskom i italijanskom jeziku (Vučo, 2006:41). Reč je o takozvanom dualnom programu koji podrazumeva upotrebu maternjeg (srpski) i stranog jezika (italijanski) u podučavanju određenih predmeta tokom celokupnog školovanja (ivi,51).

U Rešenju Ministarstva prosvete i sporta kojim se Trećoj beogradskoj gimnaziji daje saglasnost da se, počev od školske 2004/2005. godine, u posebnim odeljenjima prvog razreda ostvaruje deo nastavnog programa i

7 Okrugli sto *CLIL: Una finestra sul futuro*, održan 9. maja 2012. godine na Univerzitetu u Torinu u organizaciji Nacionalne Agencije za razvoj školske autonomije Pijemonta (ital. *Agenzia Nazionale per lo sviluppo dell'Autonomia Scolastica, Piemonte*) pri Ministarstvu prosvete.

plana na francuskom, odnosno italijanskom jeziku, istaknuto je da je predviđeno da se dvojezična nastava ostvaruje u sva četiri razreda gimnazije po propisanom nastavnom planu i programu za gimnazije na srpskom jeziku u obimu od najmanje 55%, a najviše 70% od ukupnog fonda časova na godišnjem nivou, i ostvarivanje dela nastave na francuskom odnosno italijanskom jeziku u obimu od najmanje 30% a najviše 45% od ukupnog fonda časova na godišnjem nivou (Vučo, 2006:42).

Takođe, u Rešenju Ministarstva prosvete i sporta nalazimo i podatak da se polaganje mature vrši u skladu sa zakonima o srednjoj školi i osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja, uz obavezu da učenici najmanje jedanaest nastavnih predmeta polažu na francuskom, odnosno italijanskom jeziku, u pismenoj formi i usmeno (Vučo, 2006:42).

Godine 2015. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja donosi „Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave“⁸ kojim se utvrđuju uslovi za dvojezično ostvarivanje programa dvojezične nastave na srpskom jeziku, odnosno nacionalne manjine i stranom jeziku. Pravilnikom je propisana mogućnost uvođenja dvojezične nastave u šestom i sedmom razredu osnovne škole, kao i prvom razredu srednje škole. Pored definisanja neophodnih nivoa znanja jezika učenika za svaki od navedenih razreda u cilju organizovanja ispita za proveru znanja (A1.1 za šesti razred, A1.2 za sedmi razred i A2 za prvi razred srednje škole prema Zajedničkom evropskom okviru za žive jezike), pravilnikom je određen i neophodan jezički nivo za predmetne nastavnike. Naime, od nastavnika se zahteva da poseduje kao najmanji nivo B2, sa obavezom da u toku narednih pet godina dostigne nivo znanja C1. Dokaz o znanju jezika podrazumeva posedovanje odgovarajućeg sertifikata o položenom ispitu na akreditovanoj visokoškolskoj ustanovi koja ostvaruje akreditovane studentske programe iz stranog jezika u Srbiji ili međunarodno priznatog sertifikata. Za predmetnog nastavnika koji poseduje znanje stranog jezika na nivou B1 predviđeno je da realizuje nastavu u saradnji sa nastavnikom stranog jezika ili sa stranim lektorom. Pored toga, za predmet našeg rada relevantan je i modalitet realizacije nastave: određeni predmeti mogu se izvoditi minimalno sa 30%, odnosno sa maksimalno 45% od ukupnog godišnjeg fonda časova tih predmeta na stranom jeziku. Pored toga, pravilnik propisuje da se odabrane teme iz određenih predmeta ostvaruju na stranom jeziku u skladu sa CLIL metodom.

8 „Službeni glasnik RS“, br. 105/2015, 50/2016

Pored pomenutih dokumenata kojima se određuju zakonski okviri rada dvojezičnih odeljenja, 2017. godine potpisan je Memorandum o saradnji (ital. *Memorandum d'intesa*)⁹ koji predstavlja deo sporazuma o međukulturnoj saradnji između Republike Italije i Republike Srbije¹⁰. Memorandum podrazumeva bilateralnu saradnju u cilju razvoja dvojezičnih srpsko-italijanskih odeljenja u obrazovno-vaspitnim ustanovama u Republici Srbiji. U sporazumu se navodi da će italijanska strana pružiti podršku dvojezičnim školama u vidu slanja lektora za italijanski jezik koji će izvoditi nastavu italijanskog jezika i drugih predmeta na italijanskom jeziku dok se lokalni nastavnici ne obuče da izvode samostalno nastavu. Pored toga, podrška italijanske strane ogleda se i u doprinosu školama kroz nastavna sredstva i multimedijalne didaktičke materijale, kao i obezbeđivanju stipendija za nastavnike u cilju kontinuiranog usavršavanja.

Nastavni kadar u CLIL-u u Trećoj beogradskoj gimnaziji (italijanski jezik)

U Trećoj beogradskoj gimnaziji se od školske 2004/2005. godine koristi dualni program koji podrazumeva upotrebu srpskog i italijanskog jezika u podučavanju određenih predmeta tokom celokupnog školovanja (Vučo 2006:51). Određene predmete predaju lokalni nastavnici koji, pored određenog nivoa poznavanja stranog jezika, moraju imati i priznato univerzitetsko znanje nejezičke materije koju predaju. U cilju ostvarivanja navedenih zahteva predavači uključeni u bilingvalni projekat pohađaju kurseve italijanskog jezika u organizaciji Italijanskog instituta za kulturu u Beogradu, kao i kurseve jezika pri Univerzitetima za strance u Italiji (Vučo 2006: 52).

U školskoj 2016/17¹¹, pored nastave italijanskog jezika, nastava na stranom jeziku izvodi se iz sledećih predmeta: Latinski jezik, Logika, Fi-

9 Memorandum o saradnji između Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije i Ministarstva za spoljne poslove i međunarodnu saradnju Republike Italije u oblasti rada dvojezičnih srpsko-italijanskih odeljenja u Republici Srbiji, 14.03.2017, dostupan na sajtu Treće beogradske gimnazije: <http://www.trecagimnazija.edu.rs/memorandum-o-saradnji/>

10 http://www.ambbelgrado.esteri.it/ambasciata_belgrado/sr/i_rapporti_bilaterali/cooperazione%20culturale

11 Neobjavljeni izveštaj o radu bilingvalnih odeljenja u školskoj 2016/17. Autorke izveštaja: Biljana Mijajlović, rukovodilac aktiva za italijanski jezik i Dragana Pavović, rukovodilac aktiva za francuski jezik

lozofija, Građansko vaspitanje, Istorija, Fizika, Računarstvo i informatika. Pored ovih predmeta, u pripremi za vođenje nastave na stranom jeziku učestvuju dve profesorke koje predaju Matematiku, odnosno Sociologiju. Pored lokalnog kadra, u nastavu je uključena i lektorka za italijanski jezik koja predstavlja jedan od oblika podrške Republike Italije. Profesorka italijanskog jezika poseduje diplomu italijanskog jezika stečenu na Filološkom fakultetu u Beogradu, master studije i redovno pohađa seminare za nastavnike u okviru kontinuiranog usavršavanja, kako u Srbiji, tako i u Italiji. Profesorke koje izvode nastavu na stranom jeziku poseduju međunarodne sertifikate za sledeće jezičke nivoe: Latinski jezik – B2, Logika, Filozofija, Građansko vaspitanje – B1, Istorija – B1, Fizika – B2, Računarstvo i informatika – B1. Profesorke koje su u pripremi za realizovanje nastave na italijanskom jeziku stekle su junu 2017. sertifikate za kurseve pri Italijanskom institutu za kulturu za jezički nivo B1.

Saradnja profesorke koje izvode nastavu na italijanskom jeziku sa profesorom italijanskog jezika i lektorkom za italijanski jezik podrazumeva: pripremu dodatnih didaktičkih materijala i testova, ocenjivanje usmenih i pisanih produkcija učenika, kao i direktnu saradnju na časovima.

U okviru aktivnosti u školskoj 2016/17. godini Treća beogradska gimnazija je u saradnji sa Ambasadom Republike Italije i Italijanskim institutom za kulturu u Beogradu organizovala različite manifestacije, predavanja, projekcije filmova, posete izložbama i koncertima prilikom obeležavanja državnih i verskih praznika (Nedelja italijanskog jezika, Dan Republike Italije, Božićni susreti i sl.). Pored toga, za učenike dvojezičnih odeljenja na srpskom i italijanskom jeziku organizuju se studentska putovanja u Italiju sa školama iz različitih italijanskih regija (Lombardija, Frjuli-Venecija-Julija, Pulja, Sicilija i Kampania). Tom prilikom učenici borave u porodicama domaćina, pohađaju nastavu, obilaze kulturno-istorijske znamenitosti, muzeje i sl. Na ovaj način omogućava se učenicima da razviju interkulturene kompetencije, višejezičnost i višekulturenost, a poseban aspekt ovakvog načina školskih razmena ogleda se u obostranom razbijanju svake vrste predrasuda (up. Vučo, Zavišin, 2013). Takođe, učenici učestvuju i beleže zapažane rezultate u različitim međunarodnim takmičenjima u vezi sa italijanskim jezikom, književnošću i kulturom („Torkvato Taso i Sorrento“, „Olimpiadi di Italiano“ i sl.)¹².

12 Detaljnije o razmenama i takmičenjima na sajtu Treće beogradske gimnazije: <http://www.trecagimnazija.edu.rs/aktivnosti/dvojezicna-nastava/>

Smernice za usavršanje nastavnika: model CLIL kursa na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Za uspešno sprovođenje CLIL nastave istakli bismo da je neophodno da nastavnik nejezičkog predmeta poseduje, pored solidnog znanja stranog jezika, i znanje u vezi sa posebnim tehnikama i metodama rada koje su svojstvene vođenju nastave na stranom jeziku. Tako je na primer, na osnovu prakse jedne od dvojezičnih škola u Mađarskoj primećeno da je od izuzetne važnosti za uspešno sprovođenje CLIL programa bliska saradnja između nastavnika koji učestvuju u programu, kao i da je od presudnog značaja kompetencija nastavnika koja se ne odnosi samo na poznavanje stranog jezika, već prevashodno na primenu posebnih didaktičkih metoda.¹³

U vezi sa tim, predlažemo organizovanje CLIL kursa pri Filološkom fakultetu i koji bi bio akreditovan za ovakav oblik usavršavanja za nastavnike¹⁴. Pored opisanih primera CLIL kurseva u raznim zemljama, teorijska i tematska osnova za postavku predloženog CLIL kursa za nastavnike predstavlja Evropski okvir za nastavnike u CLIL-u (engl. *European Framework for CLIL Teacher Education*)¹⁵. Pomenuti dokument predstavlja bogat izvor tema i objašnjenja pojmova relevantnih za nastavnike uključene u CLIL nastavu, te predstavlja značajan okvir prilikom definisanja kurikula za usavršavanje nastavnika.

Po ugledu na modele usavršavanja nastavnika u CLIL-u u kojima je predviđena specijalizovana obuka nastavnika pri univerzitetskim centrima (npr. „Ca' Foscari“ u Veneciji¹⁶) smatramo da bi bilo neophodno u okviru kontinuiranog usavršavanja nastavnika predvideti dva tipa kursa: prvi bi se odnosio na usavršavanje stranog jezika koji ima ulogu posrednog jezika u dvojezičnoj nastavi, dok bi drugi podrazumevao obuku nastavnika

13 <http://archive.ecml.at/mtp2/ensemble/results/Kapitanffy.htm>

14 Pored stručnjaka za strane jezike, na Filološkom fakultetu prisutni su eksperti koji izučavaju CLIL nastavu i deo su relevantnih komisija i radnih grupa odgovornih za implementiranje ove metode od početaka uvođenja CLIL-a u obrazovni sistem Srbije (u prvom redu prof. dr Julijana Vučo koja je započela izučavanje ove metode u akademskom kontekstu i obrazovala grupu stručnjaka koja se bave ovom tematikom u okviru naučnih istraživanja za posebne strane jezike).

15 Dostupan na: https://www.unifg.it/sites/default/files/allegatiparagrafo/20-01_2014/european_framework_for_clil_teacher_education.pdf

16 <https://www.unive.it/pag/9260/>

na polju metodike CLIL nastave za nastavnike stranih jezika i nastavnike nejezičkih predmeta. Ciljna grupa kursa jesu nastavnici stranih jezika i nejezičkih predmeta koji su uključeni u CLIL nastavu ili se pripremaju za realizaciju nastave na stranom jeziku. Takođe, smatramo da bi kurs bio od izuzetnog značaja i za stručna lica uključena u jezičko-obrazovnu politiku Republike Srbije koja bi imala priliku da steknu kompletnu sliku o karakteristikama i prednostima CLIL nastave, potrebama svih subjekata u nastavnom procesu i perspektivi ovog nastavnog metoda.

CLIL kursevi bi podrazumevali zajedničko učešće nastavnika stranog jezika i nastavnika nejezičkog predmeta s obzirom da su u nastavnoj praksi upućeni jedan na drugog ne samo iz organizacionih razloga (zajedničko prisustvo u nastavi, planiranje u izboru tema, preciziranje kriterijuma za ocenjivanje i sl.), već i iz didaktičkih. Naime, osim nastavnika stranog jezika, neophodno je da se jezičkim aspektima bavi i nastavnik predmeta koji vodi nastavu na stranom jeziku. Integrisani pristup podrazumeva da nastavnik nejezičkog predmeta u CLIL kontekstu mora da unese pojedine aspekte stranog jezika u svoju nastavu, dok na isti način nastavnik stranog jezika mora da prožme svoju nastavu sadržajem nejezičkih predmeta (Dale & Tanner, 2012). Tako, nastavnik nejezičkog predmeta treba da podučava svoj predmet kroz strani jezik, tačnije da pomogne učeniku da nauči istovremeno i strani jezik i sadržaj nejezičkog predmeta u okviru svog predmeta. Na sličan način, nastavnik stranog jezika teži da poveže učenje nejezičke sadržine sa usvajanjem stranog jezika, najčešće razvijanjem akademske kompetencije preko zadataka vezanih za nejezički predmet.

Uslovi za pohađanje CLIL kursa pri Filološkom fakultetu u Beogradu bili bi sledeći: za nastavnika stranih jezika posedovanje diplome master studija Filološkog fakulteta, dok nastavnik predmetne nastave mora da poseduje diplomu master studija specifičnog nejezičkog predmeta. Pored toga, za nastavnike predmetne nastave neophodno je znanje stranog jezika na nivou B1, odnosno B2.

U vezi sa tim, u okviru CLIL kursa bili bi organizovani posebno kursevi za usavršavanje stranih jezika u skladu sa potrebama nastavnika (od nivoa A2 do nivoa B2, odnosno C1). Ciljevi kurseva stranih jezika bio bi, pored razvoja osnovnih međuljudskih komunikativnih sposobnosti, i razvoj akademskih kompetencija na stranom jeziku, sa posebnim fokusom na razvoj opšte i specifične leksike određenog nejezičkog sadržaja, kao i veština i tehnika koje su neophodne u radu sa učenicima u nastavi na stranom jeziku (veština rezimiranja, parafraziranja, preformulacija i sl.). Naime, za usvajanje sadržaja na stranom jeziku u okviru nejezičkih predmeta

značajno da učenici primenjuju kognitivne strategije za učenje stranog jezika (Brown, 2000:125, 126) kao što su: ponavljanje (imitiranje jezičkih modela); prevođenje (korišćenje maternjeg jezika za razumevanje sadržaja i/ili za produkciju na stranom jeziku); grupisanje pojmova (klasifikacija sadržaja u skladu sa zajedničkim karakteristikama); hvatanje beležaka (izdvajanje glavnih ideja i informacija); preformulacije (kombinovanje poznatih elemenata na različite načine); kontekstualizacija (stavljanje reči ili rečenica u značenjski niz); elaboracija (povezivanje nove informacije sa usvojenim konceptima) i inferencija (korišćenje dostupnih informacija u cilju odgonetanja i pretpostavljanja značenja novih elemenata). S tim u vezi, smatramo da je neophodno da nastavnici usvoje ovakve tehnike u okviru individualnog usavršavanja stranog jezika kako bi bili osposobljeni da ih koriste u radu sa učenicima u okviru sopstevnog predmeta.

Predloženi kurs u vezi sa metodikom CLIL nastave obuhvatio bi sledeće tematske celine: značaj razvoja višejezičnosti i višekulturnosti u obrazovnom sistemu, zakonski okvir CLIL nastave u Republici Srbiji: trenutne mogućnosti i perspektive, specifičnosti CLIL nastave, ciljevi i prednosti CLIL nastave, dvojezična nastava, uloga stranog jezika u CLIL nastavi: razvijanje osnovnih međuljudskih komunikativnih sposobnosti (BISC) i akademske kompetencije na stranom i maternjem jeziku (CALP), saradnja nastavnika stranog jezika i nejezičkog predmeta, nastavne metode, aktivnosti i tehnike: nastava stranog jezika i nejezičkog predmeta, savremena tehnologija u CLIL nastavi, didaktički materijali, kriterijumi za ocenjivanje, interkulturalna kompetencija i CLIL, motivacija u CLIL nastavi i kontinuirano usavršavanje nastavnika.

U okviru CLIL kursa bile bi organizovane radionice po grupama nastavnika u zavisnosti od ciklusa obrazovanja: osnovno, srednje i visoko obrazovanje. Takođe, kurs bi sadržao i analizu primera iz nastavne prakse, kako iz neposrednog okruženja (po ugledu na opisan primer Treće beogradske gimnazije), tako i iz inostranstva sa ciljem sagledavanja pozitivnih i negativnih primera koji bi ukazali na dalje smernice razvoja CLIL nastave u našem obrazovnom sistemu.

Zaključak

Na osnovu opisa karakteristike CLIL nastave, uloge nastavnika stranog jezika i nejezičkog predmeta, primera dvojezične nastave u Trećoj beogradskoj gimnaziji kao i različitih modela CLIL kurseva za usavršava-

nje nastavnika, u radu su izdvojene smernice za koncept i tematki sadržaj CLIL kursa pri Filološkom fakultetu u Beogradu. Iako je CLIL nastava uvedena u obrazovni sistem Srbije školske 2004/2005. godine, ipak do danas ne postoje specijalizovani CLIL kursevi pri univerzitetskim institucijama koji bi bili prepoznati u obrazovnom sistemu kao poseban oblik usavršavanja za nastavnike. Smatramo da je za poboljšanje kvaliteta dvojezične nastave na stranom i maternjem jeziku neophodno obezbediti nastavnicima kontinuirano usavršavanje stranog jezika i CLIL tehnika, kao i sistemsko umrežavanje škola i nastavnika u cilju razmene iskustava i njihovo povezivanje sa školama u zemlji i inostranstvu¹⁷.

Primena CLIL nastave u obrazovnom sistemu podrazumeva kontinuirano ulaganje u njen razvoj, a ono se odnosi, pre svega, na dugotrajno i plansko ulaganje u usavršavanje nastavnika.

Literatura

- Beardsmore, H. B. (1993). The European School Model. U: Beardsmore, H. B. (prir.) *European Models of Bilingual Education*. (str. 121 – 155). Clevedon: Multilingual Matters LTD
- Bentley, K. (2010). The Teaching Knowledge Test Course. CLIL Module. Cambridge: Cambridge University Press
- Brown, H.D. (2000). *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Pearson Education
- Coonan, C. M. (1999). Nuovi orientamenti nell'educazione bilingue in Europa. U: Balboni, P.E. (prir.) *Educazione bilingue*. (str. 56-81) Perugia: Guerra edizioni
- Coyle, D. Hood, S. P. & Marsh, D. (2010). *CLIL. Content and Language Integrated Learning*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crandall, J. (1999). Content –Based Instruction. U: Spolsky, B. (prir.) *Concise encyclopedia of educational linguistics* (str. 604-610). Amsterdam: Elsevier
- Cummins, J. (1984) *Bilingualism and Special Education: Issues in Assessment and Pedagogy*. Clevedon: Multilingual Matters
- Dale, L. & Tanner, R. (2012). *CLIL Activities. A resource for subject and language teachers*. Cambridge: Cambridge University Press

17 Trenutno CLIL nastavnici u Srbiji su povezani preko FB mreže *CLIL Srbija* preko koje se objavljuju obaveštenja o CLIL seminarima i konferencijama u zemlji i inostranstvu, primeri dobre prakse u zemlji i inostranstvu i slično.

- Filipović, J. Vučo, J. & Đurić, Lj. (2007). Critical Review of Language Education Policies in Compulsory Primary and Secondary Education in Serbia. U: *Current Issues in Language Planning* (str. 222-242), Vol.8, N.1 Channel View Publication
- Marsh, D. (2002). CLIL/EMILE – The European Dimension. Jyväskylä: University of Jyväskylä
- Serragiotto, G. (2003). *C.L.I.L. Apprendere insieme una lingua e contenuti non linguistici*. Perugia: Guerra Edizioni, Welland Ontario: Soleil
- Vučo, J. (2006). U potrazi za sopstvenim modelom dvojezične nastave. U: *Inovacije u nastavi*. (XIX, pp. 41-54). Beograd: Učiteljski fakultet
- Vučo, J. & Zavišin, K. (2013). Neki aspekti razvijanja veština višjejezičnosti i višekulturnog opštenja učenika, U: *Kulture u Dijalogu*, Vraneš, A. & Marković, Lj. (ur.) Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Izvori

- Dekret br. 211 Nacionalne Agencije za razvoj školske autonomije (it. *Agenzia Nazionale per lo sviluppo dell'Autonomia Scolastica*), 26. 06. 2012. Ministarstvo obrazovanja, Univerziteta i nauke Republike Italije, dostupno preko: http://www.indire.it/lucabas/lkmw_file/bandiConcorsi/Bando%20CLIL%20-%20Invito%20e%20linee%20guida.pdf [15.10.2017.]
- Eurydice (2006). Apprendimento integrato di lingua e contenuto (*Content and Language Integrated Learning – CLIL*) nella scuola in Europa. Bruxelles: Commissione europea
- Izveštaj aktiva za dvojezičnu nastavu o radu bilingvalnih odeljenja u školskoj 2016/17. Autorke izveštaja: Biljana Mijajlović, rukovodilac aktiva za italijanski jezik i Dragana Pavović, rukovodilac aktiva za francuski jezik (interni školski dokument)
- TKT (Teaching Knowledge Test): CLIL, dostupan preko: (<https://www.teachers.cambridgeesol.org/ts/teachingqualifications/clil>) [10.10.2017.]
- Memorandum o saradnji između Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije i Ministarstva za spoljne poslove i međunarodnu saradnju Republike Italije u oblasti rada dvojezičnih srpsko-italijanskih odeljenja u Republici Srbiji, 14.03.2017, dostupan na sajtu Treće beogradske gimnazije: <http://www.trecagimnazija.edu.rs/memorandum-o-saradnji/> [13.10.2017.]
- „Pravilnik o bližim uslovima za ostvarivanje dvojezične nastave“. U: „Službeni glasnik RS“, br.105/2015, 50/2016
- Marsh, D., Mehisto, P., Wolff, D.& Martin, M. J. (2014). *European Framework for CLIL Teacher Education*. Graz: European Center for Modern Languages
- Dostupan preko: https://www.unifg.it/sites/default/files/allegatiparagrafo/20-012014/european_framework_for_clil_teacher_education.pdf [05.10.2017.]

Katarina Zavišin

Summary

TEACHING DIFFERENT SUBJECTS IN A FOREIGN LANGUAGE - PROPOSAL OF A COURSE MODEL FOR TEACHER TRAINING IN CLIL

CLIL (*Content and Language Integrated Learning*) refers to a teaching approach which integrates curriculum subject and a foreign language whereby non-linguistic contents are taught through the medium of the foreign language (Coyle, D. Hood, P. & Marsh, D., 2010). It represents a type of instruction where L2 and non-linguistic contents are of equal importance, both representing the object of study (Marsh, D., Enner, C. & Sygmund, D., 1999). These dual objectives require a special teaching approach, since acquisition of the non-linguistic subject takes place simultaneously with L2 use and through the medium of L2. Therefore, it is important to stress that only an approach to teaching which involves this kind of integration can be defined as CLIL (Eurydice, 2006). Many authors believe that in planning CLIL classes teachers need to take into account the existence of common goals for teaching of a foreign language and non-linguistic content. Such an integrated approach implies that subject teachers need to include certain aspects of L2 into their teaching, while foreign language teachers need to incorporate subject content into their instructions (Coyle, D. Hood, P. & Marsh, D. (2010). With that in mind, organising Teacher Training of Foreign Language Teachers and Subject Teachers in CLIL context is an essential task in the educational system of Serbia that has not been yet fulfilled. The aim of this paper is to present models of Teacher Training in different countries, which are also guidelines for defining a model course for Teacher Training that can be organized at the Faculty of Philology of the University of Belgrade. Our proposals also take into account the description of the legal framework for bilingual teaching as well as examples of organization of teaching practices, along with teaching activities in the bilingual Italian-Serbian section of the Third Belgrade High School. The complexity of CLIL teaching and the importance of the teachers' role indicate a need for constant and systematically improved teacher training in the CLIL context.

Key words: bilingual teaching, Subject Teacher, Foreign Language Teacher, CLIL Teacher training, Third Belgrade High School, Italian-Serbian section, Educational system of the Republic of Serbia

PREVOĐENJE GLAGOLA SA METAFORIČKOM DOPUNOM U ENGLESKOM JEZIKU KAO STRANOM

Cilj rada je analiza uspješnosti doslovnih prevoda odabranih glagola sa metaforičkom dopunom i prevoda takvih metaforičkih konstrukcija koji se baziraju na upotrebi rečeničnog konteksta, u jeziku medicinske struke.

U teorijskom dijelu rada iznosimo pregled konceptualnih metafora kao i probleme koji se mogu javiti prilikom prevođenja figurativnog jezika, dok ćemo u empirijskom dijelu predstaviti kako su studenti, koji se prvi put prema nastavnom programu susreću sa ovakvim konstrukcijama, preveli date glagole sa metaforičkom dopunom te da li su se i u kojoj mjeri oslanjali na kontekst rečenice. Analiza se zasniva na prevodu deset metafora zdravlja i bolesti izdvojenih iz rječnika sinonima *Thesaurus of Traditional English Metaphors* i naučnog članka "Conceptual Metaphor in Everyday Language".

Ključne riječi: engleski jezik, jezik medicinske struke, kontekst i prevođenje, metaforička dopuna

1. Uvod

Prema tradicionalnom viđenju, metaforu bismo definisali kao stilsko izražajno sredstvo ili retoričku figuru kojom se jedna stvar uspoređuje s drugom. Tako Zoltan Kevečes (Kövecses) navodi da je ona prvobitno smatrana svojstvom riječi, odnosno lingvističkim fenomenom a da se tek kasnije može koristiti za umjetničke svrhe. Metafora je svjesna i namjerna nedoslovna upotreba riječi, a samo veliki pjesnici mogu njome potpuno ovladati (Kövecses, 2010: 11). Međutim, čini se da su Lejko i Džonson promijenili takvo viđenje metafora, te karakterišu metaforu kao univerzalno obilježje jezika koje je „sveprisutno u svakodnevnom životu,

* Kontakt: mihaela.gojkovic@mail.com

ne samo u jeziku nego i mišljenju i djelovanju“ (Lakoff i Johnsen, 2003: 3). Oni smatraju da je svakodnevni život protkan metaforičkim izrazima te da je metaforizacija temeljna za razumijevanje jezika, dok za metaforu kao kognitivni mehanizam lingvisti koriste termin *konceptualna metafora*. Konceptualna metafora predstavlja preslikavanje iz poznatog, konkretnog domena u apstraktniji, ciljni domen.

U radu stavljamo naglasak na analizu prevoda glagola sa orijentacijskim partikulama i metaforičkom dopunom. Empirijsku osnovu rada čine prevodi deset metaforičkih konstrukcija sa orijentacijskim parametrima izdvojenih iz rječnika sinonima *Thesaurus of Traditional English Metaphors* (Wilkinson, 2002) i naučnog članka “Conceptual Metaphor in Everyday Language” (Lakoff & Johnsen, 1980). Nakon kratkog teorijskog prikaza konceptualnih metafora i uloge konteksta u prevođenju, predstavimo kako su studenti preveli date glagole sa metaforičkom dopunom.

U zaključku navodimo da su mnogi glagoli sa metaforičkom dopunom prevodivi za studente ali kada se određen izraz identifikuje, naredni problem sastoji se od njegovog dekodiranja. Rječnici nisu uvijek pouzdane alatke za rješavanje te vrste problema te se studenti često oslanjaju na upotrebu maternjeg jezika, što ne predstavlja jednu od najkorisnijih strategija pri prevođenju metaforičkog vokabulara.

2. Konceptualna metafora

Teorija Lejkofa i Džonsona predstavlja prekretnicu u jezičkom istraživanju i analizi metafora. Oni zapažaju da su metafore preovlađujuće u svakodnevnom životu i da je naš pojmovni aparat suštinski metaforičan. Od izuzetnog značaja je činjenica da se metafora više ne vidi kao stilska figura već se posmatra kao jedna od najosnovnijih pojava zbog koje mišljenje i jezik jesu isključivo metaforičke prirode.

Konceptualna je metafora jedan od kognitivnih procesa konstruisanja značenja na temelju kojeg povezujemo dvije konceptualne domene: izvornu domenu (engl. *source domain*), u kojoj se odvija važno metaforičko rasuđivanje i koja obezbjeđuje izvorne pojmove koji se koriste u tom rasuđivanju, i ciljnu domenu (engl. *target domain*) koja se sastoji od neposredne teme (Lakoff i Johnsen, 2003: 265). Izvorni domen često je povezan sa fizičkim iskustvom, samim tim je i konkretniji, iskustveno bliži, dok je ciljni domen

apstraktniji, pa su konceptualne metafore osnovno sredstvo za razumijevanje apstraktnih iskustava (Klikovac, 2004: 14). Povezivanje određenog izvornog domena sa određenim ciljnim domenom motivisano je iskustvom. Neke od tipičnih izvornih domena koje Kevečeš navodi su ljudsko tijelo, zdravlje i bolest, životinje, biljke, dok su neke od tipičnih ciljnih domena emocije, želja, mišljenje, vjera, život (Kövecses, 2002 prema Klikovac, 2004: 17-18). D. Klikovac smatra da brojnost izvornih i ciljnih domena samo pokazuje koliko su metafore važne za snalaženje u apstraktnim oblastima iskustva te da su svi naši najvažniji apstraktni pojmovi, na neki način, definisani pomoću metafora (Klikovac, 2004: 19). Sve metafore se realizuju kroz metaforičke jezičke izraze (eng. *metaphorical linguistic expressions*), koje Kevečeš (Kövecses, 2002: 4) definiše kao riječi ili druge jezičke izraze koji potiču iz jezika ili terminologije konkretnijeg pojmovnog domena, tj. iz izvornog domena. Lejkof i Džonson smatraju kako je konceptualna metafora sredstvo koje omogućava razumijevanje složenih domena pomoću onih jednostavnijih koje su bliže našem iskustvu (Lakoff i Johnsen, 2004: 75-83).

Usljed prostornih ograničenja, nećemo navoditi sve teorije i podjele vezane uz konceptualnu metaforu, nego ćemo samo navesti podjelu prema Lejkofu i Džonsonu (Lakoff i Johnsen, 2003). Navedeni autori razlikuju *strukturne*, *orijentacijske* i *ontološke* metafore. Kod strukturnih metafora jedan se koncept strukturira pomoću drugog, a primjeri takvih metafora su *život je putovanje* ili *vrijeme je novac*. Kod orijentacijskih se metafora, odnosno kod glagola sa orijentacijskom metaforičkom dopunom, cijeli sistem pojmova organizuje u odnosu na drugi, kao u primjerima *zdravlje i život su gore*, *bolest i smrt su dole*. Orijentacijske metafore utemeljene su na našem fizičkom i kulturnom iskustvu. Iskustva s konkretnim fizičkim predmetima stvaraju podlogu za tvorbu ontoloških metafora. Kod ontoloških metafora događaji, aktivnosti i emocije postaju entiteti ili fizičke stvari, što uglavnom nastaje konkretizacijom apstraktnoga. Lejkof i Džonson kao ontološke metafore navode metafore poput *um je omeđeni prostor*. One omogućavaju uočavanje strukture tamo gdje je gotovo ili uopšte nema.

Lejkof i Džonson smatraju da je metafora „prirodni fenomen“. Prema njima, konceptualna metafora je prirodni dio ljudske misli, a lingvistička metafora je prirodan dio ljudskog jezika. Osim toga, koje metafore imamo i šta one znače zavisi od prirode našeg tijela, naše interakcije u fizičkom okruženju te naših društvenih i kulturnih praksi. Svako pitanje o prirodi konceptualne metafore i njezine uloge u misli i jeziku je empirijsko pitanje (Lakoff i Johnsen, 2003: 247).

2.1. Glagoli sa metaforičkom dopunom zdravlja i bolesti

Iskustva zdravlja i bolesti prožimaju svakodnevni ljudski život, ali kao što je to slučaj s većinom naših temeljnih iskustava, pojmovi kojima ih pokušavamo objasniti nisu uvijek jasno određeni. Pojam zdravlja može biti teže objasniti možda zato što ga u svakodnevnom životu rijetko koristimo kako bismo opisali naša iskustva. Zdravlja postajemo svjesni uglavnom onda kada iskušavamo ono što nazivamo bolest.

Kako bi uvidio na koji način metafore oblikuju pojmove zdravlja i bolesti i u kolikoj mjeri, Babel (2012) je pokušao da ispita njihove izvore unutar kulturnog konteksta u kojima su nastali, te da razmotri njihov uticaj, a u obzir je uzeo dvije metafore koje preovlađuju i u jezičkoj upotrebi i u ljekarskoj praksi u kontekstu zapadne tradicije – tijelo kao stroj i medicina kao rat. Babel navodi da se u ljekarskoj praksi metafora odražava prije svega u doživljavanju ljekara, kako od strane pacijenata tako i samih ljekara, kao inženjera ili mehaničara, tj. posjednika autoritativnog znanja o funkcionisanju kompleksnog stroja i upotrebi tehnologije za dijagnozu i liječenje. Ljekar preuzima aktivnu ulogu u zadatku pronalaska uzroka bolesti i odgovarajućih tretmana za povratak zdravlja. S druge strane, pacijenti su stavljeni u pasivan položaj te postaju objektima istraživanja – tijela - strojevi (Babel, 2012: 127).

Glagolske orijentacijske metaforičke dopune potiču iz naše prostorne orijentacije, a izvorni domeni su pojmovi poput gore-dole, unutra-spolja, naprijed-nazad, duboko-plitko, centralno-periferno itd. (Klikovac, 2004: 23). Lejkof i Džonson (2003) navode da su takve metafore *sreća je gore-tuga je dole, dobro je gore-loše je dole*. Klikovac (2004: 23) ih ilustruje primjerima kao što su *bio je na sedmom nebu, lebdeo je od sreće, to mu je podiglo raspoloženje, prošle godine smo bili na vrhuncu ali od tada padamo*. Prema ovim primjerima, možemo zaključiti da je orijentacija prema „gore“ povezana s pozitivnim, dok je orijentacija ka „dole“ u kombinaciji s negativnim. Klikovac smatra da je zanimljivo pomenuti načine na koje se orijentacijske metafore zasnove na pojmu vertikalnosti manifestuju vanjezički. Jedan od primjera koji se navodi je metaforičko razumijevanje domena *vrijednosti*. Za proizvod se kaže da je *visokog kvaliteta*, za nekoga kažemo da se *uspeo na politički vrh*, a sportistu koji je osvojio prvo mjesto na nekom takmičenju penjemo na najviše mjesto na pobjedničkom postolju (Rasulić, 2002 prema Klikovac, 2004: 38).

Ukoliko govorimo isključivo o orijentacijskim metaforama zdravlja i bolesti, ili generalno o metaforama zdravlja i bolesti, čini se da je bitno po-

menuti Susan Sontag koja u knjizi *Bolest kao metafora* iznosi tezu da bolest treba lišiti metafora, odnosno „da je najbolji stav prema bolesti (i najzdraviji način bolovanja) svodenje metafora na minimum, odupiranje metaforičkom načinu mišljenja“ (Sontag, 1978: 3). Sontag na temelju istorijskih i literarnih izvora razmatra niz kulturnih mitova i metafora koje se vežu uz rak. Zbog straha i srama pacijenti odugovlače s traženjem medicinske pomoći, te je to osnovni razlog njenog stava da metafore bolesti mogu ubijati i da bi ih se trebalo u potpunosti riješiti. Primjeri takvih „negativnih“ metafora su *a cell is a living entity that commits suicide, cancer is a war, fighting against your own body for your life, cancer patients are ill equipped*.

S druge strane, Babel (2012) citira Barbaru Klou (Clow) koja je na temelju istraživanja javnog i privatnog diskursa o raku u prvoj polovini 20. vijeka ukazala na činjenicu da, suprotno Sontaginom uvjerenju, stav da je rak sramotna bolest o kojoj se šuti nije bio toliko prevladavajući. Ona zamjera pretjeranoj generalizaciji Sontaginog zaključka da sve bolesti treba lišiti metafora na temelju nekoliko negativnih posljedica metafora jedne bolesti (Clow, 2001 prema Babel, 2012: 136). Budući da je razumijevanje iskustva bolesti neodvojivo od ličnih, društvenih i kulturnih metaforički strukturiranih uvjerenja, uklanjanje metafora¹ značajno bi smanjilo mogućnost izražavanja pacijenata o kompleksnim iskustvima bolesti. Tako, na primjer, u radu “Metaphor and illness experience: A comparative analysis of metaphors in male and female cancer patient narratives” (Huijbrechts, 2016) možemo vidjeti konkretne primjere upotrebe pozitivnih i negativnih metafora kod muških i ženskih pacijenta oboljelih od raka. Neki od primjera upotrebe metafora koje su svrstane u grupu “negativnih i nehrabrujućih” su *fighting the battle in the trenches of our own bodies, it is hard to lead when waging war against cancer, faced with a disease that could kill me, discovered a lump*, dok su neki primjeri metafora koje su okarakterisane kao „pozitivne i ohrabrujuće” kod pacijena oboljelih od raka *chemo was going to give many more future birthdays, flu bug has moved out, perhaps moving toward a peak, I have gone through the first “valley of tears”* (Huijbrechts, 2016: 107-116).

Bez obzira na to da li se metaforički vokabular u jeziku medicinske struke koristi kao pozitivan ili negativan, njegova upotreba je svakako neizbježna prilikom ukazivanja na negativne posljedice, naglašavanja i/ili skrivanja određenih aspekata pojma bolesti.

1 Ukoliko bi to uopšte bilo moguće.

2.2. Glagoli sa metaforičkom dopunom i metafore u prevodu

Kao što je jezik živ i stalno se mijenja, tako i metafore doživljavaju svoje promjene, „umiru“ ili se „rađaju“, mijenjaju značenje ili dobijaju dodatna značenja. Da bismo ih razumjeli nije dovoljno samo poznavati riječi i gramatiku, nego je često potrebno shvatiti i kulturnu podlogu. S obzirom na to je da je metaforičko izražavanje sastavni dio svake komunikacije, te da je prisutnost metafora više nego očigledna i u stručnim tekstovima, neophodno je shvatiti važnost metaforičnosti kako bismo tekstove mogli pravilno tumačiti, a time i prevoditi.

U literaturi možemo naći mnoštvo faktora koji mogu imati uticaja na prevođenje (i prevodivost) metaforičkog vokabulara. Tako, na primjer, Fernandez smatra da su faktori koji utiču na mogućnost prenošenja metaforičkog značenja iz jednog jezika u drugi, između ostalih, kulturološke preference, komunikativna namjera, funkcionalna relevantnost, stepen informativnosti, tipologija metafora, ograničenja konteksta i kontekst, stepen kompatibilnosti pojmovnih i formalnih struktura dva konkretna jezika, dominantne sinhronne norme, stepen leksikalizacije metafore, kompetentnost prevodioca, razumljivost metafora, kognitivna uloga, itd. (Fernández, 2002: 206). Kad je riječ o prevodivosti metafora, odnosno o njihovoj sposobnosti prenošenja iz jednog jezika u drugi, prenos značenja iz izvornog teksta nije uvijek moguće zadržati u ciljnom tekstu, te se tako sam prenos značenja smatra jednim od najvećih problema u istraživanju prevođenja metaforičkog vokabulara.

Fernandez navodi sledeće pristupe prevođenju metafora u studijama prevođenja: (1) metafore su neprevodive (prevođenje date metafore će uvijek rezultirati različitom metaforom); (2) metafore su u potpunosti prevodive (prevođenje metafora nije ništa drugačije od bilo kojeg drugog prevođenja); (3) metafore su prevodive ali ispoljavaju znatan stepen neekvivalencije (metafora je specifičan problem prevođenja); i (4) srednji pristup, prema kome raspon mogućih prevoda zavisi od vrste teksta i od *ad hoc* faktora (Fernández, 2002: 206–207). Prema Fernandez, stepen leksikalizacije se koristi kao mjera prevodivosti, ali nema saglasnosti o tome koju vrstu metafora je najlakše prevesti. Schmidt (2014) navodi osnovna četiri načina na koja se može prevesti metafora:

1. korišćenje iste konceptualne metafore,
2. korišćenje različite konceptualne metafore,

3. korišćenje nemetaforičke parafraze,
4. brisanje metafore (Schmidt, 2014: 95).

Pored navedenog, nemetaforički izraz se može prevesti i metaforičkim. Premda se prevođenje u savremenom dobu prepoznaje kao lingvistički i kulturni transfer (Schmidt, 2014: 95), prevođenje metafora je suština zadatka prevodilaca. Mnoge konceptualne metafore su univerzalne i pronalazimo ih u skoro svim jezicima, ali su neke kulturološki specifične i pojavljuju se samo u jednom jeziku.

Zdravko Radman u knjizi *Metafore i mehanizmi mišljenja* piše o problemu direktnog prevođenja, te navodi da doslovno (direktno) prevođenje predstavlja značajan dio metaforičkog kompleksa i vjerovatno najdelikatniji dio cijele problematike (Radman, 1995: 18). Radman se pita koliko je doslovno zaista doslovno, pokazujući da je izjednačavanje doslovnog s opažajnim osuđeno na neuspjeh jer ne otklanja mogućnost dvosmislenosti tumačenja. S druge strane, doslovno značenje nekog izraza ne može se pouzdano izvesti ni pomoću jednostavnog izdvajanja najosnovnijih leksičkih značenja jer je svakako potrebno raspolagati dodatnim „pozadinskim pretpostavkama“ koje su neosporno ovisne o semantičkoj ili lingvističkoj kompetenciji korisnika jezika.

Jezička kompetencija ima vrlo važnu ulogu u određivanju doslovnog jer se doslovno značenje dobija izdvajanjem važnih semantičkih djelića iz konotacijskog i kontekstualnog polja izraza određenog našom jezičkom kompetencijom (Radman, 1995: 22). Pojam *kompetencija* podrazumijeva poznavanje predmeta, ali šta tačno znači poznavanje metaforičkog vokabulara ili samih metafora? Ako je osoba upoznata s jednim ili drugim od dva semantička područja koja čine metaforički izraz, postavlja se pitanje da li je to dovoljno da se smatra da ta osoba posjeduje kompetenciju prevođenja takve strukture? Prevodilac je možda ranije naišao na određeni metaforički izraz u maternjem jeziku (L1) ili u drugom, stranom, jeziku (L2), ali moglo bi se reći da je on upoznat s njim iz perspektive prevođenja samo onda kada je ostvarena veza između L1 i L2 metafore koja se odnosi na iste osnovne pojmove (Sjørup, 2013: 67). Prema Sjørup, kompetencija prevođenja metaforičkog izraza se može posmatrati kao sposobnost da se takva struktura poveže iz izvornog teksta i ciljnog teksta a ne samo kao sposobnost da se prevodilac osloni na „preslikavanje“ iz prethodnih prevoda. Iz jednojezičke perspektive, osoba koja radi u određenom području će biti više upoznata s konvencionalnim metaforama u svom specifičnom

području. Takva osoba može biti stručna u određenoj terminologiji, što bi moglo uključivati i metaforičke izraze u tom području ali to ne mora nužno značiti da se za istu osobu može reći da ima opštu kompetenciju prevođenja takvih struktura i da je time vještija u njihovom razumijevanju.

Andersen (2004) je definisala metaforičku kompetenciju u kontekstu prevođenja da bi istražila moguću povezanost između metaforičke kompetencije prevodioca i kompetencije prevođenja (Andersen, 2004: 5). Ona smatra da metaforička kompetencija prevodioca predstavlja aktivno svjesno poznavanje metafore u svim njenim dimenzijama, kao jezičke, pragmatičke i kognitivne jedinice, te tvrdi da, kako bi se metafora ispravno prevela, prevodilac mora biti svjestan različitih aspekata i teorija o konceptu metafore. Ona koristi izraz „aktiviranje latentnog znanja“ te navodi da je „prevodilac uvijek istovremeno u situaciji prijema i produkcije“ (Andersen, 2004: 57, prema Sjørup, 2013: 68). Autorka takođe smatra da će prevodilac često imati punu metaforičku kompetenciju u maternjem jeziku a ograničenu metaforičku kompetenciju u L2.² Andersenova navodi da prevodioci teže ka relativno visokom nivou jezičke metaforičke kompetencije u smislu da su u stanju prepoznati metaforičke izraze kao metafore, dok su pragmatički i kognitivni nivoi metaforičke kompetencije često manje zadovoljavajući.

Biljana Radić-Bojanić je u svom radu istraživala način na koji studenti koriste strategije prevođenja metaforičkih izraza. Ona dolazi do zaključka da su u većini slučajeva studenti pokazali svijest o međujezičkim razlikama i sposobnost da uoče zamke koje se kriju u naizgled sličnim strukturama, pa, zahvaljujući i jezičkom znanju i iskustvu u upotrebi jezika, tim područjima „koračaju polako uz razmišljanje i razmatranje međujezičkih razlika“ (Radić-Bojanić, 2014: 716). Autorka zaključuje da razvoj metaforičkog razmišljanja i pripadajuće strateške kompetencije kod studenata, kao i izgradnja njihovog samopouzdanja, mogu samo da doprinesu rastu njihove autonomije i povećanju sposobnosti da sa uspjehom uče (i nauče) strani jezik (Radić-Bojanić, 2014: 716-717).

Kako smo i naveli, mnogi faktori mogu uticati na prevod metaforičkih struktura, od vrste teksta koji se prevodi pa do funkcije koju treba da ispuni. U našem slučaju se studenti prvi put, prema nastavnom planu

2 Osim ako prevodilac nije svjestan svih aspekata koncepta metafore, slabija metaforička kompetencija u L2 će oslabiti njegovu prevodilačku kompetenciju.

i programu, susreću sa prevođenjem metaforičkog vokabulara iz domena medicinske terminologije. Prema tome, moguće je da su mnogi faktori uticali na izbor postupka prevođenja.

3. Rečenični kontekst i (uspješno) prevođenje

Kontekstualne informacije imaju razne uloge u mnogim procesima i potprocesima čitanja i prevođenja. Nejšn (Nation) smatra da je odgonetnuti značenje iz konteksta jedna od strategija za podučavanje učenika da koriste kontekst koji ukazuje na značenje riječi, te da je ta strategija ključna u nastojanju da se izađe na kraj sa oskudnim vokabularom, posebno prilikom prevođenja originalnih tekstova (Nation, 2001: 232). Blek (Black, 1981) u svom radu iznosi važnost konteksta za razumijevanje metafora te navodi da je kontekst važan da bi se identifikovala i razumjela metafora, kao i to da prepoznavanje i tumačenje metafora mogu zahtijevati obraćanje pažnje na posebne okolnosti metaforičkog izraza (Black, 1981: 29).

Palmer (1976) navodi da postoje jezikoslovci koji, eksplicitno ili implicitno, isključuju kontekst iz proučavanja semantike. On smatra da je razlog taj što postoje velike teorijske i praktične poteškoće u bavljenju kontekstom. Premda se često značenje prikazuje kao nezavisno od konteksta i kao takvo se proučava, postavlja se pitanje kako se može tvrditi da je značenje rečenice moguće znati bez konteksta? Vjerojatno jedino onda kada možemo priložiti drugu rečenicu koja ima slično značenje. On smatra da je očito moguće izmisliti proširenje rečenice kojim možemo objasniti bilo kakvo značenje u vezi s bilo kakvim informacijama koje su važne. Ako je to tako i ako je upotreba takvih proširenja valjana metoda utvrđivanja odnosa smisla, iz toga slijedi da temelj tog odnosa može biti bilo koja informacija i da smisao, kao i referencija, time uključuje cjelokupno ljudsko znanje (Palmer, 1976: 77).

Premda čovjek s lakoćom prepoznaje metaforički jezik, ne oslanjajući se toliko na doslovno značenje, Radman (1995) smatra da treba ponuditi drugi način tumačenja metafore, tj. treba riješiti problem proširenja značenja koje se javlja kod metaforičkih konstrukcija. Postavlja se pitanje kako među svim mogućim konotacijskim značenjima naći ono koje odgovara datoj konstrukciji? Radman navodi da rješenja kao što su „slobodni prenos naziva ili shema“ ili „slobodno evociranje svakidašnjih izraza“ ne pružaju nikakav jasan kriterij kako ili gdje se zaustaviti pri izboru mogućih značenja, te

da „pod pojmom lingvističke kompetencije...treba podrazumijevati proces vaganja relevantnosti potencijalnih značenja datog izraza“ (Radman, 1995: 28). Radman smatra da doslovno značenje potpomognuto kontekstom pokazuje pravac metaforičkog značenja, ali se metaforičnost odvija na jednom drugom nivou koji predstavlja posebno semantičko područje šire od domene doslovnog značenja. Ostaje nam da zaključimo da su doslovno i metaforičko značenje međusobno povezani i možda čak i međusobno ovisni.

Na kraju se mora uzeti u obzir da se cijelo značenje metaforičkog izraza ne može uvijek sa sigurnošću utvrditi na osnovu konteksta. Ipak, metaforičke strukture se profiliraju u određenom kontekstu i prevod bi trebao težiti ka vjernosti kontekstu. Kontekst možemo posmatrati kao zbir okolnosti koje objašnjavaju neki dio teksta ili rečenice, bez kojeg nije moguće valjano prevesti neki specifičan izraz. Pogledajmo, na primjer, metaforu *to be way up there*. Ukoliko se ona prevede bez nepoznavanja rečeničnog konteksta, prevod bi mogao biti u potpunosti pogrešan i mogao bi se protumačiti kao, na primjer, *biti na putu prema gore*. Međutim, ukoliko ovu istu metaforu sagledamo u rečeničnom kontekstu (npr. *His friends all got sick and could not go to the concert. But as to his health, he's way up there*), olakšava se prevod koji glasi npr. *Svi njegovi prijatelji su se razboljeli i nisu mogli ići na koncert. Ali kada je u pitanju njegovo zdravlje, on je najzdraviji*. Svakako je da se upotrebom konteksta dobija jasnija slika o okolnostima koje utiču na prevod, dok se značenje ovakvog ili sličnog metaforičkog izraza može sa većom sigurnošću utvrditi na osnovu konteksta u odnosu na „izolovanu“ metaforu i neoslanjanje na kontekst, mada to nije pravilo.

4. Empirijsko istraživanje

4.1. Cilj istraživanja i ispitanici

Predmet ovog istraživanja su glagoli sa metaforičkom dopunom u okviru metaforičkih izraza zdravlja i bolesti iz jezika medicinske struke. Cilj istraživanja je otkriti način na koji su studenti preveli određene metaforičke izraze sa engleskog jezika na srpski jezik te da li su se oslanjali na kontekst rečenice ili su ih doslovno prevodili. Konkretno su nas zanimali glagoli sa metaforičkom dopunom orijentacijskih partikula u jeziku medicinske struke. U svrhu postizanja pomenutog cilja sagledali smo prevode

dvadesetoro (20) studenata završne godine filološkog fakulteta. Među ispitanicima je bilo 14 ispitanika ženskog pola i 6 muškog. Uspjeh ispitanika tokom studija je još jedan parametar koji ćemo iskoristiti kako bismo na osnovu njega prikazali uspješnost doslovnih prevoda.

4.2. Istraživački materijali i metodologija istraživanja

Materijal koji smo koristili za analizu izdvojili smo iz rječnika sinonima *Thesaurus of Traditional English Metaphors* (Wilkinson, 2002) i naučnog članka "Conceptual Metaphor in Everyday Language" (Lakoff & Johnsen, 1980). Cilj nam je bio da pronađemo primjere orijentacijskih metaforičkih izraza koji se odnose na pojmove zdravlja i bolesti iz jezika medicinske struke.

U svrhu postizanja već navedenog cilja sagledali smo prevode studenata, analizirali ih, te smo ih izdvojili manualno i grupisali prema tome da li su ih studenti direktno preveli ili su se koristili prevodom koji se oslanjao na rečenični kontekst. Studenti tek na četvrtoj godini, prema nastavnom planu i programu, dobijaju predmet koji se naziva *Engleski jezik struke I*. U okviru pomenutog predmeta obrađuje se medicinska terminologija i metaforičke konstrukcije zdravlja i bolesti. Na osnovu toga smo pretpostavili da se studenti nisu ranije susreli sa pomenutom terminologijom. Očekivalo se da studenti prevedu deset konstrukcija glagola sa metaforičkom dopunom iz domena orijentacijskih metafora. Nisu mogli koristiti rječnik, što bi im vjerovatno predstavljalo olakšicu pri prevođenju. Prevode su radili na redovnom času, te nisu imali vremensko ograničenje za prevod iako su većinom završili zadatak za manje od trideset minuta. Iako je ova analiza urađena na početku semestra, studenti su se prije testiranja prevoda tokom nekoliko prethodnih časova susreli s nekim konstrukcijama iz jezika medicinske struke u okviru predmeta *Engleski jezik struke I*. Knjiga koju su koristili je *Professional English in Use – Medicine* (Glendinning i Howard, 2007) a glagoli sa metaforičkom dopunom iz domena jezika medicinske struke koje su obrađivali u okviru časova su iz knjige *English Vocabulary in Use (Advanced)* (McCarthy i O'Dell, 2006). Neke od metafora koje su im poznate a koje se mogu pronaći u ovoj knjizi su *an ailing organization, a rash of bulgaries, fever pitch, to carry the scars of something, feel under the weather, be over the worst, get back on one's feet* (McCarthy i O'Dell, 2006: 129,132).

Od studenta se očekivalo da prevedu sljedećih deset metaforičkih konstrukcija: *to be at the peak of health* (= „biti na vrhuncu zdravlja/pu-

cati od zdravlja“), *to sink fast* (= „pogoršati se (zdravstveno stanje)“), *to rise from the dead* (= „ozdraviti“), *to be way up there* (= „biti zdrav“), *to come down with the flu* (= „oboljeti od gripe“), *his health is declining* (= „zdravlje mu se postepeno pogoršava“), *to drop dead* (= „umrijeti“), *to take physic before being sick* (= „djelovati preventivno“), *to keel over* (= „onesvijestiti se“), *to get back on your feet* (= „oporaviti se“). Prevod smo grupisali na osnovu toga da li su studenti ponudili direktni prevod (prevod nezavisan od rečeničnog konteksta) ili prevod na osnovu konteksta. Tako, na primjer, pretpostavka je da će studenti gore navedenu metaforu *to be at the peak of health* lakše prevesti u kontekstu rečenice kao što je npr. *From a life cycle perspective, young people were regarded as being at the peak of health, having outgrown the health-related risks of infancy and childhood*. Uloga rečeničnog konteksta je da na određen način olakša prevod, mada nije svaki kontekst dovoljno „dobar“ i vjernost njemu ne dovodi uvijek do uspješnog prevoda. Kada se radi o prevodima studenata, napominjemo da je bilo i onih konstrukcija koje su prevedene pogrešno, ali ne i doslovno. Premda su ponuđena samo dva takva prevoda, nismo ih unosili u tabelu. Takođe smo uvrstili i treću kategoriju a to su konstrukcije koje su studenti ostavili neprevedene.

Studenti su trebali prevesti glagole sa metaforičkim konstrukcijama u kontekstu rečenice. Jedan od primjera je *to rise from the dead*. Pomenuta konstrukcija je, kao i ostale, prvo izdvojena iznad rečenice zbog preglednosti a zatim je ispod nje navedena ista u rečeničnom kontekstu. Takav kontekst za ovu konstrukciju je *He was so sick he thought he would die but three days later he rose from the dead*.

4.3. Rezultati istraživanja i analiza

Nakon prikupljanja prevoda, unijeli smo ih u tabelu i sortirali kao direktan prevod, prevod na osnovu konteksta i na one konstrukcije koje studenti nisu uopšte preveli. U Tabeli 1 numerički i procentulno ćemo predstaviti koliko je studenata direktno prevelo datu konstrukciju, koliko njih je prevod baziralo na rečeničnom kontekstu a koliko je ostalo neprevedeno. Takođe navodimo neke prevode koje su ponudili studenti.

Tabela 1: Uspješnost prevoda glagola sa metaforičkom dopunom

Metaforička konstrukcija	Direktni prevod		Uspješan prevod na osnovu konteksta		Neprevedeno	
	n	%	n	%	n	%
<i>to be at the peak of health</i>	5	25	11	55	4	20
<i>to rise from the dead</i>	15	75	1	5	4	20
<i>to be way up there</i>	6	30	5	25	9	45
<i>to sink fast</i>	13	65	4	20	3	15
<i>to come down with the flu</i>	12	60	5	25	3	15
<i>his health is declining</i>	7	35	8	40	5	25
<i>to drop dead</i>	12	60	4	20	4	20
<i>to take physic before being sick</i>	5	25	0	0	15	75
<i>to keel over</i>	3	15	10	10	7	35
<i>to get back on your feet</i>	6	30	12	60	2	10
UKUPNO	84	42	60	30	56	28

Iz tabele vidimo da je ukupan broj direktnih prevoda bio 84, odnosno 42%, 60 (30%) prevoda je bilo na osnovu konteksta, dok je neprevedeno bilo ukupno 56 odnosno 28%. Dakle, studenti su mnoge konstrukcije preveli doslovno (direktnim preslikavanjem pojedinačnih dijelova metaforičkog izraza iz engleskog jezika u srpski).

Međutim, iako je najveći broj prevoda direktni prevod, odnosno doslovni, postavlja se pitanje kakav je to „doslovan prevod“ i šta nam govori da je prevod u kontekstu uspješan. Od studenata smo očekivali da metaforičke konstrukcije prevedu smisleno i u duhu srpskog jezika, te da uzmu u obzir kontekst, kako bi prevod bio definisan kao uspješan prevod u kontekstu. S druge strane, u nekim slučajevima nije potrebno stavljati prevelik naglasak na kontekstualizovani prevod jer doslovan prevod ponekad može u potpunosti odgovarati jeziku cilja. Ovu tvrdnju možemo dokazati i primjerima prevoda pojedinih metaforičkih konstrukcija, koje navodimo u nastavku.

To be at the peak of health: Petoro studenata je ovu konstrukciju prevelo kao *biti zdrav kao dren*. Ž. Bujas (2005) u svom rječniku³ navodi da takav prevod odgovara izrazu *to be as fit as a fiddle*. Mi smo ipak ovakav prevod klasifikovali kao uspješan jer je značenje odgovarajuće. Drugi prevodi koje su studenti ponudili su *on je na vrhu zdravlja* te smo takav prevod svakako klasifikovali kao direktan i neodgovarajući. Jedan student

3 Bujas, Ž. 2005. *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

je datu konstrukciju preveo kao *osjećati se najbolje* što smo klasifikovali kao uspješan prevod. Ostali ponuđeni prevodi su *biti na vrhuncu zdravlja* i takav prevod je klasifikovan kao uspješan. Iako je ovakav prevod direktno prenesen na jezik cilja, smatramo da je sasvim odgovarajući.

To rise from the dead: Ovu konstrukciju je samo jedan student preveo u kontekstu rečenice kao *ozdravio je* što se klasifikuje kao uspješan prevod, dok su ostali preveli doslovno pojedinačne riječi i ponudili prevod *ustati iz mrtvih*. U ovom slučaju, direktan prevod se ne može u potpunosti tretirati kao neodgovarajući, te se mora uzeti u obzir i prenošenje datog metaforičkog izraza odgovarajućom metaforom i u maternjem jeziku, što su u ovom slučaju studenti i uradili, tako da se može zaključiti je navedeni prevod adekvatan u srpskom jeziku.

To be way up there: Većina studenata ovu metaforičku konstrukciju nije ni prevela. Oni koji su je direktno preveli ponudili su prevod *ići prema gore, napredovati*. Ostali studenti, koji su uspješno ili barem približno uspješno preveli i posmatrali kontekst i prethodnu rečenicu, preveli su je kao *on je najzdraviji*.

To sink fast: I ovu metaforičku konstrukciju je veliki broj studenta preveo direktno: *pacijent tone brzo* ili *propada brzo*. Četvoro studenata je ponudilo prevod *zdravlje mu se ubrzano pogoršava*; *zdravlje mu se pogoršava*; *bliži mu se smrt* te smo takve prevode uvrstili kao uspješne.

His health is declining: Prevod koji je glasio *zdravlje joj opada* smo klasifikovali kao direktan. Studenti čije smo prevode klasifikovali kao uspješne su dati izraz preveli kao *zdravlje joj se pogoršava*.

To drop dead: Dvanaestoro studenata je ovo prevelo kao *pao je mrtav* što smo mi klasifikovali kao direktan prevod jer su ponudili pojedinačan prevod svake riječi. Četvoro studenata je prevelo oslanjajući se na kontekst koji pretpostavlja da određena osoba neće „pasti mrtva“ ukoliko prestane da uzima tablete. Prevod koji su oni ponudili je *umrijeti*. Jedan student je ponudio prevod *Pao je kao klada*, te bi se ovakav prevod mogao svrstati u kategoriju pogrešnog prevoda koji nije doslovan.

To take physic before being sick: Studenti koji su direktno preveli ovu konstrukciju su je prevodili kao *uvijek uzima lijekove prije nego što je bolestan*. Dvoje je prevelo i kao *bolje spriječiti nego liječiti*, što je pogrešan prevod, ali ne i doslovan. Čini se kao da se uopšte nisu oslanjali na kontekst rečenice u kojem se pominje i kriminal i policija. Ovo je metaforička konstrukcija koju je najveći broj studenata ostavio neprevedenu. Pretpostavka je da se ranije nisu susreli s pomenutim te da je to razlog neprevođenja.

Prema gore navedenim primjerima prevoda nekih od ispitanih glagola s metaforičkom dopunom, primjetno je da su parametri za ono što nazivamo „doslovan prevod“ direktno prevođenje pojedinačnih riječi i djelimično ili potpuno zanemarivanje rečeničnog konteksta. Metaforička konstrukcija *to get back on one's feet* je jedina za koju smo imali saznanje da je od ranije sigurno poznata studentima jer se nalazi u već pomenutom udžbeniku *English Vocabulary in Use (Advanced)*. Ipak, kako se može i vidjeti u tabeli broj 1, dvoje studenata je nije uopšte prevelo a šestoro je ponudilo direktan prevod.

Čini nam se potrebnim pomenuti i opažanje N. Silaški koja preporučuje doslovno prevođenje umjesto parafraziranja ili upotrebe slične metaforičke konstrukcije ukoliko metaforička slika iz izvornog jezika nije lako prevodiva na ciljni (Silaški, 2013: 259). Ponekad doslovno prevođenje ne može prenijeti pravo značenje metaforičkih izraza koji sami po sebi mogu da djeluju zbunjujuće, naročito ne bez oslanjanja na kontekst. S druge strane, neke od navedenih metaforičkih konstrukcija bi bilo teško smisljeno prevesti da nije ponuđen nikakav kontekst ali smo isto tako pokazali da je doslovan prevod u nekim slučajevima u potpunosti prihvatljiv.

U tabeli broj 2 predstavimo broj doslovnih prevoda u odnosu na pol i uspjeh učenika, kako bismo sagledali da li neki od navedenih parametara utiču na direktno preslikavanje glagola sa metaforičkom dopunom u maternji jezik.

Tabela broj 2: Doslovni prevodi u odnosu na pol i uspjeh studenata

	Pol		Uspjeh				
Metaforička konstrukcija	Ž	M	6	7	8	9	10
<i>to be at the peak of health</i>	1	4	1	1	3	0	0
<i>to rise from the dead</i>	7	6	0	1	11	1	0
<i>to be way up there</i>	3	3	3	0	1	2	0
<i>to sink fast</i>	5	6	0	2	7	2	0
<i>to come down with the flue</i>	6	5	1	2	4	4	0
<i>his health is declining</i>	2	5	0	2	1	3	1
<i>to drop dead</i>	4	6	0	2	6	2	0
<i>to take physic before being sick</i>	2	3	0	2	3	0	0
<i>to keel over</i>	1	2	2	1	0	0	0
<i>to get back on your feet</i>	2	4	0	2	4	0	0

Zanimljivo je sagledati stanje doslovnih prevoda kada se sagleda pol učenika. Kako je i vidljivo iz tabele broj 2, uglavnom su veći broj doslovnih

prevoda ponudili ispitanici muškog pola. Najviše je bilo onih ispitanika sa prosjekom ocjena 8, tako da je najveći broj doslovnih prevoda i ponuđen od strane tih studenata. Doslovni prevod je ponudio samo jedan student sa prosjekom ocjena 10, i to za metaforičku konstrukciju *his health is declining*.

S oprezom možemo zaključiti kako su metaforičke konstrukcije koje su studenti doslovno preveli one koje su manje zastupljene u literaturi i s kojima se studenti kroz nastavni plan i program nisu susretali. Manji broj metafora je ostao nepreveden. Iako studenti uče engleski jezik kao strani jezik mnogo godina, jasno je da je i dalje potrebno da samostalno ili u okviru nastavnog procesa razvijaju vještine i kompetencije, proširuju znanje maternjeg i stranog jezika, te da razvijaju metaforičku kompetenciju kao aktivno svjesno poznavanje metafore u svim njenim dimenzijama.

Da ova analiza nije urađena na početku semestra, sigurni smo da bi studenti, koji bi tokom semestra pohađali nastavu i dobijali strukturisani input koji bi se sastojao od vježbi zasnovanih na metaforičkim konstrukcijama i glagolima sa metaforičkom dopunom, mnogo uspješnije preveli date izraze.

5. Zaključak

U ovom radu pokušali smo da iznesemo pregled odabranih glagola sa metaforičkom dopunom kao i probleme koji se mogu javiti prilikom prevođenja figurativnog jezika, dok smo u empirijskom dijelu prikazali da li su i kako studenti preveli odabrane glagole sa metaforičkom dopunom iz jezika medicinske struke i koliko se prevod takvih metaforičkih konstrukcija bazirao na upotrebi rečeničnog konteksta.

Iako su mnoge konstrukcije iz odabranog materijala prevodive za studente, pokazalo se da je za studente najčešća i najpopularnija prevodna strategija engleskih metaforičkih termina na srpski jezik ona koja rezultira doslovnim terminom u srpskom jeziku. Svakako bi bilo korisno ovaj zaključak potkrijepiti detaljnijim istraživanjem. Takođe bi bilo zanimljivo istražiti način na koji bi studenti preveli date metaforičke konstrukcije da su mogli koristiti rječnike, te ponoviti ovakvu analizu na kraju semestra, nakon što bi studenti pohađali nastavu i dobijali strukturisani input.

Možemo zaključiti da su u većini slučajeva studenti svjesni međujezičkih razlika ali nisu u mogućnosti da izbjegnu zamke u koje ih može odvesti direktno prevođenje. Međutim, kako je i vidljivo iz primjera prevoda nekih metaforičkih konstrukcija, doslovno prevođenje ne mora uvijek biti pogreš-

no i u nekim slučajevima je direktno preslikavanje pojedinačnih dijelova metaforičkog izraza iz engleskog jezika u srpski u potpunosti odgovarajuće.

Premda su metaforičke konstrukcije koje smo koristili u srpskoj terminologiji kojom se izražavaju pojmovi zdravlja i bolesti još uvijek marginalizovane, moguće je da studentima ne može pomoći ni kontekst jer se nikada ranije nisu susreli s metaforičkim izrazima iz specifičnog jezika medicinske struke.

Literatura

- Andersen, M. S. (2004). *Metaforkompetence – en empirisk undersøgelse af semi-professionelle oversætteres metaforviden*. Copenhagen: Copenhagen Working Papers in LSP.
- Babel, K. (2012). Metafore zdravlja i bolesti u medicinskoj praksi. *Filozofska istraživanja*, 32, 121–138.
- Black, M. 1981. *Models and Metaphors – Studies in Language and Philosophy*. New York: Cornell University Press.
- Clow, B. (2001). Who's Afraid of Susan Sontag?. *Social History of Medicine*, 14 (2), 293–312.
- Dobrzynska, T. 1995. Translating metaphor: problems of meaning. *Journal of Pragmatics* 24 (6), 597–603.
- Fernandez, S. E. (2002) Translators' English-Spanish metaphorical competence: impact on the target system. *Estudios de lingüística inglesa aplicada (ELIA)*, 3, 203–218.
- Huijbrechts, O. (2016). *Metaphor and illness experience: A comparative analysis of metaphors in male and female cancer patient narratives*. Unpublished MA thesis, Leiden University.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Krug.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. and Johnsen, M. (1980). Conceptual Metaphor in Everyday Language. *The Journal of Philosophy*, 77 (8), 453–486.
- Lakoff, G. and Johnsen, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nation P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*, London: Cambridge University Press.
- Palmer, R. F. (1976). *Semantics: a new outline*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Radić-Bojanić, B. (2014). Uloga maternjeg jezika u razumevanju metaforičkog vokabulara engleskog jezika kao stranog. *Filologija i univerzitet* (707-718). Niš: Filozofski fakultet Univerzitet u Nišu.
- Radman, Z. (1995). *Metafore i mehanizmi mišljenja*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Silaški, N. (2013). Zašto ekonomisti (ne) vole metafore? *Tradicija i inovacije u savremenom srpskom jeziku* (255-265). Kragujevac: FILUM.
- Schäffner, C. (2004). Metaphor and translation: some implications of a cognitive approach, *Journal of Pragmatics*, 36, 1253–1269.
- Schmidt, G. (2014). Metaphor translation in subtitling. *Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics*, 2, 95-104.
- Sontag, S. (1978). *Illness as Metaphor*. New York: Farrar, Strauss & Giroux.
- Sjørup, A. C. (2013). *Cognitive effort in metaphor translation: An eye-tracking and key-logging study*. Frederiksberg: Copenhagen Business School.
- Wilkinson, P.R. (2002). *Thesaurus of Traditional English Metaphors*. New York: Routledge.

Mihaela M. Malešević

Summary

TRANSLATION OF VERBS WITH A METAPHORICAL COMPLEMENT IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

The aim of the paper is to analyze the successfulness of literal translations of selected verbs with metaphorical complements and translations of such metaphorical constructs based on the use of context, in the language of medicine.

In the theoretical part of the paper we provide an overview of conceptual metaphors as well as the problems that may occur when translating the figurative language, while in the empirical part we will show how the students that for the first time, according to the curriculum, meet such constructions, translate the given verbs with the metaphorical supplement and to what extent they rely on the context of the sentence. The analysis is based on the translation of ten verbs and metaphors of health and disease from the dictionary of synonyms *Thesaurus of Traditional English Metaphors* and scientific paper "Conceptual Metaphor in Everyday Language".

Key words: English language, the language of medicine, context and translation, metaphorical complement

ДИПЛОМАТСКА МИСИЈА МИГЕЛА СЕРАНА У СФРЈ**

Чилеански писац Мигел Серано боравио је као амбасадор своје земље у Југославији 1962-1967. Овај део његове биографије представљамо на основу грађе архива Министарства иностраних послова и његових мемоара. С обзиром на природу грађе у центру су службени контакти, политичке активности (нарочито односи према блоковској политици, несврстанима), организовање посете Ј.Б.Тита, као и неке културне и економске размене, али и неколико проблема са очигледно обавештајном позадином. Мемоари самог Серана дају личнији поглед, али и откривају и позадину неких збивања и оцену људи с којима се сретао (Тито, К. Поповић, Ранковић). Током боравка Серано није успоставио неки додир са домаћим књижевним круговима, али је контакт са Кочом Поповићем, тада министром спољних послова, превазишао чисто професионални. С обзиром на Серанов нацизам и интересовање за окултизам, занимљиве су и неке оцене које је југословенска страна имала о томе.

Кључне речи: дипломатија, југословенско-чилеански односи, несврстани, књижевност, неонацизам, окултизам

Мигел Серано Фернандес [Miguel Serrano Fernández] (1917-2009) био је чилеански књижевник, дипломата и езотериста. Пореком из породице дипломата и писца (ујак му је био угледни модернистички песник Висенте Уидобро), аутор је низа књига поетске, симболичне прозе инспирисаних различитим митологијама и источним учењима (*No por mar, ni por tierra; Quién llama en los hielos; La serpiente del Paraíso; La flor inexistente; El/Ella. Libro del amor mágico;*

* nem_radulovic@yahoo.com

** У изради овог рада на различите начине помогли су: гђа Сабела Кинтела, удовица М. Серана; Дмитриј Борисович Зеленцов ; проф. Станко Црнобрња; запослени у Дипломатском архиву МИП-а и Историјском архиву Београда. Свима најсрдачније захваљујем.

Nos, libro de la Resurrección) које су се појавиле и у преводу на друге језике у време хиспаноамеричког бума, мада он није стекао славу Гарсије Маркеса или Кортасара. Српски читалац могао је да га упозна кроз књигу *Хермејички круи*, објављену први пут 1994. и једину засад преведену код нас, где говори о сусретима са Хесеом и Јунгом. Јунг, који није писао предговоре књижевним делима, учинио је једини изузетак за Серанову књигу *Las visitas de la Reina de Saba*. Поред Хесеа и Јунга, имао је прилике да упозна и Арнолда Тојнбија, Олдоса Хакслија, Езру Паунда, Јулијуса Еволу. У младости је био упознат са окултизмом и јогом, али и члан чилеанске национал-социјалистичке партије; касније је сретао фигуре светског неонацизма, укључујући и многе чувене нацисте из ратног периода (Леон Дегрел, Ото Скорцени). Овај део своје фигуре учинио је јавнијим када је објавио књигу *El Cordon dorado: hitlerismo esotérico* (1974) за којом су следиле *Adolf Hitler, el último avatarā* (1982) и *Manú, por el hombre que vendrá* (1991), те низ књига с краја 20. и почетка 21. в (*Los ovnis de Hitler contra el nuevo orden mundial*; *Imitación de la Verdad*; *El hijo del viudo*; *Maya. La realidad es una ilusión*). У овом делу свог опуса Серано излаже особену митологију тзв. езотеричног хитлеризма. У споју различитих космологија, суштински гностичком, централно место добио је Хитлер као десети аватар Вишнуа, који се бори против демијурга и његових роботских створења, првенствено Јевреја. Још 1947-1948. Серано је путовао на Антарктик као члан експедиције чилеанске морнарице, у вери да се тамо налази скривен Хитлер и његова база летећих тањира. Серано је последњих година живота био култна фигура у свету неонацизма; његова митологија утицала је на формирање езотеричних струја унутар овог покрета, али је имала одјека и у популарној култури и свету интернета (Више о овом аспекту његовог дела, као и о рецепцији у: Goodrick-Clarke, 2002: 173-192; Синер, 2012: 207-212; Strube, 2012; Strube, 2013: 156-159; Versluis, 2013; Strube, 2015).

За латиноамеричке писце, као и за српске, није било неуобичајено да служе у дипломатијама својих земаља, тако је и Серано, попут својих земљака Габријеле Мистрал и Пабла Неруде, велик део живота провео у чилеанској дипломатији. Био је амбасадор у Индији (1953-1961), којом је остао дубоко фасциниран, Југославији (1962-1967), истовремено акредитован (од 1965) у Румунији и Бугарској, Аустрији (1967-1971, са истовременом акредитацијом у Међународ-

ној комисији за атомску енергију и у UNUDI, обе у Бечу) док га 1971. новоизабрани Аљенде није повукао, након чега се посветио писању. Дипломатија му је пружила прилику да упозна Нехруа, Индиру Ганди, Далај Ламу, с којима је развио односе ближе од формалних. У литератури се може срести податак да је Серано био амбасадор у Југославији 1962-1964. што није исправно. На амбасадорском положају био је све до 1967, међутим, од 1965. истовремено је акредитован и у Софији и Букурешту на нерезиденцијалној основи. Вероватно је податак о паралелним акредитацијама утицао да аутори помисле како је те године променио земљу.

У овом раду представимо Серанов боравак у СФРЈ.¹ Користимо грађу Дипломатског архива Министарства спољних послова, легат Коче Поповића и Лепе Перовић у Историјском архиву Београда, као и Серанову аутобиографију у четири тома. Најобимнији биобиблиографски преглед објавила је његова удовица Сабела Кинтела (2014, за југословенски период: 93-105), који овде такође користим. Нисмо имали могућност да користимо архиву чилеанског Министарства спољних послова, где се чувају његови извештаји из Београда. На основу оног што нам је било доступно, изгледа да додира са домаћим писцима готово да није било; нашли смо првенствено службене контакте. Ипак, и то је занимљиво за осветљавање борава једног писца и контроверзне личности у нашој средини.

Серано је био први амбасадор Чилеа у Југославији. Дотад је ова земља имала само отправника послова и почасног конзула (а амбасадор у Бечу покривао је и Југославију). Очигледно је Чилеу било стало до подизања односа а Серано је изабран као особа од поверења за тај задатак. На основу грађе јасно је да амбасадорски положај за Серана није био нека синекура већ је у својим задацима био веома активан. Југословенска страна од почетка примећује да он жели да подигне ниво билатералних односа. У поверљивој белешци напомиње се да ће се са Сераном моћи сарађивати много више него с претходником.² Подсећам, период у ком Серано борави у СФРЈ време је формирања покрета несврстаних. Први самит одржан је у Београду 1961. са 25 чланова и три посматрача (већ на следећем у Каиру број чланова је

1 Користимо ово име, мада је у тренутку његовог доласка земља још увек носила назив ФНРЈ.

2 Оперативно писмо 12.11.1962 (ДА МСП-ПА 1962 ф. 17)

готово удвостручен). Тито је био први генерални секретар (1961-1964). Такође, 1962. била је година кубанске кризе која је уздрмала хладноратовски свет, а посебно земље Јужне Америке. Настанак не-сврстаног покрета неопходан је контекст за разумевање Серанове активности. У Југославију је Серано упућен из друге несврстане земље, Индије, где је боравио дуго и остварио добре контакте са државним врхом. Када је поднета молба за агреман (9.01.1962.) Вељко Мићуновић у позитивном реферату (10.01.)³ истиче да је ово први пут да Чиле тражи агреман за амбасадора. Телеграм из Делхија истиче да Серано већ има нека познанства са домаћим људима као што је чилеански демохришћански сенатор хрватског порекла Радомир Томић, а познавао је и југословенске амбасадоре у Индији, Богдана Црнобрњу и Гојка Николиша. Одлучио је и да уместо дотадашњег стана тражи вилу „јер има у стану цео музеј слика и уметничких предмета“.⁴ Бродом из Индије, па возом из Ђенове, Серано је стигао у Београд у лето 1962. Сместио се у Молеровој 86, а Титу је акредитиве предао на Брионима 13. августа (Quintela 2014: 95). У једној белешци описан је као „пријатељски и отворен човек, прилази с поверењем, али вероватно без конкретних планова“.⁵ Међутим, Серано је имао конкретне планове. Након посете Коче Поповића земљама Латинске Америке, па и Чилеу (1962), Серано је сматрао да је време и за Титову посету и почео да ради на њеном остварењу. Домаћинима је такође истицао да је повезивање Чилеа са „неангажованим светом“ једина алтернатива за Латинску Америку. Према његовој оцени, Америка повећава притисак за изолацију Кубе, што доводи до јачања „конзервативних и реакционарних снага“, док СССР користи „нетајачност САД за самосталан продор“ тако да ниједна од суперсила „не утиче повољно на процес еманципације“. Титова посета би „ојачала курс независности и допринела афирмацији политике неангажованости у Латинској Америци“.⁶ Забележено је 1964. да се интересовао за конференцију несврстаних и био активан по питању учешћа Чилеа у њој.⁷ (Сера-

3 Молба за агреман од 9.01.1962 (ДА МСП-ПА 1962 ф. 17)

4 Телеграм југословенске амбасаде из Делхија 13.04.1962. (ДА МСП-ПА 1962 ф. 17)

5 Разговори наших са страним представницима у ФНРЈ 10.08.1962 (ДА МСП-ПА ф. 17).

6 Разговори наших са страним представницима у ФНРЈ (ДА МСП-ПА ф. 17).

7 Сусрет с Ј. Петрићем (2.03.1964) и Д. Солдатићем (6.04.1964) (ДА МСП-ПА 1964 ф. 29).

нова процена спољнополитичких односа није нужно била одређена идеологијом, што значи да је пратио инструкције своје владе)

Очекивано, југословенска страна је повољно примила овакве изјаве о несврстанима, а очигледно је из неких изјава да Серано представља ствари онако како би се допале земљи домаћину, нпр. да југословенска штампа нетачно представља чилеанску владу као десну. Има ту и уско билатералних ствари: нпр. да ли ће Југославија подржати кандидатуру Чилеа у УНЕСКО. У разговору са В. Влаховићем ког је срео на вечери коју је приредио секретар америчке амбасаде (25.10.1962) рекао је да би Чиле подржао Кубу сличну Југославији. Забележено је да је говорио против инсталирања совјетских база, али и против интервенције: Куба треба да се ослони на Латинску Америку. Следеће године оцениће да је Куба изгубила на престижу јер се ослонила превише на једну страну, уместо да се на Латинску Америку.⁸ Са домаћинима је поделио и понешто од свог виђења источних односа: у индијско-кинеском сукобу (1962) држао је страну Индији сматрајући да је основни циљ Кинеза владавина Азијом.⁹ И касније је, у разговорима о вијетнамском рату, такође показао проиндијски став. „Не делује забринуто ако би САД бомбардовале нуклеарна постројења у Кини, чиме би се ова вратила неколико година уназад као велика сила“.¹⁰

Када је 1963. отишао у Чиле, у Југославију је дошла информација да је поднео позитиван извештај а Тита оценио као „великог државника међународне репутације, човека мира и мирољубиве сарадње“. Такође је истакао да има боље услове за рад него у Индији а да су људи отворенији. Серанов извештај о Куби је, по мишљењу југословенског МИП-а, утицао на став Чилеа у савету безбедности.¹¹

Међутим, секретар амбасаде Стјепан Трампуж бележи и свој сусрет са Радомиром Томићем ком идеја о посети није била јасна.

8 Телеграм од 20.02.1963. (ДА МСП-ПА 1963 ф. 19).

9 Разговори наших са страним представницима у ФНРЈ (25.10.1962-ДА МСП-ПА 1962 ф. 17). О индијско-кинеским односима и забелешка од 10.06.1964 (на ручку у «Виноградима» који је Мома Марковић дао у част министра здравља Виљегаса) (ДА МСП-ПА 1964 ф. 29): «Кинези су успели да одстране Менона....Нехруа су убили...Сукоб с Кином га је сломио...Ипак, Кинези нису успели. Индија остаје неангажована. Према таквој политици се амбасадор, по свему судећи, односи са поштовањем и симпатијама».

10 Белешка о разговору (29.6.1966) (ДА МСП-ПА 1965 ф. 23)

11 Телеграм од 16.01.1963.(ДА МСП-ПА 1963 ф. 19).

Према Томићу, влада је изразито конзервативна и није јој заиста стало до посете, а председник Алесандри блоковски оријентисан, тако да Чиле неће приступити политици неутралности. Ни спољна политика их не занима превише: Кубу подржавају само због личних трговачких интереса конзервативних велепоседника. Томић је напоменуо како је Серану рекао да добро промисли о посети, али да га овај није послушао. Југословенска страна је истовремено молила Серана да утиче да се спречи долазак Јурја Крњевића у Чиле, јер су имали информацију да ће агитовати против Титове посете.¹²

Серано је предао Титу лично писмо Алесандрија, као и званичан позив за посету,¹³ а разговарало се и о узвратној посети. У априлу је потврдио позив. Уједно су се, поводом писма удружења чилеанских писаца, Серано и Коча Поповић сложили да би у делегацији требало да буде и неко од југословенских писаца. (20.05.1963), тако да је ишао Блаже Конески.

Према новијим истраживањима, Чиле је био заинтересован за Титову посету још од 1959. али ово је код њега прошло без већег одјека јер је тада био усредсређен на Африку и Азију. Кубанска криза променила је ствари, тако да се Тито одлучио на пут због политичког приближавања јужноамеричких држава несврстанима и јачања сопствене позиције. Посета је реализована 17.09- 18.10. 1963. Посетио је Мексико, Боливију, Перу, Бразил, Чиле, а потом је продужио за САД где га је примио Кенеди. Сматра се да је овом турнејом Тито успео да оствари циљеве с којима је кренуо. Уједно је био први комунистички вођа који је посетио Латинску Америку (Ераковић 2015).

Серано је дакле радио на спровођењу идеје која је већ дуже постојала, али је изгледа требало сачекати подударање са интересима Југославије и лично Тита. Југословенски дипломатски извештаји о посети показују и понешто незадовољства. Пажње је вредно да је најаву посете подржала само левица, десница је очекивано била против, међутим центар и провладини медији били су уздржани и само донели обавештење, на изненађење амбасаде Југославије („Изненађује одсуство коментара провладине штампе“).¹⁴ Амбасада је протестовала

12 Забелешка о разговору (ДА МСП-ПА 1963 ф. 19)

13 Забелешка о разговору 6.03.1963 (ДА МСП-ПА 1963 ф. 19).

14 Извештај амбасаде из Чилеа 22.02.1963 (ДА МСП-ПА 1963 ф. 19).

због „увредљивих израза“ у штампи (као што је диктатор). Серано у успоменама наводи да је Алесандри био за, да је било одређених отпора на левици и десници, али да је посета у принципу добила подршку. Такође помиње да је чилеанска страна била непријатно изненађена Титовим захтевима за високим нивоом обезбеђења, које му је одобрено (Serrano 1999: 83 ид.).

Тема која се више пута понавља јесте гранични спор Чилеа са Боливијом, око излаза на море; Серано је уложио енергије у заступање чилеанске тачке гледиште у СФРЈ. Ова регионална тема нас заправо одводи ка преиспитивању неких званично забележених изјава у архивској грађи. У мемоарима Серано објашњава да о несврстанима није имао превише илузија. Ценио је Нехруа и његову амбицију да постане светски лидер у чему је, по Серановој оцени, и успео увевши Индију међу кључне земље света. Сами несврстани, како каже „нису били неутрални, већ су хтели да остану активни у својој маргиналности“ (Serrano, 1998: 115). То што Југославија није подржала Индију у рату са Кином, за Серана је био знак слабих основа покрета (Serrano, 1998: 222). Међутим, када је Тито најавио посету Северној и Јужној Америци, за коју је била планирана и Боливија, учинило му се важним да посети и Чиле, да би се спречило прихватање боливијске тачке гледишта у граничном спору. Документи из МИП-а показују да је чак инсистирао да Тито посети што мањи број земаља да би посета добила на значају. Из накнадне перспективе, ангажман око посете протумачио је искључиво интересима земље у односу с Боливијом, не блоковском политиком.

Када је 1964. нови председник постао Едуардо Фреј, ког је познавао лично, предлагао је Б. Црнобрњи организацију посете Југославији, претпостављајући да ће „водити политику блиску несврстанима“.¹⁵ Очекивало се да ће Серано напустити дужност 1965: већ је био одређен и нови амбасадор, ком је југословенска страна дала агреман, али је због унутрашњих политичких разлога чилеанска власт одустала и одлучила да Серано остане. Серано је форсирао посету Фреја, али је овај одустао, на незадовољство југословенског МСП-а.¹⁶

У оквиру своје мисије Серано је такође је постигао и важан економски споразум; долазиле су и привредне (1963), синдикалне (1963)

15 Забелешка о разговору 10.02. и 13.02. (ДА МСП-ПА 1964 ф. 29)

16 ДА МСП-ПА 1964 ф. 29

и парламентарне (1965) делегације (у једној је био и С. Аљенде, 1966). Ширење нуклеарног оружја неизбежно је морала бити тема тог периода. Серано захваљује што је у коминикеу Тито-Насер дата подршка без-атомској зони у Латинској Америци, а 1963. на подршци дезатомизацији писмом је Титу захвалио и Алесандри. „У поверењу“ је саопштио ДСИП-у и да тајно путује у Источну Немачку због успостављања трговачких односа, где је добро примљен.¹⁷ Распитивао се за могућност да Чиле купи од Југославије лако пешадијско наоружање и патролне чамце, због могућег сукоба с Аргентином. Добио је начелно позитиван одговор, али му је затражено да упути конкретан захтев, до чега изгледа није дошло.¹⁸ У његовом другом мандату односи са домаћинима донекле су се заоштрили. Серано је био веома активан у склапању уговора којим би Југославија куповала бакар од Чилеа. Ту је дошло до неспоразума и размимоилажења, а нека званично поднета мишљења оптужују Серана да се умешао да би добио високу провизију.¹⁹

На културном плану треба поменути организовану изложбу фресака у Чилеу, као и посету фолклорног ансамбла „Лада“. Двојица чланова тражила су азил током гостовања у Чилеу; Серано саопштава да ће захтев бити одбијен, али моли да се с тим не излази у јавност²⁰ (било би интересантно знати шта је с њима било после). Чилеански ансамбл који је водила суприга чилеанског министра спољних послова гостовао је на Дубровачким летњим играма. Југославију је посетио писац Фернандо Гонсалес Урисар, док је разматрана узвратна посета Оскара Давича.²¹

Требало је и да у Југославију 1966. дође познати песник Хувенсио Ваље а Серано је обезбедио четворомесечну стипендију за уметника Хулија Ескамес Караска.²² Ескамес је аутор цртежа цвета који је Серано користио као знак на својим књигама (Quintela 2014: 85). Чиле је 1962. требало да посети хрватски песник Никола Милићевић.²³ Кад је о литерарним везама реч, поменимо да је приликом међународног

17 Забелешка о разговору (10.02.1965) (ДА МСП-ПА 1965 ф. 23).

18 Забелешка о разговору 25.11.1965 (ДА МСП-ПА 1965 ф. 23)

19 ДА МСП-ПА 1966 ф. 26

20 ДА МСП-ПА 1962 ф. 17

21 ДА МСП-ПА 1963 ф. 19

22 Амбасада СФРЈ у Софији (12.12.1966) ДА МСП-ПА 1966 ф. 25; Амбасада СФРЈ у Сантјагу (28.01.1966) ДА МСП-ПА 1966 ф. 26

23 <http://163.247.50.16/webtree.nsf/vwFondoPaíses/541C0D67255998E084257984005353A8?OpenDocument>

скупа писаца имао прилике да званично дочека Неруду, кога је раније на сличан начин примио и у Индији (мада га иначе није ценио ни као песника ни као, очекивано, политичара). И Неруду и М. А. Астуријаса возио је по унутрашњости Југославије да им покаже пејзаже. (Serrano, 1997:51). Постојала је и универзитетска сарадња; давале су се стипендије за студенте и постдипломце у оба правца (носиоци југословенских били су, поред других, и син и зет председника Фреја).

Но поред размена комплимената, југословенска страна је знала да чилеански амбасадор мисли и другачије. Секретар југословенске амбасаде у Сантјагу С. Трампуж извештава о сусрету са двојицом чилеанских комуниста који су Серана знали приватно. Један је Волођа Теителбојм Волоски, други Сесар Годој Урутија. Теителбојм (1916-2008) је био писац руско-јеврејског порекла, активан комуниста. Са Сераном се знао од младости. „Много говорили о Серану, садашњем њиховом Амбасадору у Београду. Потврђују оно што смо већ знали, да био раније нациста и да био директор неких нацистичких или про-нацистичких новина. Касније се предао мистици. Под јаком импресијом далајиламе. Бавио се вјештином уога. Уколико стекне добру импресију о Југославији, а на то могу да утичу вањске импресије и мистицизам, онда може да нам буде од користи. У обратном случају, може да нам много штети“.²⁴

У Београду је, приликом састављања листе за одликовања приликом посете Чилеу, одлучено да Тито Теителбому уручи Орден југословенске заставе са златним венцем.²⁵ Такође је у својству сенатора посетио Југославију (приликом састанка са Вељком Влаховићем стигао је и да расправи проблеме соцреализма у књижевности), а том га је приликом Серано угостио. Серано помиње да је Теителбома допратио важан песник, члан Централног комитета, Јеврејин – мада Серано не помиње име, то очигледно мора бити Давичо (Serrano, 1999: 18).²⁶

Ако југословенска страна није до краја веровала Серану, исто тако ни он није имао лепо мишљење о режиму у ком се налази, али који је одвајао од становништва. У својим успоменама он саопштава да о дипломатској служби неће говорити, али за Југославију пра-

24 Забелешка –разговор (ДА МСП – ПА 1963 ф. 19).

25 За одликовања од 31.08.1963. ДА МСП – ПА 1963 ф. 19.

26 Теителбојм је описан као «један од најистакнутијих чилеанских комуниста»; од свих чланова Централног комитета «наши односи с њим су били најразвијенији» (Чиле-информација од 20.11.1965 - ДА МСП-ПА 1965 ф. 23)

ви изузетак и посвећује том периоду доста простора (Serrano, 1999: 71-113). Неизбежно личнији од архивске грађе, писани са временске дистанце и поуздани онолико колико су то иначе сећања дипломата и политичара, ови су мемоари занимљиви како због неких политичких коментара на окружење у ком је био, тако и због поетског односа према природи земље.

Како Серано ретроспективно каже, по завршетку свог мандата у Индији није био расположен за одлазак у комунистичку земљу Источне Европе, већ је тражио Кубу као ближу кући. Међутим, Џон Галбрајт (економиста, амерички амбасадор у Индији 1961-1963) саветовао му је да оде у Југославију као у једну од тренутно кључних земаља за САД, заједно са Индијом. Као доказ тога навео је да је Џорџ Кенан пре службе у СССР био у Југославији (Serrano, 1998: 219; Serrano 1999: 83).

Знајући у какво друштво иде, Серано је добро обратио пажњу неколико практичних савета које је добио од колега (да мења кључеве сваких пола године, да током разговара удара оловком по столу да би ометао снимање исл.) За домаћу послугу знао је да обавештајним службама подноси недељни извештај о његовим активностима.

Интересантно је у том погледу поменути и мању аферу са доларским новчаницама којима је платио авио карту, а за које се испоставило да су биле фалсификоване. Његово објашњење било је да је афера намештена као освета обавештајне службе за предлог чилеанском министарству да амбасаду премести у Атину; међутим, када су схватили да у Чилеу предлаже посету Тита, ликвидирали су аферу. Документа из МИП-а показују само протоколарни извештај, према коме је Серано дао фалсификоване доларе;²⁷ ако је било обавештајне позадине, онда се њена потврда налази у неким још неприступачним архивима.

И према архивској грађи знамо да се неколико пута жалио у ДСИП-у да му се отвара пошта, али без подношења званичне жалбе. Саопштено му је да се „с обзиром на наше уставне гаранције искључује одговорност југословенске стране“. „Амбасадор Серано у пар наврата и неформално постављао је и раније питање контролисања и нестајања његових писама (начелнику, помоћнику и референту у овој

27 Сусрет са Ј. Петрићем 6.03.1963. и М. Никезићем 7.03.1963. (ДА МСП 1963 ф. 19)

Управи. Тим поводом начелник и помоћник III Управе водили су разговоре са начелником једног одељења у Државној безбедности СФРЈ, који је након провере обавестио да није установио никакве неправилности на пошти, па према томе и закључио да се писма отварају или нестају пре уласка у Југославију²⁸. Очигледно је, попут ДБ-а, и пошта била забринута за уставне гаранције, па је ПТТ је одредио посебног службеника да пази на поштански преградак амбасаде. Г.1965 Серано је протестовао што су службеници протокола улазили у стан док је он био одсутан, званично да би га показали сиријском амбасадору.²⁹

Смену Ранковића, која се десила у време његовог мандата, оценио је као сукоб британске и совјетске обавештајне службе у којој је Ранковић као совјетски човек пао (напомињем још једном да се ова процена даје према мемоарима; извештај из тог периода мора се налазити у Сантјагу). Тита је директно назвао британским агентом. Када је на Брионима информисан да ће Коча Поповић наследити Ранковића, отишао је за Трст да одатле пошаље писмо Фреју (очигледно да би избегао шпијунирање дипломатске поште). Неке од његових судова из каснијег периода, када пише мемоаре, треба читати опрезно, јер често нису дипломатска анализа већ део тезе о светским заверама (Serrano, 1998: 252ид.).

Серанов боравак у Индији и лично познанство са Индиром Ганди (били су на ти) допринели су већој блискости са југословенским врхом. Када је Нехру умро, југословенска делегација га је примила у свој авион којим су ишли на сахрану. Приликом њене посете 1966, био је на Брионима и са совјетским амбасадором и Кочом Поповићем, али су на вечери били без амбасадора СССР. У приватном разговору Индира Ганди, која је сутрадан требало да иде у СССР због сусрета са Брежњевим, ког није знала, питала га је за мишљење о новом совјетском вођи, али јој је Серано препоручио да се информише више код Тита. По повратку из СССР у Југославију она је и поред густог распореда нашла времена за сусрет са Сераном који јој је показивао Београд (Serrano, 1998: 252 ид.).

28 Забелешка (29.06.1966); писмо ДСИП-а ПТТ-у (2.08.1966); одговор ССУП-а ДСИП-у (8.10.1966); извештај од 14.10.1966; допис ПТТ-а ДСИП-у од 19.09.1966 (све у: ДА МСП-ПА 1966 ф. 25).

29 Забелешка од 4.01.1965 ДА МСП-ПА 1965 ф. 23

Према Титу је имао амбивалентан однос. Није му био нимало симпатичан („хладно плаве очи, без сјаја, а лице му је остајало без изражајно“ – Serrano, 1999: 75), али признаје личну љубазност која се посебно испољила приликом посете Чилеу (због интерних сплетки своје стране Серано је изостављен са свечане вечере, али је интервенцијом југословенске делегације враћен-Коча Поповић му је уступио своје место). Разне приче које су колале о Титу допрле су и до њега: да је агент или да је за време рата узео идентитет правог Јосипа Броза. Сматрао је и да Де Гол не жели контакт са њим због погубљења Драже Михаиловића. Пратио је Тита у посети Румунији 17.04.1966 (Quintela, 2014: 104)

Још у Индији успоставио је блиски контакт са амбасадором Црнобрњом, ког је после сретао и у Југославији. Према саопштењу Станка Црнобрње, југословенски дипломата је, као и Серано, био примљен у ужи круг Нехруа, у који овај иначе дипломате није пуштао, тако да су ту могли да се зближе, тим пре јер се Црнобрња у Индији заинтересовао за источне филозофије и религије

И контакт са Кочом Поповићем (министар спољних послова 1953-1965, потпредседник Југославије 1966-67) превазишао је чисто професионални. Серано отворено пише да је имао и према њему амбивалентан однос: колико га је одбијала комунистичка идеологија, толико је ценио оно што је видео као личне квалитете. У мемоарима је објавио и два писма (Поповићево њему 3.11.1964. и његов одговор 5.11.1964- Serrano, 1999: 94-95), из којих видимо да су дискутовали о материји и антимаерији и о гладнима у свету (што Серано преводи на метафизички ниво).³⁰ Поповић се чуди Серановој тврдњи да је Кафка посетио Девин (познатији по Рилкеу). Сераново писмо писано је, како објашњава, на непалској хартији, коју користи само за посебне прилике: писати на њој подсећа га на књигу *Јуџиро чаробњака*.³¹ Уз *Феномен човека* Тејара де Шардена шаље Поповићу и своју књигу *Посете краљице од Сабје*. „Написао сам је у Индији, у соларном добу,

30 Оригинаал Серановог писма чува се у Легату Коче Поповића и Лепе Перовић у Историјском архиву Београда (кутија 34); 4 стране, на шпанском; у опису фонда није идентификован пошиљалац. У књизи га преноси машинописно, док је изворник рукопис.

31 Књига Повелса и Бержијеа која је тад изашла и уживала велику популарност; својим тезама о езотеричној страни нацизма утицаће на Серана.

покушавајући да пливам – да „пецам“ – у дубоким морима древних митова и легенди. То је уистину опасна игра са сенком коју баца љубав, како сте објаснили овог лета мом сину на златним обалама ваше лепе Далмације“ (исто). Поред ове, поклонио му је с посветом и књигу *Хермејички круї*.³² Посвета на *Посејама* („al poeta Коџа Роровић en amistad“) даје се као успомена на „на ноћно путовање у стару луку Валпараиса“ (8. мај 1967). У једном тексту из 1990. Серано помиње како му је Поповић приликом посете 1963. тражио да му покаже ноћни живот ове луке, јер се мало странаца тиме може похвалити (Serrano 1990). Посвета у *Хермејичком крују* знатно је краћа и формалнија, уз визиткарту с нотицом и поздравима.

(Човек не може да а не замишља разговоре шпанског борца и езотеричног хитлеристе. И на крају, каква би била дипломатија без анегдота: када је Серану Коча Поповић вратима аутомобила повредио руку, медицинску интервенцију указала је Јованка Броз, због чега су Серана прогласили партизаном.....)

Почетком 1967. одређен је нови амбасадор, Даниел Барио, ком је Тито дао агреман. Серано је на пролеће испраћен уз уобичајене протоколарне свечаности: опроштајни ручак и предлог Марка Никезића Генералном секретаријату председништва да се одликује Орденом југословенске заставе са лентом.³³ На растанку је Титу поклонио једну Ескамесову слику. У Београду је боравио до краја маја, али га је 12.10. исте године у Белом двору примила Индира Ганди (Quintela, 2014:110).

Боравак у Београду је за Серана био плодан. Тада је написао више чланака (поводом смрти Хесеа и Нехруа; о Јунгу, Далај ламу, Рилкеу и Тејару де Шардену, летећим тањирима, „граду голема“, маји итд), углавном за чилеанске листове. Објавио је књиге *Рајска змија* (1963, шпански и енглески) и *Хермејички круї* (1965; енглески превод 1966). Завршио је 1964. и *Нејосіојећи цвеі* (објављен 1969). Нешто интимнији доживљај налазимо на страницама мемоара које откривају фасцинацију „београдским шумама“, где је водио и Индиру Ганди, нарочито један посебан мистичан, симболичан однос према дрвету које је изабрао за своје („*mi Árbol amigo*“)-ту видимо песника и мистика.

32 Обе се такође чувају у легату (издања: *Las visitas de la reina de Saba*, Nascimento, Nueva Delhi, 1969; *El círculo hermetico. De Hesse a Jung*, Zig-Zag, Santiago de Chile, 1965).

33 Генералном секретаријату Председника Р епублике (17.04.1967); Белешка о Чилеу (4.05.1967) (ДА МСП-ПА 1967 ф. 24).

Општи утисак, који је остао и неколико деценија после, јесте „туга земље и лепота људи“. „...Ванредан народ, раса, лепоте без премца у мушкараца и жена, неупоредивих јуначких и ратничких квалитета, и с нежном љубављу за своју земљу. И ово код Срба као и код Хрвата, код Црногораца као и код Босанаца“ (Serrano 1999: 71). 1991. је објавио два текста о југословенској кризи у дневном листу *Меркурио*. У успоменама помиње и да је задржао контакт са једном српском чланицом медицинског особља које је комуницирало са дипломатама (њен портрет је урадио Ескамес) и помогао јој да напусти земљу и дође у Чиле током напада на Србију 1999.

Како видимо, Серано је био веома ангажован у спровођењу политике владе која је изгледа одлучила да испита политику несврстаних. Мада је постојала и културна размена, до Серановог контакта са српским писцима изгледа да није дошло. И поред његовог интересовања за езотеризам, још је мање вероватно да је могао имати неке контакте са домаћим езотеричним миљеом. Овај се почетком шездесетих година, колико нам је познато, састојао махом од старијих, предратних београдских теозофа и антропозофа који су се налазили приватно, по становима (Милош Радојчић, Ксенија Атанасијевић). Чак и да је био заинтересован, није било за очекивати да је страни дипломата у условима свеопштег ухођења и диктатуре могао лако да успостави контакт са овим круговима.

Библиографија

- Goodrick-Clarke, N. (2002). *Black Sun. Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity*. New York and London: New York University Press.
- Quintela, S.P (2014). *Miguel Serrano. BioBibliografía*. Santiago: EB Libros.
- Strube, J. (2012). Die Erfindung des esoterischen Nationalsozialismus im Zeichen der Schwarzen Sonne. *Zeitschrift für Religionswissenschaft*, 20, 223-268.
- Strube J. (2013). *Vril. Eine okkulte Urkraft in Theosophie und Esoterischem Neonazismus*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Strube, J. (2015). Nazism and the Occult. In Ch.Partridge (ed.) *The Occult World* (pp. 336-347). Oxon-New York: Routledge.
- Versluis, A. (2013). Savitri Devi, Miguel Serrano and the global phenomenon of esoteric Hitlerism. In H. Bogdan&G. Djurdjević (eds.), *Occultism in Global Perspective* (pp.121-133). Durham: Acumen.

Ераковић, В. (2015). Титова „америчка турнеја“ 1963. године – посета Бразилу, Чилеу, Боливији, Перуу и Сједињеним Америчким Државама. *Архив: часопис Архива Југославије* 16, 168-179.

Синер, Р. (2011). *Срно сунце. Упоиштеба и злоупотреба митова у националсоцијализму и десничарској езотерији*. Београд: Златни змај.

Извори

SERRANO, M. (1990). **En los grandes tiempos, desde Valparaíso nos proyectábamos al mundo.** *EL MERCURIO* (Santiago de Chile), 13 de febrero de 1990. Доступно преко: <http://www.miguelserrano.cl/site/valparaiso> [6.05.2017]

Serrano, M (1996) *Memorias de Él y yo*. 1. Chile: Ediciones Mar del Plata.

- (1997) *Memorias de Él y yo*. 2. Chile: Ediciones Mar del Plata.

- (1998) *Memorias de Él y yo*. 3. Chile: Ediciones Mar del Plata.

- (1999) *Memorias de Él y yo*. 4. Chile: Ediciones Mar del Plata.

архивска грађа

ДА МСП-ПА. Дипломатски архив Министарства спољних послова-
Политички архив.

- ПА 1962 Чиле 17

- ПА 1963 Чиле 19

- ПА 1964 Чиле 29

- ПА 1965 Чиле 23

- ПА 1966 Чиле 25

- ПА 1966 Чиле 26

- ПА 1967 Чиле 24

ИАБ-ЛКП – Историјски архив Београда-Легат Коче Поповића и Лепе Перовић

Nemanja Radulović

Summary

MIGUEL SERRANO 'S DIPLOMATIC MISSION IN YUGOSLAVIA

Miguel Serrano Fernández (1917-2009) was a Chilean writer, diplomat and esotericist. The paper presents his service in Yugoslavia 1962-1967, period when he published couple of books, including famous *Hermetic Circle*. Sources we use are materials from the archive of Serbian Ministry of foreign affairs and Serrano's memoirs. Documents show that Chile in that period was interested in the new movement of non-aligned countries, so Serrano was transferred from one founding country of the movement (India) to another (Yugoslavia). Following instructions, he was very active in organizing Tito's visit to Chile in 1963. His contacts were mostly official, although he established closer relations with Koča Popović, minister of foreign affairs and surrealist poet himself. Some problems Serrano encountered most probably had background in intelligence activities, as Yugoslavian side was aware of his pro-Nazi and occult inclinations.

Key words: diplomacy, Yugoslav – Chilean relations, literature, non-aligned, neo-nazism, occultism

LA RECEPCIÓN DE LA NOVELA PICARESCA ESPAÑOLA EN LAS TRADUCCIONES Y LOS TEXTOS CRÍTICO-LITERARIOS EN SERBIA**

La novela picaresca española, (sub)género típico español en su fondo, desde sus inicios despertaba un gran interés de los lectores, autores, críticos y las editoriales, no sólo en España, sino en todo el mundo, convirtiéndose con el tiempo en un elemento constitutivo de la literatura universal. El propósito de este artículo es mostrar qué parte del corpus de la novela picaresca española ha sido traducido al serbio y cómo fue recibido en el ámbito crítico de los traductores del español al serbio e hispanistas serbios. Con el fin de dar un panorama completo de la perspectiva de la recepción de un lector o traductor interesado en la materia picaresca, el objeto de análisis serán tanto las traducciones de las novelas picarescas al serbio (sin pretender dar un análisis filológico o valorar la calidad de la traducción) como los textos complementarios de las traducciones realizadas (introducciones o postfacios).

Palabras clave: novela picaresca española, traducción literaria, teoría de la recepción, textos crítico-literarios serbios, hispanismo serbio.

Introducción

El proceso de la traducción de una obra está estrechamente relacionado con la tarea de crítico literario e historiador de literatura, sea dentro del contexto nacional o extranjero.

La primera traducción de una obra literaria es simultáneamente el primer acto crítico de la obra original, que puede tener gran influencia en

* vladimir.karanovic@fil.bg.ac.rs

** La versión preliminar y parcial de este artículo fue presentada como ponencia en el VI Simposio Internacional de Hispanistas «Encuentros 2016», celebrado del 22 al 24 de septiembre de 2016 en la Universidad Jaguelónica de Cracovia (Polonia).

la cultura autóctona. En cuando a la traducción, para realizarla, el texto debe producir un considerable impacto al traductor, y aunque se realice una traducción exclusivamente literaria, el traductor también suele ejercer una influencia literaria de mayor importancia (Mančić, 2010: 40).

Explicar el papel y el impacto de la literatura traducida en una literatura nacional autóctona significa responder a las siguientes preguntas: 1) ¿qué es lo que se traduce?, 2) ¿por qué se traduce?, 3) ¿cómo se traduce?, y finalmente 4) ¿qué influencia ejercen las traducciones realizadas? (Janićijević, 1977: 40). Lógicamente, se puede suponer que se traduce lo que acepta cierto ambiente cultural, trátase o no de las razones objetivas o subjetivas. Influyendo a los lectores, la literatura traducida cambia el ambiente literario y la comunidad lectora e intenta explicar su existencia y justificar las obras traducidas, así trasladadas de otras culturas más o menos conocidas (Janićijević, 1997: 44). En efecto, la literatura traducida influye en la literatura nacional, cuya lengua utiliza, en tres niveles principales: ideológico, de contenido y lingüístico-estilístico. El último nivel resulta raro y difícilmente reconocido, pero la literatura traducida frecuentemente ha sido utilizada como medio de las necesidades ideológicas, políticas y culturales favoreciendo sólo la traducción de las obras selectas y útiles para el fin previsto. También, el empleo de los temas y procedimientos literarios sirve para desarrollar la literatura nacional, y es un acompañante obligatorio a la literatura traducida y su integración en la nacional.

La traducción es, en el fondo, un hecho que testimonia la recepción de una obra extranjera en otra literatura nacional. De ahí que el traductor representa el primer eslabón en este proceso o el primer lector interesado, el primer intérprete y evaluador de un escritor extranjero, principalmente ajeno al público nacional autóctono (Bunjak, 1998: 20). La mera elección de la obra traducida, el proceso de la traducción y finalmente la publicación de la obra traducida, llevan un fuerte sello de la recepción (en cierto sentido del concepto).

Wolfgang Iser (apud Selden, Widdowson et al., 1997: 56) destaca que la tarea principal de un crítico literario no es la de explicar el texto como objeto sino la de presentar, explicar y analizar minuciosamente el efecto producido sobre el lector. Al mismo tiempo, una característica inmanente al texto es la posibilidad de ofrecer al lector una gama de lecturas diferentes y posibles.

El propósito de este artículo es mostrar qué parte del corpus de la novela picaresca española ha sido traducido al serbio y cómo ha sido recibido en el ámbito crítico de los traductores del español al serbio y de los hispanistas serbios. Con el fin de dar un panorama completo de la perspectiva de la recepción de un lector o traductor interesado en la materia picaresca,

el objeto de análisis serán tanto las traducciones de las novelas picarescas al serbio (sin pretender dar un análisis filológico o valorar la calidad de la traducción) como los textos complementarios a las traducciones realizadas (introducciones o postfacios).

La novela picaresca española en las traducciones al serbo-croata y al serbio

La recepción de la novela picaresca española en el ambiente cultural yugoslavo o serbio data de mediados del siglo XX, para ser exactos de 1951, cuando por primera vez al serbo-croata se tradujeron las dos novelas más célebres de este corpus literario, *Lazarillo de Tormes*¹ e *Historia de la vida del buscón*.²

En el ambiente cultural serbio la traducción de las novelas picarescas españolas, al igual que los clásicos de la literatura española, tradicionalmente solía ser resultado de un rigor académico y profesional de los tra-

1 *Lazarillo de Tormes* (1951). Sa španjolskog preveo Jakša Sedmak, za tisak priredio Josip Tabak. Zagreb: Mladost. La misma traducción se reimprimió después con el subtítulo original traducido (*Lazarillo de Tormes, Pikarski roman nepoznatog španjolskog autora iz XVI stoljeća* (1964). Preveo Jakša Sedmak, za štampu priredio Josip Tabak. Zagreb: Naprijed.), esta vez sin el texto complementario del traductor Jakša Sedmak pero con la versión abreviada en forma anónima bajo el título «Sobre la novela *Lazarillo de Tormes*» („O romanu *Lazarillo de Tormes*“). Por su carácter anónimo y la insignificancia para el tema que tratamos, pensamos que este texto no debería ser considerado.

2 Quevedo, F. de (1951). *Životopis lupeža*. Sa španjolskoga preveo i napomenama propraatio Josip Tabak. Zagreb: Novo pokoljenje. Esta edición fue acompañada por un texto titulado «Francisco de Quevedo» (efectivamente la traducción de un capítulo de la publicación Chabás, J. (1933). *Historia de la literatura española*. Madrid: Joaquín Gil.), que contiene datos esenciales sobre el autor, su vida y obra en general. Por tratarse de un texto traducido de español y no de una creación original de los traductores serbo-croatas, este texto tampoco debería ser objeto de análisis de este artículo. La misma traducción se reimprimió en la edición corregida y reelaborada (Quevedo, F. de (1961). *Životopis lupeža*. Preveo sa španskog Josip Tabak. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.) en la que el texto anteriormente mencionado y titulado «Francisco de Quevedo» se quedó fuera de la edición, las notas del traductor no las encontramos después de la traducción, sino en las notas a pie de página, y en la parte final del libro encontramos el texto complementario de José Bort Vela, también titulado «Francisco de Quevedo».

ductores profesionales o de los hispanistas, que desde los mediados de los años setenta del siglo XX se habían licenciado en Filología Hispánica en el Grupo de Lengua y Literatura Españolas y posteriormente en la Cátedra de Estudios Ibéricos de la Facultad de Filología de Belgrado. El primer paso en este camino lo realizó Jasna Stojanović, quien en 1995 terminó y publicó la primera traducción serbia de la novela picaresca española, con el título completo de la obra original: *La vida de Lazarillo de Tormes, de sus fortunas y adversidades* (*Život Lazarčića sa Tormesa, njegove zgrade i nezgrade*)³. Esta traducción contiene numerosas notas a pie de página, que sirven para informar al lector interesado sobre el ambiente histórico, social, literario, mientras que a los hispanistas en formación o a los hispanistas involucrados en este tema les puede ayudar a interpretar y entender fácilmente el texto clásico español. Además, esta edición contiene una bibliografía de las ediciones españolas del libro en cuestión, pero también una bibliografía selecta de los estudios literarios dedicados al tema de la picaresca. Otra de las novedades es el hecho de que la traducción fue apoyada por la Dirección General del Libro, Archivos y Bibliotecas del Ministerio de Cultura de España, institución que había financiado la publicación no solo de todas las novelas picarescas traducidas al serbio, objeto de investigación de este artículo, sino las traducciones de un considerable número de clásicos españoles, publicadas por las editoriales serbias con reducido volumen de producción anual.

Después de la traducción de la primera novela picaresca al serbio, entre los hispanistas serbios despertó el interés este subgénero introducido al ambiente cultural serbio y regional. En este sentido es muy significativa la contribución del romanista Radivoje Konstantinović, quien en 2003 publica la primera traducción al serbio de la novela picaresca de Francisco de Quevedo, *Historia de la vida del buscón (Životopis pustolova po imenu don Pablos)*.⁴ Esta obra en 2004 obtuvo el premio de la Fundación «Radoje Tatić», reservado para las traducciones del español y portugués al serbio. La importancia de la novela de Quevedo en la historia de la picaresca española es enorme, tanto por su originalidad como por los juegos con el género del autor y la reivindicación de las fronteras poéticas del

3 *Живот Лазарчића са Тормеса, његове згоде и незгоде* (1995). Превела са старошпанског језика, поговор, библиографију и белешке сачинила Јасна Стојановић. Београд: Лапис.

4 Кеведо, Ф. де (2003). *Животопис пустиолова по имену дон Паблос*. Превод са шпанског, предговор и напомене Радивоје Константиновић. Београд: Српска књижевна задруга.

subgénero. Parece que este conocimiento y el rigor profesional han sido los elementos cruciales para la inspiración a seguir con el tratamiento de la picaresca española mediante las traducciones entre los hispanistas y los traductores serbios del momento, así que muy pronto, en 2004, la hispanista y traductora Aleksandra Mančić publicó su versión de la traducción de la misma novela, esta vez con el título original completo: *Historia de la vida del buscón, llamado don Pablos, ejemplo de vagamundos y espejo de tacaños* (*Žitije vrdalame po imenu don Pablos, primernog probisveta, slike i prilike muflijuza*)⁵. La aparición de una traducción más de la misma obra abrió un gran abanico de posibilidades para los hispanistas y el público interesado encaminado a valorar y analizar esta valiosa obra de la prosa del barroco español desde varias perspectivas, especialmente para poder comparar dos visiones e interpretaciones textuales realizadas por traductores e hispanistas prestigiosos, cuya obra ha sido reconocida durante su vida profesional con relevantes premios para la traducción y ensayística en Serbia. De ese modo surgió la base fundamental para los estudios y análisis comparativos, iniciados en los textos ensayísticos y artículos científicos.

Después de la publicación de la primera traducción de la novela picaresca española, *Lazarillo de Tormes* (1995), y dos versiones de la novela *Historia de la vida del buscón* (2003 y 2004), los lectores y el público serbios, los hispanistas, los comparatistas y todos los aficionados y literatos quedaron familiarizados con los representantes más destacados de la novela picaresca. Sin embargo, la abundancia y la importancia de este corpus literario no permite a los hispanistas que cese el interés por las nuevas traducciones, siendo unos de los motivos el de no privar la literatura serbia traducida de numerosas obras esenciales y casi igualmente importantes de la picaresca española.

La idea de continuar yendo por este camino ha sido aliciente para realizar la traducción de la obra *La hija de Celestina* (*Selestinina kći*)⁶ de Alonso Jerónimo de Salas Barbadillo, publicada en 2016 y traducida por el quien firma este artículo. Esta, tercera obra de la novela picaresca traducida al serbio, tiene muchos elementos originales y representa la primera novela picaresca traducida al serbio del llamado «grupo de la novela picaresca femenina», donde el protagonismo lo tienen las mujeres-pícaras.

5 Kevedo, F. de (2004). *Žitije vrdalame po imenu don Pablos, primernog probisveta, slike i prilike muflijuza*. Prevela Aleksandra Mančić. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

6 Salas Barbadillo, A. H. de (2016). *Selestinina kći*. Prevod sa španskog, pogovor i beleške Vladimir Karanović. Beograd: Partenon, Bibliotheca Hispania.

La novela picaresca española en los textos complementarios (introducciones y postfacios)

Consideramos que es de gran importancia el análisis de los textos críticos, que acompañan las traducciones de las novelas picarescas al serbio. Se trata de textos escritos por los hispanistas o especialistas en temas de las literaturas románicas, o sea, lectores informados, intérpretes y críticos efectivamente «ideales», especialmente por sus competencias, nivel informativo y el alto grado de las expectativas en cuanto a la obra original. Estos textos nos pueden servir para obtener informaciones sobre el contexto del traductor, sus motivos de empezar con el trabajo realizado, sobre el público meta y sobre el ambiente cultural que deja la obra traducida en su territorio literario.

En su texto complementario que acompaña la primera traducción de *Lazarillo de Tormes* al serbo-croata⁷, bajo el título «Lazarillo de Tormes», el traductor Jakša Sedmak explica brevemente el contexto histórico y social de la época vigente. Además, trata los temas generales de la primera novela picaresca, como la cuestión de la autoría, el contexto literario español y la importancia e impacto que la primera novela picaresca española habían ejercido en el ámbito nacional español de su tiempo. De ahí su realismo subrayado en la segunda parte de este breve texto, como la característica más importante y el rasgo diferencial de otros subgéneros novelescos españoles de la época renacentista. Precisamente el aspecto realista será el elemento más estudiado de la picaresca española. A pesar de su breve extensión y modesta aportación científica, se trata de un texto esencial, informativo y adaptado a los ambientes cultural y literario yugoslavos, pero sin los detalles que se podrían esperar de la publicación de la primera novela picaresca española en serbo-croata, desconocida hasta el momento.

Después de casi 45 años la hispanista serbia Jasna Stojanović enriquece su edición de la primera traducción de esta novela al serbio con un texto complementario bajo el título «Postfacio»⁸. A diferencia de los textos añadidos a la traducción serbo-croata anterior, éste resulta más minucioso, detallado y elaborado por una hispanista obviamente involucrada en el tema. Tratando diferentes aspectos principales tan frecuentes en la litera-

7 Sedmak, J. (1951). *Lazarillo de Tormes*. In *Lazarillo de Tormes*, sa španjolskog preveo Jakša Sedmak, za tisak priredio Josip Tabak (pp. 73–74). Zagreb: Mladost.

8 Стојановић, Ј. (1995). Поговор. In *Живой Лазарчића са Тормеса, његове зјоге и незјоге*, превела са старошпанског језика, поговор, библиографију и белешке сачинила Јасна Стојановић (pp. 69–77). Београд: Лапис.

tura crítica, la autora logra dar explicaciones más competentes e informar al lector interesado sobre las tendencias modernas y vigentes en cuanto a la crítica y la investigación científica. La importancia de las llamadas «cuestiones palpitantes» del *Lazarillo de Tormes* ha resultado muy universal, porque las dudas expresadas en este texto (la autoría, los elementos picarescos, los motivos predominantes, el análisis psicológico del protagonista, etc.) actualmente siguen despertando una gran atención de los hispanistas por todo el mundo. Las aportaciones más importantes y originales de este texto complementario son la cuestión de las raíces folklóricas de la obra, el análisis narratológico y varios juicios críticos que ejerce la autora manejando las citas bibliográficas relevantes o revalorizando y reivindicando los postulados de los hispanistas extranjeros, expertos en esta materia. Los últimos párrafos del texto tratan tanto el proceso de la traducción de la primera novela picaresca española como su presencia en otros países europeos y su impacto en el arte universal.

El primer texto crítico sobre la obra de Quevedo escrito en serbo-croata es el titulado «Francisco de Quevedo»⁹ de José Bort Vela, primer lector de español en la Universidad de Belgrado, activo a mediados del siglo XX. Este texto consta de una breve presentación de datos biográficos del autor barroco español y prácticamente puede ser útil solo a los lectores serbios sin conocimientos previos de la literatura española y la del Siglo de Oro español. El realismo como característica esencial de la literatura española en general, el espíritu satírico del autor, el juego con los elementos picarescos, son algunos temas predominantes en la parte más concreta de este sencillo texto.

En Serbia, el momento crucial en la recepción y la traducción de la novela picaresca de Francisco de Quevedo fue la publicación de su primera traducción en 2003. En su edición, el traductor y romanista eminente Radivoje Konstantinović rompió con la tradición predominante en las traducciones anteriores de acompañarlas de unos textos breves, superficiales y generales, creando un minucioso e interesante estudio de la obra quevedesca y de varios aspectos esenciales de la novela picaresca traducida. Su texto titulado «Introducción»¹⁰ guarda numerosos datos biográficos del

9 Bort Vela, H. (1961). Fransisko de Kevedo. In F. de Kevedo, *Životopis lupeža*, preveo sa španskog Josip Tabak (pp. 157–160). Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

10 Константиновић, Р. (2003). Предговор. In Ф. де Кеведо, *Животопис њусјолова њо имену дон Паблос*, превод са шпанског, предговор и напомене Радивоје Константиновић (pp. VII–XVII). Београд: Српска књижевна задруга.

autor español, pero también contiene varias valoraciones de su obra, aspecto original y útil para el proceso de la recepción de la obra picaresca en nuestro ámbito cultural. Además, en algunos fragmentos del texto Konstantinović destaca el papel político que tenía Quevedo durante un período de su vida. Así el lector serbio interesado tiene la posibilidad de saber algo más de lo ya expuesto en los textos anteriores y de profundizar considerablemente sus conocimientos de la materia. El autor del texto insiste en la importancia de la novela picaresca dentro del corpus picaresco en general, destacando que *El Buscón* es la obra más famosa de Quevedo, pero a la vez la novela española más popular y más conocida después de *Don Quijote*. Resulta original e interesante el paralelo subrayado entre la época de Quevedo y la nuestra, símbolo de crisis personal y colectiva.

En la segunda traducción de la novela quevedesca, realizada por la hispanista y una de las traductoras más fructíferas Aleksandra Mančić solo un año después, encontramos un texto adicional bajo el título «Sobre el escritor y la obra»¹¹. Además de datos frecuentes en la literatura crítica sobre el tema de la novela quevedesca, la autora destaca la originalidad de esta obra, su mero marco picaresco, utilizado como medio para presentar los numerosos postulados ideológicos del escritor aficionado a la sátira y la crítica social. La visión grotesca de la realidad, los elementos carnalescos y escatológicos, la parodia de la religiosidad, son solo algunos temas de este detallado estudio. Tal vez la mayor aportación de este texto es el breve análisis de varios manuscritos de la obra original y la justificación de la traductora por la elección del llamado «manuscrito B» de la obra original quevedesca, fijado por Edmond Cros. Asimismo, en el último párrafo encontramos la explicación de la traductora por no haber puesto los comentarios en las notas a pie de página, destacando que el procedimiento quevedesco se había basado en la conceptualización abstracta, alejada de la realidad y de lo cotidiano. El fin de la traductora obviamente ha sido presentar o ilustrar los elementos crudos y fríos del estilo novelesco de Francisco de Quevedo.

Hasta ahora la última traducción de una novela picaresca española, al mismo tiempo la primera del corpus de la picaresca femenina, está

11 Mančić, A. (2004). O piscu i delu. In F. de Kevedo, *Žitije vrdalame po imenu don Pablos, primernog probisveta, slike i prilike muflijuza*, prevela Aleksandra Mančić (pp. 141–147). Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

acompañada por comentarios que facilitan la lectura del texto y un texto complementario en forma de postfacio titulado «La reivindicación de los límites del género picaresco y la ascendencia de las pícaras: *La hija de Celestina* de Alonso Jerónimo de Salas Barbadillo»¹². Este texto representa el único estudio sintético y detallado sobre varios aspectos esenciales de la obra, hasta el presente prácticamente desconocida en Serbia. El autor del texto presenta brevemente los escasos datos biográficos conocidos sobre el escritor del Siglo de Oro español, su obra completa y el contexto cultural y social que lo rodeaba. La mayor aportación del texto reside en la segunda parte, como estudio minucioso y polémico sobre los límites del género picaresco y la originalidad de la obra, obviamente a medio camino entre la novela picaresca y la novela corta (cortesana). Los últimos párrafos intentan recordar al lector la escasa recepción que la traducción de la novela picaresca española en Serbia ha recibido, tanto por la ausencia de los hispanistas interesados en este tema (con la excepción de Jasna Stojanović, Radivoje Konstantinović y Aleksandra Mančić) como por el problemático contexto editorial que acompaña el proceso de publicación de las traducciones del español. De ahí, el texto abre camino para el desarrollo de los estudios de la recepción de la picaresca española en Serbia e intenta cuestionar o enfatizar los postulados tradicionales de la actividad de los hispanistas en este campo.

Conclusiones

La novela picaresca española tiene una larga tradición en cuanto a su presencia y recepción en el ámbito cultural, inicialmente yugoslavo, y actualmente serbio. Las primeras novelas traducidas al serbo-croata a mediados del siglo XX no despertaron un gran interés de los lectores interesados, posiblemente por la falta de conciencia y saberes formales del público yugoslavo sobre el origen de la picaresca. Fuera del ambiente académico, el impacto de este subgénero en la literatura serbia contemporánea

12 Karanović, V. (2016). Preispitivanje granica pikarskog žanra i uspon pikarki: *Selestinina kći* Alonsa Heronima de Salas Barbadilja. In A. H. de Salas Barbadillo, *Selestinina kći*, prevod sa španskog, pogovor i beleške Vladimir Karanović (pp. 97–118). Beograd: Partenon, Bibliotheca Hispania.

nea, después de las publicaciones de las primeras traducciones al serbio, ha sido escaso.¹³ Por falta de contactos culturales españoles y serbios, por un lado, y un fuerte impacto de otras literaturas europeas en Serbia, por otro, la recepción de la literatura picaresca en un ambiente serbio más general posiblemente se ha realizado mediante las traducciones de las novelas picarescas francesas, inglesas o alemanas, que tradicionalmente tenían un foco diferente y original, apartando de vez en cuando la obra literaria del original español.¹⁴ De ese modo, generalmente todo lo que hallemos de lo picaresco en las obras de los escritores serbios representará una posible influencia indirecta, ejercida mediante el puente establecido entre España y otros países europeos hace ya varios siglos.

La recepción de las novelas picarescas españolas mediante las traducciones obviamente es resultado de los esfuerzos personales de los romanistas y profesores universitarios de Croacia (en la primera fase de la recepción, en el ámbito cultural yugoslavo), aunque la situación cambia radicalmente y este proceso evoluciona considerablemente en el ámbito cultural serbio después de la fundación del Grupo de Lengua y Literatura

- 13 Una prueba valiosa de esta afirmación reside en el hecho de que escasos novelistas serbios de varias épocas, del realismo a la época contemporánea, se refieren en sus novelas a la picaresca exclusivamente española. Sin embargo, los elementos picarescos en la literatura serbia aparecen en varias novelas de Jakov Ignjatović, Simo Matavulj, Dragoslav Mihailović, Siniša Živković, Laslo Blašković, Aleksandar Gatalica, etc. Aunque la mayoría de las novelas, por ejemplo, de los escritores contemporáneos serbios llevan el subtítulo «novela picaresca», suelen utilizar solo algunos aspectos y/o procedimientos típicamente picarescos: la estructura itinerante, el personaje marginado (de diferentes maneras), la moralidad cuestionada del protagonista, etc. La mayoría de ellos crea unas obras de mero marco picaresco, privadas de todo el espíritu picaresco y del esquema picaresco claramente preestablecido. Además, la contemporaneidad de la trama novelesca de la gran parte de estas obras impide el empleo de todo el potencial ideológico picaresco español, característico para los tiempos lejanos y un marco histórico concreto y diferente del actual. Es más, creemos que sería adecuado hablar solo de la interpretación del marco picaresco de los novelistas contemporáneos serbios y del eco lejano picaresco en sus obras y no de la influencia y la recepción directas, imposibilitadas por razones ya expuestas y elaboradas.

Al no ser este tema el objeto de análisis del presente artículo, lo dejamos abierto e inconcluso y puede resultar interesante para futuras investigaciones comparativas.

- 14 Varias novelas picarescas europeas fueron traducidas al serbio durante el siglo XX y estaban fácilmente disponibles a los lectores y escritores serbios: *Simplicissimus* de Hans Jacob Christoffel von Grimmelshausen, *Gil Blas* de Lesage, *Moll Flanders* de Daniel Defoe, etc.

Españolas en 1971 en la Universidad de Belgrado. En las últimas tres décadas se han traducido al serbio tres novelas picarescas españolas: *Lazarillo de Tormes* (1995), *Historia de la vida del buscón* (2003 y 2004) y *La hija de Celestina* (2016). Hay una desproporción entre el número de los libros traducidos del español al serbio en general y el número de las novelas picarescas traducidas, especialmente si tenemos en cuenta el volumen del corpus literario en cuestión (más de veinte libros picarescos importantes, publicados en España durante la primera mitad del siglo XVII). La publicación de las traducciones de los clásicos españoles, y consecuentemente de la picaresca española, siempre ha sido y sigue siendo fruto de la colaboración entre los traductores y las editoriales serbias, cuyas tiradas de las traducciones del español son mínimas, por no tratarse de libros comerciales, un requisito tan imprescindible en la política editorial contemporánea.

En cuanto a la actividad crítico-literaria, especialmente la realizada mediante los textos complementarios, acompañantes de las traducciones, podemos concluir que está emprendiéndose simultáneamente con las ediciones originales o reimpresas y testimonia sobre el considerable grado de percepción de la importancia de las traducciones publicadas y del papel que las introducciones y postfacios tienen en la interacción con los lectores dentro de la literatura traducida. Estos textos complementarios resultan intencionalmente equilibrados, a medio camino entre la necesidad de informar a un gran círculo de lectores sobre los estudios generales de la obra en cuestión y el deseo palpitante de interesar y animar a los hispanistas y otros lectores «ideales» para contribuir al desarrollo de los estudios sistemáticos de la picaresca española en el ambiente cultural y académico serbio.

Literatura

Traducciones de la novela picaresca española al serbo-croata y al serbio:

Lazarillo de Tormes

Lazarillo de Tormes (1951). Sa španjolskog preveo Jakša Sedmak, za tisak priredio Josip Tabak. Zagreb: Mladost.

Lazarillo de Tormes, Pikarski roman nepoznatog španjolskog autora iz XVI stoljeća (1964). Preveo Jakša Sedmak, za štampu priredio Josip Tabak. Zagreb: Naprijed.

Život Lazarčića sa Tormesa, njegove zgode i nezgode (1995). Prevela sa starošpanskog jezika, pogovor, bibliografiju i beleške sačinila Jasna Stojanović. Beograd: Lapis.

Historia de la vida del buscón

Quevedo, F. de (1951). *Životopis lupeža*, sa španjolskoga preveo i napomenama propratio Josip Tabak. Zagreb: Novo pokoljenje.

Quevedo, F. de (1961). *Životopis lupeža*, preveo sa španskog Josip Tabak. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

Kevedo, F. de (2003). *Životopis pustolova po imenu don Pablos*, prevod sa španskog, predgovor i napomene Radivoje Konstantinović. Beograd: Srpska književna zadruga.

Kevedo, F. de (2004). *Žitije vrdalame po imenu don Pablos, primernog probisveta, slike i prilike mufljuza*, prevela Aleksandra Mančić. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

La hija de Celestina

Salas Barbadiljo, A. H. de (2016). *Selestinina kći*. Prevod sa španskog, pogovor i beleške Vladimir Karanović. Beograd: Partenon, Bibliotheca Hispania.

Estudios, artículos y textos complementarios:

Bort Vela, H. (1961). Fransisko de Kevedo. In F. de Kevedo, *Životopis lupeža*, preveo sa španskog Josip Tabak (pp. 157–160). Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

Bunjak, P. (1998). O pitanju istorije recepcije strane književnosti. *Književna istorija, časopis za nauku o književnosti*, XXX (104), 5–26.

Janićijević, J. (1977). Prevodna književnost. *Kultura*, 38, 40–50.

Karanović, V. (2016). Preispitivanje granica pikarskog žanra i uspon pikarki: *Selestinina kći* Alonsa Heronima de Salas Barbadilja. In A. H. de Salas Barbadiljo, *Selestinina kći*, prevod sa španskog, pogovor i beleške Vladimir Karanović (pp. 97–118). Beograd: Partenon, Bibliotheca Hispania.

Konstantinović, R. (2003). Predgovor. In F. de Kevedo, *Životopis pustolova po imenu don Pablos*, prevod sa španskog, predgovor i napomene Radivoje Konstantinović (pp. VII–XVII). Beograd: Srpska književna zadruga.

Mančić, A. (2004). O piscu i delu. In F. de Kevedo, *Žitije vrdalame po imenu don Pablos, primernog probisveta, slike i prilike mufljuza*, prevela Aleksandra Mančić (pp. 141–147). Beograd: Izdavačko preduzeće Rad.

- Mančić, A. (2010). *Prevod i kritika*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Sedmak, J. (1951). Lazarillo de Tormes. In *Lazarillo de Tormes*, sa španjolskog preveo Jakša Sedmak, za tisak priredio Josip Tabak (pp. 73–74). Zagreb: Mladost.
- Selden, R. & Widdowson, P. et al. (eds.) (1997). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory*. 4th edition. London: Prentice Hall.
- Stojanović, J. (1995). Pogovor. In *Život Lazarčića sa Tormesa, njegove zgode i nezgode*, prevela sa starošpanskog jezika, pogovor, bibliografiju i beleške sačinila Jasna Stojanović (pp. 69–77). Beograd: Lapis.

Владимир Ј. Карановић

Резиме

РЕЦЕПЦИЈА ШПАНСКОГ ПИКАРСКОГ РОМАНА У ПРЕВОДИМА И КЊИЖЕВНОКРИТИЧКИМ ТЕКСТОВИМА У СРБИЈИ

Шпански пикарски роман, у основи типично шпанска подврста романа, још од првих изданака заокупљао је пажњу читалаца, аутора, критичара и издавачких кућа не само у Шпанији, већ широм света, те с временом постаје и веома битан и неизоставан део светске књижевне баштине. Циљ овог чланка је да се представи онај део корпуса шпанских пикарских романа који је преведен на српски језик, али и да се укаже на елементе рецепције у оквири-ма културне, преводилачке, књижевнокритичке и хиспанистичке академске средине у Србији. У намери да се понуди један свеобухватан увид у перспективу рецепције овог значајног корпуса шпанских романа међу читаоцима и преводиоцима заинтересованим за дела пикарске тематике, предмет анализе у чланку су како преводи шпанских пикарских романа на српски језик (без намере да се спроведе класична филолошка анализа или вреднује квалитет превода), тако и пропратни текстови, студије српских хиспаниста и(ли) преводилаца (предговори и поговори).

Кључне речи: шпански пикарски роман, књижевно превођење, теорија рецепције, књижевнокритичке студије у Србији, хиспанистика у Србији.

Vladimir J. Karanović

Summary

THE RECEPTION OF THE SPANISH PICARESQUE NOVEL IN TRANSLATIONS AND LITERARY STUDIES IN SERBIA

From its beginnings, the Spanish picaresque novel, a typical Spanish (sub) genre in its basis, aroused a great interest among the readers, authors, critics, and the publishers, not only in Spain but in the whole world. In time, it has become a constitutive element of world literature. The purpose of this article is to show what part of the corpus of the Spanish picaresque novel has been translated into Serbian so far and how it has been received in the field of literary criticism, by translators from Spanish to Serbian and by Serbian Hispanists. In order to give a complete picture of the reception perspective of a reader or a translator interested in the picaresque subject, the object of the analysis will be both the translations of the picaresque novels into Serbian (without attempting to give a philological analysis or to assess the quality of translation) and the complementary texts published along with the translations (introductions or postfaces).

Key words: Spanish picaresque novel, literary translation, reception theory, Serbian literary critical texts, Serbian Hispanism.

ДВА ЛИЦА ГРОТЕСКЕ У ДИКЕНСОВИМ ВЕЛИКИМ ОЧЕКИВАЊИМА

На почетку рада анализирају се најважнија теоријска одређења појма гротеске. По Волфгангу Кајзеру, гротеска изазива пре свега осећања језе и страха. За Михаила Бахтина, Кајзерово одређење гротеске применљиво је само на неке облике модернистичке гротеске. Гротеска је, по Бахтину, извор веселог, ослобађајућег смеха. Зато се у раду поставља хипотеза о два лица гротеске. Хипотеза се доказује анализом сцене првог уласка главног јунака романа *Велика очекивања* Чарлса Дикенса, дечака Пипа, у кућу Сатис. Иста сцена два пута је исприповедана показујући два лица гротеске, њену трагичну и комичну страну. Циљ рада је уочавање Дикенсовог реалистичког поступка који омогућава стварање гротеске, која, у зависности од контекста, изазива и трагични и комични ефекат.

Кључне речи: Дикенс, гротеска, Кајзер, Тамарин, Бахтин, реализам.

I. Одређење гротеске

Гротеска, односно гротескно, позајмљенице су из италијанског језика. *La grottesca, grottesco* изведенице су од речи *grotta* и употребљаване су да означе врсту орнаментике, античког орнаменталног сликарства, пронађену крајем 15. века у Италији. То сликарство није аутентично римско, већ је реч о моди увезеној у Рим. О таквој врсти зидног сликарства пише Витрувије (Vitruvius) у делу *О архитектури* (*De architectura*).¹ Августов савременик даје суд о том сликарству као о новој, безвредној моди. У седмој књизи, у поглављу под насловом „Стилови зидног сликарства“, Витрувије (2009: 190–191) оштро

* Филолошки факултет, Студентски трг 3, 11000 Београд; e-mail: kornelije.kvas@fil.bg.ac.rs

1 Дело је настало између 30. и 15. године пре нове ере.

осуђује спајање неспојивог, уметничко представљање које не одговара стварности:

„Али се данас то што су сликари те ствари представљали према стварности презире као простачко. Сада се на зидним сликама радије представљају чудовишне ствари него да се стварни предмети прикажу какви јесу: уместо стубова, стоје стабљике са уковрцаним лишћем и волутама, уместо забата, *arapaginesculi* [база стубова], храмови стоје на свећнацима, а на врховима њихових забата као из корена расту нежни цветићи на којима бесмислено седе људске фигуре, док су на неким стабљикама само полуфигуре, неке са људском главом а неке и са главама животиња.

Такве ствари не постоје и не могу да постоје и никад нису ни постојале. Јер, како може стабљика да стварно носи кров, или свећњак забат са његовим орнаментима, или да тако нежна, савитљива ствар као петелјка рађа час цветове, час полуфигуре? Па ипак, када људи виде ове бесмислице, они им не виде ману, већ се, напротив, одушевљавају њима и не тиче их се да ли иједна од њих може да постоји или не. Дакле, то је та нова мода услед које лоше судије бедне уметности више вреднују уметничку изведбу од истине.“

Витрувијева критика полази од чињеничне истине и природних закона; он следи основне поставке реализма, по којима не треба приказивати оно што је немогуће у стварности. То не сме бити доминанта уметничког дела. Сличне примедбе износе и критичари с почетка 16. века, али и класицисти 18. века. Насупрот њима, италијански ренесансни сликари прихватили су такве уметничке подстицаје. Најпознатији су гротескни орнаменти којима је Рафаело (Raffaello) украсио стубове у папским лођама. Витрувијев опис одговара Рафаеловим гротескним представама – новина је што се поништава природан поредак ствари. На пример, из листова на све стране израстају животиње, па изгледа као да су избрисане разлике између биљака и животиња.

У студији *Гројтескно у сликарсџву и њеснишиџву*¹ Волфјані Кайзер (*Wolfgang Kayser*) исџиче да у печи *grottesco*, која означава од

1 Први пут објављено као: Wolfgang Kayser (1957). *Das Grotteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung*. Oldenburg und Hamburg: Gerhard Stalling Verlag.

антике подстакнуту орнаменту, није било само елемената разигра-но-ведро и наивно-фантастично, што је иначе доминантна црта Рафелове орнаментике, већ и „нечег тескобног, нелагодног, с обзиром на свет у којем је укинута устројство наше стварности: оно устројство стварности у којем постоји јасно разграничење између подручја предметног, биљног, животињског и људског света, као и између статике, симетрије и природног реда величина“ (Кајзер, 2004: 23–24). Кајзер додаје да је реч о доживљају једног другачијег света, који се не да сасвим и до краја обухватити и рационално спознати па зато изазива немир у посматрачу.

Немачки теоретичар опредељује се за одређење гротескног као отуђеног света који у нама изазива неку врсту тескобе. Он за описивање такве тескобе, коју у нама изазива гротеска, користи изразе као што су језа, страва, па чак и страх пред самим животом због отуђења од света какав нам је до тада био познат и близак: „Језа која нас спопада је због тога толико снажна јер је то наш свет који се одједном открива као привид. Истовремено осећамо да не бисмо били у стању да живимо у том свету. Не ради се код гротескног о страху пред смрћу него о страху пред животом. У структуру гротескног спада да нам наше уобичајене категорије више не помажу да се оријентишемо у свету. Ми смо од ренесансне орнаментике надаље пратили непрестани процес распадања: мешање за наше појмове раздвојених подручја, укидање статике, губитак идентитета, изобличавање „природних“ пропорција и сл. А онда смо се суочили са новим видовима растакања: са укидањем категорије предмета, са разарањем појма личности, са разбијањем историјског реда и устројства“ (Кајзер, 2004: 258–259). Он закључује да у отуђеном свету не можемо да се оријентишемо и да нам се такав свет чини апсурдан.

Кајзер, међутим, занемарује елемент комичног у појму гротеске. Када се пита да ли и смешно спада у гротескно, он закључује да смех потиче из комичних, карикатуралних предворја и када се помеша са горчином, он на прелазу ка гротескном поприма црте циничног, па и сатанског подсмеха. Дакле, чак и ако дозвољава појаву смеха у гротескном, за Кајзера је то сатански смех потпуно лишен веселости и безазлености. По његовим схватањима, гротеска указује на продор ђаволских сила у наизглед уређен и хармоничан свет.

модернистичке пројеске, сиромо говорећи – само модернистичке, јер романтичарску пројеску Кајзер види кроз призму модернистичке и зато је схвата и оцењује донекле појединачно“ (Bahtin, 1978: 56).

Бахтин строго осуђује Кајзера што у гротескном тражи једино тескобни, мрачни и застрашујући тон. Он сматра да је такав тон стран целом развоју гротеске све до појаве романтизма. Бахтин тврди како је средњовековна и ренесансна гротеска увек прожета карневалским односом према свету. Изазивајући радостан смех она ослобађа свет од свега суморног и застрашујућег, чинећи га безазленим и зато крајње веселим и светлим. Посебно му смета Кајзерово одређивање гротеске као од човека отуђеног и непријатељског света. Он сматра да је такво одређење гротеске применљиво само на неке појаве модернистичке гротеске, да није сасвим адекватно ни за романтичарску гротеску, а да је потпуно неприхватљиво за претходне етапе њеног развитка. Он критикује Кајзерово разумевање смеха који ствара гротеска, смеха помешаног са горчином, смеха подругљивог, циничног и демонског. Бахтин сматра да је Кајзер на овај начин отишао у крајност и прилично осиромашео суштинско значење појма гротеске и закључује: „Проблем гротеске и њене естетичке суштине може да буде правилно постављен и разрешен само на материјалу народне културе средњег века и књижевности ренесансе, при чему Рабле има нарочито велики значај за осветљавање проблема. Схватити оригиналну дубину, вишезначност и снагу појединачних гротескних мотива могуће је само у јединству народне културе и карневалског односа према свету; узете, пак, одвојено од њега, оне постају једнозначне, површне и осиромашене“ (Bahtin, 1978: 62). Ипак, Бахтин је свестан да је препорођујући смех гротеске у романтизму знатно ослабљен: „Смех у романтичарској гротески редуцирао се и добио облик хумора, ироније, сарказма. Престао је да буде радостан смех који ликује. Позитивни препорађајући моменат смеховног принципа ослабљен је до минимума“ (Bahtin, 1978: 47).

Кајзеровско схватање гротеске усмерено је и употребом речи гротеска у немачком језику, које подразумева значења страха, језе и nelaгоде. Гротеска покреће психолошке механизме који изазивају осећања страха, ужаса, одвратности, беса, а смех који се јавља је такав да често „застаје у грлу“, брзо се претварајући у гримасу, смех обојеном хистеријом и nelaгодом. Међутим, у француском језику основно

значење гротеске је смех и смешно, а парадоксална природа гротеске омогућава ослобађање веселог и разиграног смеха и то у тренутку када се читалац ослобађа страхова и инхибиција, када успева да суровост света претвори у шалу и када му гротеска најзад омогући да уочи како се окрутност универзума може победити смехом.

Гротески се може прићи с њене трагичне, бесмислене и језиве стране, али и са њене комичне стране, тврди Тамарин, теоретичар који указује да гротеска може да изазове страх и језу, али и смех. Он указује на чињеницу да се у свакидашњем говору гротеска често изједначава са нечим смешним и да се сматра подврстом комике: „то је нешто деформирано, смијешно, неукусно, запањујуће, апсурдно, нереалистички, стилизовано, нацерено“ (Tamarin, 1962: 6). Постоји и разлика између значења гротеске у различитим језицима. У француском комуникативном језику гротеска има значење комично-незграпног, док у немачком и италијанском има примесе горког и трагичног. Када изазива смех гротеска је блиска карикатури: „гротеска је карикатура код које несразмјер између природног и карикатурног поприма колосалне (*ungeheuerlich*) и немогуће димензије“³ (Tamarin, 1962: 13).

По Тамарину, гротеска често изазива смех, али свака гротеска не остварује комiku. Он је пореди са различитим врстама комике: хумором, парадоксом, иронијом, вицевима и закључује да је најудаљенија од хумора. Према његовом мишљењу, смех хумориста је ведар, филозофски, саосећајан, широк, дружеван и пун разумевања за људске слабости, са тенденцијом да изазове симпатију према објекту: „Он је хармоничан, изглађује опреке; док гротеска агресивно истиче дисхармоничности, хумор је нека врста катарзе, и у том смијеху иако зазвучи акорд туге и трагике, он је прекривен патином ведрине. Угода (смијех) хумора потиче из уштеде на емоцијама (*Affektaufwand*) док гротескни смијех није само угодан већ и неугодан, он слиједи знатном интелектуалном и афективном напору (односно савладавању напора, стагнације) те је исцјепкан, абортиран“ (Tamarin, 1962: 89). За разлику од Кајзера, Тамарин допушта да гротескни смех може изазивати истовремено и угодност и неугодност, док је за Кајзера тај смех искључиво везан за осећај неугодности.

Гротеска поседује два лица. Као синтеза неспојивих елемената она изазива језу, нелагоду и страх, али може остваривати и весели,

3 Тамарин се на овом месту ослања на дефиницију гротеске Н. Schneegans-а из његовог дела *Geschichte der Grotesken Satire*.

ослобађајући смех. Друго лице гротеске, угодно, комично и весело, последица је присуства елемената као што су разиграно-ведро и наивно-фантастично. Оба лица гротеске задржавају њен основни принцип: парадокс мешања неспојивог. Истовремено, њена суштински парадоксална структура омогућава изазивање и смеха и страха. У студији *Гротеска (The Grotesque)* Филип Томсон (Philip Thomson) уочава важност „нерешене природе гротеског сукоба“ (Thomson, 1972: 21) и наставља: „утицај гротеске ће бити мањкав уколико је сукоб решен, ако се текст који је у питању покаже на крају само као смешан, или ако се испостави да је читалац сасвим погрешно у својој почетној перцепцији као комедије онога што је, у ствари, потпуни ужас“ (1972: 21). Уметничка вештина и генијалност Чарлса Дикенса (Charles Dickens) остварена у роману *Велика очекивања* успела је да једну сцену, први улазак главног јунака Пипа у кућу Сатис, представи као гротеску и то на два начина: први пут као гротеску ужаса, други пут као комичну гротеску. На два начина исприповедана иста сцена из Дикенсовог романа потврђује двоструку природу или два лица гротеске: трагичну и комичну, ужасну и смешну, указујући на њену парадоксалну структуру.

За моје разумевање два лица гротеске у реалистичком роману *Велика очекивања* Чарлса Дикенса важно је запажање Тамарина да се, за европског читаоца, гротеска формира у контексту реалистичког поступка: „За европског је читаоца опис енормно великог сполног уда Пантагруела, преко којег, тврди Рабле, војска прелази као преко моста, дјелује изричито гротескно, и то због позадине реалистичког начина мишљења којему је та хипербола супротстављена“ (Tamarin, 1962: 9). Европски рецепијент уочава гротеску у индијској или афричкој уметности тамо где она не постоји за изворног индијског или афричког посматрача, који немају свест о реалистичком поступку. Док је за Европљанина једна уметничка форма гротескна, за Индијца или Африканца (који нису под утицајем европске културе) реч је о преображајима могуће стварности у којој се границе предметности претапају и преплићу. Тамарин даје пример Кришне који истовремено задовољава хиљаду својих пастирица. Та представа изворном Индијцу не делује гротескно, јер одговара митолошком и фантастичном културном контексту.

У Дикенсовом роману *Велика очекивања* присутна су оба лица гротеске. Дикенсов најближи пријатељ и саветник Џон Фостер (John

Forster) обавештава нас да је клицу *Великих очекивања* писац изнео у писму из 1860. године, у ком изјављује: „Синула ми је веома добра, нова и гротескна идеја [...] Могу видети целину од делова који се групишу око ње, на јединствен и комичан начин“ (Forster, 1872: 800). У Дикенсовом роману налази се пример представљања једне исте ситуације као гротеске, где два начина представљања откривају њена два лица. То је приповедање о првом уласку Пипа у кућу Сатис и његов сусрет са госпођицом Хавишам и Естелом. И у првом и у другом случају приповедач је дечак Пип.

II. Прво лице гротеске

Прво лице гротеске изазива језу, страх, огорчење и осећај неправде. Пип је први пут у кући Сатис. Доводи га његов рођак Памблчук. На капији их чека млада госпођица, која Памблчуку не дозвољава да уђе ни у двориште, а камоли у кућу. Улазе у кућу на побочна врата и прво што је Пип приметио је то „да су сви ходници мрачни“ (Dikens, 1964: 57) и да је Естела тамо оставила запаљену свећу. Већ у првом сусрету Пипа са Естелом (етимологија њеног имена је звезда) наговештено је да ће она за дечака представљати светлост или привид светлости, којој ће он непрестано težити да се приближи.

Пип улази у просторију где је, по први пут, угледао госпођицу Хавишам: „Била је обучена у скупоцене тканине – сатин, чипку, свиљу – све беле. Ципеле су јој биле беле. И имала је дуг бео вео, који јој је падао са косе, и свадбени венац у коси, али коса јој беше бела“ (Dikens, 1964: 58). Дечак уочава да све што је „требало да буде бело, било бело пре много времена и да је изгубило свој сјај, избледело и пожутело“ (Dikens, 1964: 58). У симболичкој равни текста чистота и невиност душе гђице Хавишам представљени су као давна прошлост. Гротескна појава Хавишам изједначена је са „разарањем појма личности“ (Кајзер, 2004: 258–259) и губитком изворног идентитета.

Госпођица Хавишам за себе каже да „није видела сунца“ (Dikens, 1964: 59) откако је дечак рођен. Она је у роману „упоређена са вампиром, духом, пауком, све гротескним елементима који указују на њену безосећајност“ (Cadwallader–Bourgon, 2014: 187). Истовремено, „вамписке“ особине гђице Хавишам поново уводе у приповедање еле-

менте готског романа, па кућа Сатис добија особине језовитог замка који крије некакву страшну тајну. Елементи готског романа назначени су на самом почетку *Великих очекивања*, у сусрету Пипа и Магвича. Одбегли робијаш описан је као да излази из гроба: покривен блатом и водом, он је „храмао и дрхтао, гледао исколачено и режао“ (Dikens, 1964: 6). Робијаш Магвич прави је Пипов добротвор, гђица Хавишам његов лажни добротвор. И Магвич и гђица Хавишам гротескни су ликови романа *Велика очекивања*.

У кући Сатис, госпођица Хавишам признаје да понекад има „болесне жеље“ (Dikens, 1964: 59) и тражи да се дечак игра. Само за тренутак, због страха од сестре која га је подизала руком (батинама), Пип помисли да би могао да удовољи жељи старе госпођице крећући се по соби „у тобожњем својству г. Памблчукових чеца“ (Dikens, 1964: 59). Не желећи да се понизи, Пип јој одговара да му је жао, да је у страху да ће због одбијања њеног захтева имати неприлике са сестром, али да не може да се игра, јер је у кући Сатис све „тако ново, и тако необично и тако отмено – и тужно“ (Dikens, 1964: 59).

Стара госпођица огледа се описујући свој лик и читаву сцену као гротеску – „тако ново“ за дечака, „тако старо“ за њу, „тако необично“ за њега, а за њу „тако обично“ – све у свему „тужно за нас обоје“ (Dikens, 1964: 60). Мешавина неспојивог, старог и новог, обичног и необичног, гради гротеску која изазива осећање туге.

Госпођица Хавишам наређује Пипу да позове Естелу како би деца играла карте: „Док је Естела делила карте, погледах опет у тоалетни сто и видех да ципела на њему, некад бела сад жута, није никад ношена. Погледах доле на ногу без ципеле и видех да је свилена чарапа на њој, некад бела, сад жута, гажењем исцепана у дроњке. Без овог заустављања свега, овог непомичног стајања свих бледих иструрелих предмета, чак ни увенула венчана хаљина на усахлом телу не би могла изгледати тако слична мртвачкој одећи, нити дуги вео тако сличан покрову“ (Dikens, 1964: 60). Гротескни приказ венчанице на остарелом телу још више је појачан када се венчаница упореди са мртвачком одећом а дуги вео са покровом.

Када је гђица Хавишам отишла, Естела га избацује у двориште и као псу доноси му хлеб, месо и лонче пива. Пип је заплакао због неправде која му је нанета. Дечак је посебно осетљив на неправду,

открива нам приповедање, јер га је сестра подигла злостављајући га. Подсећање на Пипово одрастање појачава реалистички оквир у који је смештен гротескни сусрет са гђицом Хавишам у кући Сатис. У дворишту, Пипова машта до краја изводи гротескну слику гђице Хавишам, стварајући пред дечаковим очима језовит привид: „Прилика беше сва у пожутелој белој хаљини и имала је само једну обувену ципелу; висила је тако да сам могао да видим да су избледели карнери њене хаљине били као пожутела хартија и да је лице било гђице Хавишам, а преко целог тог лица израз као да покушава да ме зовне. У ужасу што видим ту прилику и у ужасу због извесности да ње није било ту пре једног тренутка, најпре побегох од ње, а онда потрчач к њој. А највећи ме је ужас спопао кад сам опазио да прилике нема“ (Dikens, 1964: 65). Кроз Пипово приповедање и његову визију на крају сцене у кући Сатис, прво лице гротеске показује своје лице – лице ужаса.

III. Друго лице гротеске

Друго лице гротеске пуно је хумора и веселог смеха. Ујак Памблчук вратио је Пипа кући и његова сестра жели да зна како гђица Хавишам изгледа. Пипова публика припада нижим друштвеним слојевима (његова сестра и ујак), он је у својој кући, што заједно омогућава да дечак у свом приповедању ослободи друго лице гротеске изазивајући смех код читаоца.

Он лаже да је госпођица Хавишам „висока и црномањаста“ (Dikens, 1964: 67) а Памблчук то потврђује што Пипу (и нама, читаоцима) јасно говори да је никада није ни видео. Сада он може да пусти машту на вољу препричавајући свој боравак у кући Сатис. Док је у првом случају машта била у функцији само једном, на крају сцене, стварајући приказу гђице Хавишам како виси о врату и појачавајући језовиту страну гротеске, у другом лицу гротеске машта је све време у функцији. У тежњи да изазове смех и ослободи се страха, дечак маштовитим приповедањем карикира сусрет са гђицом Хавишам.

Дечак приповеда поново стварајући гротеску, која више није језовита и препуна готске атмосфере, већ ведро, духовита и ослобађајућа. Дечакова машта ствара гротескну представу која га ослобађа нелагоде и брише претрпљену неправду. Тако је гђица Хавишам седела у „црним

кадифеним кочијама“ (Dikens, 1964: 68), које асоцирају на Памблчукове чезе из првог лица гротеске; њих је Пип хтео да имитира да би удовољио захтеву гђице Хавишам за игром. Естела јој је додала кроз прозор „колач и вино на златном тањиру“ (Dikens, 1964: 68). Поред кочије у соби су била и четири огромна пса која су се отимала око телећих котлета у сребрној котарици. Црна кочија и четири огромна пса у соби госпођице Хавишам граде гротескну представу, јер се остварује несразмера између могућег и немогућег. У оквирима реалистичког приповедања немогуће је да се кочија налази у соби, посебно зато што је њена величина превелика у односу на димензије просторије. Присуствујемо „квантијативном прерашћивању у гротеску“ (Тамарин, 17), јер се димензије објекта (кочије) не уклапају у собу.

Он и Естела, наставља даље своје приповедање дечак забезекнутим слушаоцима, играли су се заставама. Он је махао црвеном, Естела плавом, док је гђица Хавишам „махала кроз прозор кочија заставом украшеном златним звездицама“ (Dikens, 1964: 69). Након тога сви су „махали сабљама и клицали!“ (Dikens, 1964: 69). У соби није било дневне светлости, већ је била осветљена свећама. Памблчук Пипове речи потврђује као истините.

Описана сцена не би била гротескна, да не следи после реалистичког описа Пиповог првог боравка у кући Сатис, у оквиру кога је дата гротеска. По принципу близине, гротеска се преноси у фантастични опис Пиповог сусрета са госпођицама Хавишам и Естелом. У читаочевој свести још је снажна гротескна представа *живої мртваци* – остареле госпођице Хавишам у венчаници; у тој гротескној слици доминира бела боја, која је таква само у првом виђењу, јер је све бело избледело и пожутело због старости. Зато се друго лице гротескне представе гђице Хавишам отвара контрастном црном бојом; она је црномањаста и седи у црним кочијама. Затим се уводе и друге боје, али и покрети, као контраст мртвачкој обамрлости „праве“ гђице Хавишам. И Пип и Естела и госпођица Хавишам машу заставама различитих боја, витлају сабљама и кличу. Прву гротеску као спој неспојивог гради оживљавање мртвог, враћање у живот нечега што је неумитно прошло, а то је младост несрећне Хавишам; друга гротеска ствара се уношењем предмета којима у соби није место, а то су: црне кочије, огромни пси, разнобојне заставе и весела дечија игра која се супротставља механичкој игри „реалистичке“ гђице Хавишам.

IV. Гротеска и Дикенсово реалистичко приповедање

Два лица гротеске, њену комичну и језиву страну, омогућава Дикенсово реалистичко приповедање остварено уз помоћ непоузданог приповедача, дечака Пипа. Читалац је прихватио реалистички споразум и очекује да опис куће Сатис и њених становника одговара стварности. Прво Пипово приповедање о боравку у кући гђице Хавишам је *истинитио* и гротескно, друго приповедање о истом боравку јесте *лажно* и гротескно. У отуђеном, снобовском свету викторијанске Енглеске могуће је, па самим тим и *истинитио*, да дечак буде извргнут понижењу и руглу, да га стара девојка дочека у изношеној и пожутелој венчаници са намером да уништи све искрено, невино и добро у њему. Гротескна остарела млада и њена штићеница означавају продор ђаволских сила у свет људскости, који је зато уздрман, поремећен, нарушен и од човека отуђен. Свет је из перспективе дечака хармоничан и тај склад нарушава се дејством гротескне силе која изазива бол, страх и језу у дечаку, желећи да уништи љубав у њему. Дикенсова уметничка вештина нам тај продор зла у човеков свет представља речима и кроз перспективу дечака који присуствује гротески, трпи њен страшни утицај, осећа непријатност, ужас и страх, на тај начин успешно их преносећи на читаоца.

У другом приповедању исте сцене Пип *измишља* како би се ослободио нелагоде и страха. Претходно приповедање читалац је прихватио као могуће, веродостојно и *истинитио*, па је зато, и само у односу на прво, друго приповедање немогуће и *лажно*. Друго лице гротеске поништава страх тако што ствара смех, јер је дечаково приповедање карикирало гђицу Хавишам. Ослобађању од зла гђице Хавишам доприноси права, весела и спонтана игра, у контрасту према наметнутој игри из првог лица гротеске. Дечак и девојчица нису више марионете у рукама старе госпођице, већ се заједно са њом слободно играју, машући заставама различитих боја, витлајући мачевима, спонтано узвикујући. Гђица Хавишам је детронизована, исмејана, али на крају и ослобођена, јер је изједначена са децом са којом се игра.

Друго лице гротеске остварено је фантастиком и карикатуром, које ефекат смешног изазивају у односу на реалистички контекст успостављен претходним приповедањем. Смех се остварује у односу на реалистички начин мишљења који подразумева логику покоравања слабијег јачем.

Закључујем како је језовито и страшно лице гротеске ближе читалачком разумевању стварности, док је њено комично и весело лице могуће као контраст, бег и удаљавање од сурове реалности. Гротескни смех је ведар, разигран, наиван и дечији, јер дистанцира човека од ужасне стварности у коју је продрло насиље и зло.

Литература

- Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Preveli Ivan Šop i Tihomir Vučković. Beograd: Nolit.
- Витрувије. (2009). *О архитѣктури*. Превод са латинског, предговор, избор репродукција и апарат Зоја Бојић. Београд: Завод за уџбенике, Досије студио.
- Кајзер, В. (2004). *Гроѣеско у сликарству и њесништву*. Превео с немачког Томислав Бекић. Нови Сад: Светови.
- Cadwallader–Bourron, D. (2014). The Grotesque and Darwin’s Theory in Charles Dickens’s *Great Expectations* and Wilkie Collins’s *No Name*. In Isabelle Hervouet-Farrar and Max Vega-Ritter (ed), *The Grotesque in the Fiction of Charles Dickens and Other 19th-century European Novelists* (pp. 180–192). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Tamarin, G. R. (1962). *Teorija groteske*. Sarajevo: Свјетлост.
- Thomson, P. (1972). *The Grotesque*. London: The Critical Idiom, Methuen.
- Forster, J. (1872). *Life of Charles Dickens*, London: Chapman and Hall.

Извори

- Dikens, Č. (1964). *Velika Očekivanja*. Preveo Živojin Simić. Beograd: Kultura

Kornelije Kvas

Summary

TWO FACES OF THE GROTESQUE IN DICKENS' *GREAT EXPECTATIONS*

At the beginning, the paper analyzes the most important theoretical definitions of the concept of the grotesque. According to Wolfgang Kayser, the grotesque primarily causes feelings of horror and fear. For Mikhail Bakhtin, Kayser's definition of the grotesque is only applicable to some forms of modernist grotesque. Grotesque, according to Bakhtin, is a source of joyful, liberating laughter. Therefore, this paper postulates that there are in fact two faces of the grotesque. This hypothesis is proved through analysing the first entry of the main character, the boy Pip, at the Satis House in Charles Dickens' novel *Great Expectations*. The same scene is narrated twice, showing the two faces of the grotesque, its tragic and comic side. The purpose of the paper is the identification of Dickens' realistic procedure that allows the creation of the grotesque, which, depending on the context, causes both tragic and comic effect.

Key words: Dickens, grotesque, Kayser, Tamarin, Bakhtin, realism.

WATCHMEN BY ALAN MOORE AND DAVE GIBBONS: A PRESENTATION OF MORAL DIMENSION IN POPULAR CULTURE

This paper examines the presentation of moral dimension in the comic book *Watchmen* by writer Alan Moore and illustrator Dave Gibbons. It argues that *Watchmen* engages this issue through juxtaposition of different philosophical views on morality, most notably that of moral consequentialism and moral non-consequentialism. The varying views are examined in relation to ethical principles of authority, responsibility and moral judgement and the way they inform the individual characters' moral choices, but also in terms of how they inform politics, ideology, and science. Instead of formulating a critique or affirmation of any view, *Watchmen* perceives them as a means of rationalising the use and/or abuse of power and offers a tentative warning about the dangers of ossification inherent to any value system. This paper aims to show how the refusal to side with any particular view actually indicates that *Watchmen* purposes for the readers to engage these issues themselves. Furthermore, it aims to affirm the literary and cultural relevancy of the graphic novel as a popular art form.

Key words: popular culture, comic book, *Watchmen*, moral consequentialism, moral non-consequentialism, authority, responsibility, moral judgement, politics and ideology, science

Comics, especially of the superhero genre, have somewhat of a bad reputation. Much of the reputation is well deserved. The mention of superhero comics usually brings to mind flashily named one-dimensional characters in primary coloured tights running, or flying around saving the world from equally poorly dressed and flashily named villains in an un-

* Imejl: astijanaks@yahoo.com

** Deo rada predstavljen na VIII naučnom skupu mladih filologa Srbije u Kragujevcu pod naslovom „*Nadzirači* Alana Mura i Dejva Gibbonsa: Ilustracija konsekvencijalizma i deontologije u popularnoj kulturi“.

ending series of cringingly repetitive storylines. As Scott McCloud, one of rare authors to tackle the comics medium with any degree of seriousness, readily admits, for the most part and for much of their decades long history American comics¹ were “crude, poorly drawn, semiliterate, cheap, disposable, kiddie fare” (1994: 3). However, McCloud is quick to notice, “the art form – the medium – known as comics is a vessel which can hold any number of ideas and images. The content of those images and ideas is, of course, up to creators” (1994: 6).

Though for quite different reasons, the sentiment was echoed by one Frederic Wertham as early as 1950’s. The distinguished psychologist carefully examined the comics of the day and concluded they were harmful to their most avid readers – children. In his book *Seduction of the Innocents* (1954), as well in his testimony before the Congress, Wertham judged comics to be corrupting minors and inciting juvenile violence through stories and images depicting, among other things, crime, sadism, homoeroticism and gender role reversal. The superhero genre in particular found itself at the receiving end of his criticism:

What is the social meaning of these supermen, superwomen, super-lovers, superboys, supergirls, super-ducks, super-mice, supermagicians, super-safe crackers? How did Nietzsche get into the nursery?... Superheroes undermine respect for the law and hardworking decent citizens (Efron, 1996: 13).

Although many of Wertham’s views were misguided, he did inadvertently stumble upon a trait that, in a couple of decades, was to serve as the medium’s claim to literary and cultural relevance – rather than being a mere kiddie fare, comics have the potential to address social, political, ideological, religious, ethical and a plethora of other issues in a more substantive manner. Unfortunately, Wertham’s conservative views garnered a sizeable public support, and the comics industry, in order to win the public approval necessary for its survival, instituted the Comics Code. Strict guidelines the Comics Code established in terms of the content stunted the medium’s growth reducing it for years to formulaic, one-dimensional

1 It is necessary to note that, unlike their American counterparts, European and Japanese comics have gained wider acceptance both for their artistic value and as a means of fictional writing for adult audiences.

characters whose black and white morality passed the censorship of the public, but was ultimately inconsequential. For the medium to move forward it had to overcome the limitations imposed by the comics industry.

In 1980's, several works appeared that challenged those limitations and in doing so changed both the medium and the perception of it: Frank Miller's *Batman: The Dark Knight Returns* offered a much darker retelling of Batman in his fifties, forced to deal with both crime and corruption, and the approaching of old age; Art Spiegelman's *Maus* was a powerful rendition of the horrors of the World War II with the author drawing on the experiences of his family, Holocaust survivors; and *Watchmen* by Alan Moore and Dave Gibbons, an incredibly well rounded and artistically executed twelve part series published in 1986–1987, later compiled into a single book, dealt with political and moral questions of the contemporary social landscape with never before seen complexity, and in the hindsight, proved to be the most impactful of the lot. It was not only their revisionary character – revisionary in the sense they reinterpreted the characters and gave them depth and gravity that had escaped the medium before, or that they opened the medium to darker, more serious topics such as the Holocaust or political and social issues – but that they both revisited the history of the medium and offered a successful introspective examination of the human condition. Nietzsche had not so much wandered into the nursery, as the medium had finally grown out of its painfully long adolescence and moved towards artistic and thematic adulthood.

Watchmen

Watchmen, penned by Alan Moore and illustrated by David Gibbons, is a superhero comic book². It was the result of Alan Moore's desire to tackle the superhero genre. After the successful cooperation with DC

2 Although the term “graphic novel” is frequently used, especially to distinguish more “serious” or artistically accomplished comic books from those perceived as “light” entertainment, Alan Moore himself has on more than once occasion spoken against the use of the term, describing it as nothing more than a marketing gimmick used by the comics industry to achieve higher sales. Though the use of either term has its merits and demerits, for the sake of consistency, this paper will refer to *Watchmen* as a comic book.

Comics on the *Swamp Thing* series, Moore had hoped to use and develop characters from another company's comic book universe that DC had previously purchased for his own take on the superheroes. However, DC felt reluctant to entrust the characters to Moore's admittedly much darker vision, so instead of the characters he had hoped to use Moore was now free to create his own. The creative freedom enabled him to handle the genre and the characters as daringly as he pleased – the freedom Moore used to problematize both the narrative and the ethical principles that had thus far shaped the superhero genre. In *Superheroes: A Modern Mythology*, Richard Reynolds defines superhero comics as “a popular art-form traditionally known for its apparently hegemonic and sometimes overtly authoritarian texts” (1992: 7). Usually, a superhero is the generic “good guy” – a morally upright individual who uses his/her powers to protect the public. Even if the moral fibre of the protagonists is tested, even if they occasionally falter, those instances are merely exceptions that affirm their otherwise upright character. Despite their exceptional abilities superheroes also seem less interested in engaging the world by questioning the existing political, social or moral structures or working towards a change, but are dedicated to perpetuating the ruling ideology and maintaining *status quo*. Moore, however, stripped his narrative and his characters of any such simplistic solutions.

The characters Moore created in the image of the clean-cut, invulnerable super-powered hero of justice the genre had become synonymous with, had less to do with this idealized reflection of humanity and everything with its vulnerability, irrationality and imperfections. In the introduction to the *Watchmen* Graphitti edition, Moore stated that while working on the series he had reached a point where he was able to “purge” himself of the nostalgia for the super-hero characters and bring his interest in real human beings to the forefront. He felt he could not explain certain circumstances of his character's lives without considering their political opinions, sexuality, philosophy and other factors of the world which shaped them into who they are, and similarly, he could not create their world without referencing and rethinking our own. His characters, though undoubtedly drawing on a traditional hero type, are nonetheless independent, fully formed, with surprisingly complex psychological profiles and a “disturbing morality” (*Watchmen*, 2006: 415). In fact, only one of them has any actual superhuman abilities, the rest are merely men and women in costumes, painfully human, gratingly flawed and most of the time riding the moral

fence. As Ian Thompson notices, in *Watchmen* “the hero is destroyed by the superhero, who is more heroic than any hero, but whose extreme ‘heroics’ are no longer recognisable as heroics” (2005: 106). By immersing the world of *Watchmen* in the complexities of the contemporary social landscape and stripping its protagonists of the naive, meticulously fenced-in black and white morality, Moore had had “something more going on than just a darker take on the super hero” (*Toasting*, 2000b). In Moore’s own words, he “produced a moral and political fable that used icons of superhero adventure fiction to make its point” (DiLiddo, 2009: 55).

Watchmen starts out as a murder mystery. The dead hero is Edward Blake, a masked crime fighter employed by the government under the alias the Comedian, who meets his doom after being thrown from a window of his New York apartment. In an interview, Moore said it was “a good way to start a comic book: have a famous super-hero found dead. As the mystery unravelled, we would be lead deeper and deeper into the real heart of this super-hero’s world, and show a reality that was very different to the general public image of the super-hero” (*Toasting*, 2000b).

Blake’s murder is incidentally investigated by Rorschach, real name Walter Kovacs, a rogue vigilante who comes to the conclusion that someone is targeting masked adventurers. Rorschach then visits his former masked associates in order to relay his suspicions and warn them of the impending danger. He meets Dan Dreiberg a.k.a Nite Owl, a wealthy ornithologist; Adrian Veidt, also known as Ozymandias, a self-made billionaire; John Osterman, better known as Dr. Manhattan, a scientist and the only character with super-powers having obtained them after an accident in a nuclear research facility, as well as his girlfriend, Laurie Juspecky, a former masked adventurer herself called Silk Spectre. These characters, we learn, are the second generation of masked crime-fighters. The history of “masks” began in 1938 with the appearance of the first cloaked hero, Hooded Justice and the original Nite Owl, Hollis Mason. This original group of masked heroes, the Minutemen, also included the Comedian, and Sally Jupiter, mother of the current Silk Spectre. In an interesting twist, most masked adventures are now retired due to public outcry which led the government to adopt an act outlawing their activities with the exception of those who, like the Comedian or Dr Manhattan, continue to work directly for the government, and except Rorschach who refused to retire and went underground.

At first, no one pays much attention to Rorschach's suspicions, with many of the protagonist describing him as somewhat unbalanced if not psychotic; however, little by little his predictions come to fruition. After being accused of having caused cancer in his former co-workers, Dr Manhattan exiles himself to Mars. Since Dr Manhattan's remarkable abilities served as a deterrent in the Cold War between the USA and Russia, his absence leads to escalation of hostilities. An attempt is made on Adrian Veidt's life, while Rorschach himself is set up for murder of an old adversary and imprisoned. With the help of Laurie, Dan Dreiberg breaks out Rorschach from prison, and the two of them trace the leads surrounding the attacks on the "masks" to Adrian Veidt. Another more sinister plot by Veidt is soon revealed.

Often described as the smartest man in the world, Veidt sees political situation in the world escalating towards nuclear annihilation and in order to prevent it, decides to frighten the planet into peace by exploding a genetically engineered "alien" being in the middle of New York, killing millions. The unknown extra-terrestrial being would then unite the planet against the perceived common threat. By the time others reach Veidt in his Antarctica home, he had already executed his plan. Everyone agrees to keep silent on his actions in order to preserve the peace achieved at the cost of so many lives, except Rorschach who is then disintegrated by Dr Manhattan. However, before heading out to Antarctica, Rorschach had mailed his diary, detailing the affair and naming Veidt the culprit, to a daily newspaper and the story ends with his diary about to be picked up and read by an assistant editor.

This simple retelling of the plot, however, does not account for the complexity of the work itself. *Watchmen* thrives on the possibilities offered by the happy marriage of words and images: "pictures... belie words. They provide contexts for words. They also provide subtexts, thereby complicating verbal messages... Words, conversely... shape the way we look at pictures" (Warnum, Gibbons, 2001: xiv). Moore includes numerous prose insertions at the end of chapters, excerpts from autobiographies, diaries, interviews, police reports, psychiatric evaluations etc., and a multitude of intertextual references – allusions to and quotations from other superhero comics, literature (Blake, Shelly), philosophy and religion (Nietzsche, the Bible), popular music (Elvis Costello, Bob Dylan), even a story-within-the-story, a pirate narrative, as a counterpoint to the overall narrative – creating multiple layers of meaning never before seen in comics, let alone of the superhero genre. As Moore himself said "with *Watchmen*, what [he]

tried to do was give it a truly kind of crystalline structure, where it's like this kind of jewel with hundreds and hundreds of facets and almost each of the facets is commenting on all of the other facets and you can kind of look at the jewel through any of the facets and still get a coherent reading" (Blather, 2000a). This is one of the reasons *Watchmen* is hailed as the first "postmodern comic book" (Thompson, 2005: 102) in that it employs a variety of structural and narrative techniques and strategies that both sustain and subvert the mass cultural process that produced it. As Carney aptly notices, *Watchmen* is "emblematic of the artistic strategies which Jameson envisions for postmodern art, which can respond to the cultural logic of late capitalism not by rejecting its symptoms, but by embracing them and using them against that cultural logic" (2006: para 21).

Moore's premise was of superheroes placed in "real" world and how the world would be affected through the interaction. The America of Moore's creation is a dystopian society, though eerily recognisable as our own, plagued by the same social and political turbulences of the "real" world: clash of ideologies, pervasive nuclear armaments race, street crime, sexual relations. Moore achieved this uncanny resemblance by intermingling actual historical events with those of the alternate history: Cold War, the assassination of Kennedy, the death of Kitty Genovese, all occur in a world where superheroes are everyday occurrence, electrical cars navigate the streets of America that had won the Vietnam war, and where Nixon is still the president having changed the Constitution to allow his re-election. However, it should be noted that the "apparent postmodern pyrotechnics" (Narcisi, 2013: 3) do not take away from what *Watchmen* truly is – "a meditation about power" (Flynn, 2012: 11) and more importantly, about its ethical implications.

Superheroes and questions of morality

In his programmatic essay "On Writing Comics", Moore suggested that his choice of an ideal narrative structure would be "the basic elliptical structure, where elements at the beginning of the story mirror events which are to happen at the end, or where a particular phrase or a particular image will be used at the beginning and at the end, acting as bookends to give the story that takes place in between a sense of neatness and unity" (*Writing*, 2003: 15). The particular phrase in *Watchmen* is a quote by Juvenal, "*Quis custodiet ipsos custodiet*".

“Who is to keep guard over the guards themselves?” – the question posed by the Roman poet in Book IV of his *Satires* to Roman patricians who hired guards to stand watch over their wives’ chastity noting that the very people hired to guard could become those that needed guarding against. The same quote was used as the epigraph of the 1987 Tower Commission Report which dealt with the possible abuses and overreach of the USA government in the Iran-Contra scandal. For Moore, the phrase “who watches the watchmen” did not merely provide the title of his comic book, but also became “the central critical perspective of the work” (Di Liddo, 2009: 55).

Juvenal’s question highlights closely related ethical principles – that of authority, responsibility and ethical judgement – inherent to the use of power. Moral judgement assumes the existence of standards, of moral conventions or moral convictions; therefore the first implication always has to do with them: what are the standards by which moral judgements themselves are to be judged by? The next refers to the “who”: who judges and who do they judge? Such questions imply a rationale, a virtue of reasoning about the matters of right or wrong, yet “people can [reasonably] conceive of welfare-increasing wrongs, welfare-decreasing rights, wrongful obedience, and rightful disobedience” (DeScioli, Kurzban, 2009: 283). Therefore, the role of emotions in forming moral judgements, also of emotions that arise in response to moral judgements, should also be examined as their integral part. By virtue of creating characters with such complex psychological profiles, Moore gives us an insight into the moral psychology of his protagonists, or rather how the twin components of moral cognition – conscience, which guides our actions, and condemnation, which guides us to seek punishment for moral transgressions, as well as moral emotions, both the self-conscious (shame, embarrassment, guilt) and other-critical ones (contempt, anger, disgust) – inform our moral choices. *Watchmen* depicts the world as morally textured and differentiated, and it is no wonder that the actions and reactions of Moore’s characters to moral quandaries that such world inevitably invites are just as varied and conflicting. In this sense, *Watchmen* is a decisive break from the tradition of superhero comics preceding it.

Comic book heroes – superheroes – are above all else moral heroes. Accordingly, the most devastating weapon at their disposal is not their superpowers, but rather, the “moral high ground” (DeScioli, Kurzban, 2008: 245). Because they act from the position of the moral high ground they embody the blindfolded Justice; we can trust their judgement to be fair

and impartial and the punishment of those who commit transgressions in proportion to the severity of the crime, so that everyone gets their just deserts. Superheroes are therefore exemplars, designed to serve as moral role models. Ian Thomson notices how “our identities as individuals and as groups are shaped, in ways both subtle and profound, by our heroes. If our enemies... help give us a sense of who we are not, of what we stand against, then, conversely, our heroes help tell us who we are, what we stand for... The heroes we choose... shape our feel for which battles we should fight as well as how we should go about fighting them” (2005: 100). A comic book superhero, then, is the perfect distillation of that aspiration, an idealized, hyperbolic reflection of humanity, and therefore, an entirely impossible existence. However, *Watchmen* pointedly steers away from such an idealised superhero. There is not a single masked adventurer in *Watchmen* that can honestly be described as simply a “hero” or a “villain”. The protagonists do have their own convictions and some are certainly prepared to go extreme distances when acting on them, but rather than just having the individual characters stand for a particular ethical view, Moore is more interested in the process of how such convictions were formed and how they morphed over time and what their outcomes are. For Moore, the “origins story” often used in comics to explain how the superheroes came to be or how they obtained their powers, is a device to problematize the moral process not only of his characters but of the various aspects of society. Most importantly, *Watchmen* not only presents the world as morally textured and differentiated, but marks a decisive break from its predecessors by refusing to side with a “right” type of morality, and leaves it at the discretion of readers to reach their own conclusions.

***Watchmen*’s (anti)heroes**

The first look into the questions of morality is provided by Hollis Mason, the first Nite Owl. A country boy who moved to New York at the age of 12 when his father relocated the family from the country to the city, Mason admits to having “a certain set of moral values and moral conditions” stamped upon him by his grandfather, or what he calls “a basic sense of decency” (*Watchmen*, I, 4). It is the type of morality he most easily recognised in pulp adventure fiction, the world of Doc Savage and the

Shadow, a world of “absolute values, where what was good was never in the slightest doubt and where what was evil inevitably suffered some fitting punishment... a perfect world where morality worked the way it *was* meant to” (*Watchmen*, I, 5). However, this perfect world only made the ugliness of the real one – inhabited by pimps, pornographers, con artists, child molesters, and teenage criminals – harsher by comparison. Mason claims he felt sick to his gut at world and what was becoming of it, and this “ethical revulsion” was the reason that first led him to become a policeman, and Nite Owl afterwards. Essentially, his masked alter ego is an extension of his desire to enforce law, “We were doing something because we believed in it. We were attempting, through our personal efforts, to make our country a safer and better place to live in” (*Watchmen*, II, 8). Mason possibly comes closest to the tradition of the comic book heroes preceding *Watchmen*, of the generic “good guy”, however he also marks the departure from it. Mason recounts the story of an event from his childhood, the suicide of Moe Vernon, the owner of the car repair shop his father had worked for and it is the dark overtones of this story that first indicate *Watchmen*’s break with the tradition of the morally good vs. morally bad binary that comics typically relied on.

Moe Vernon, the middle aged owner of an auto repair shop is described as a simple, good natured man, the salt-of-the-earth type, his rather child-like innocence and pure heart revealed through his hobby of collecting funny and sometimes racy toys and gadgets from gag shops to play pranks on his workers. Then one day Moe discovers that not only had his wife been cheating on him with his most senior and most trusted mechanic, Fred Motz, but that she had taken all his money and escaped with her lover to Mexico. Shocked by the revelation, Moe reveals the fact to everyone in the shop. However, because he is shocked and distraught, Moe forgets to take off a pair of fake breasts he is wearing as a practical joke and his grotesque appearance causes everyone to burst out laughing. The story makes for an uncomfortable reading. Moe Vernon may well be called a victim; he was undoubtedly wronged by his wife but there is a striking absence of moral judgement on the part of the workers. Furthermore, the story presents an example of human misfortune inviting ridicule rather than compassion. We witness a failure of that basic sense of decency that Mason advocates and which is his guiding principle. More importantly, these are not “bad” people, bad in the sense that they are intentionally hurtful to Moe, and they most certainly mean him no harm – their reaction is inappropriate and ill-advised but not enough to tip it to the wrong side of the moral fence. The irony

of it is even more accentuated when Fred Motz is reemployed by the new owner of the shop after Moe's suicide. Fred Motz cannot be held responsible for Moe's suicide any more than the workers who burst out laughing at his predicament, but to see him back at the shop does strike a sharper key on the moral scale. Hollis Mason calls this story the saddest one ever, but placing it at the very first chapter sounds a warning – there are no absolute values, no black and white morality since even “good” people are capable of committing “bad” things. *Watchmen* not only depicts the world as morally ambiguous, but initiates the discussion on how actions should be judged, by their outcomes or by their nature, juxtaposing consequentialist and non-consequentialist views on morality.

As Mason continues to talk about other fellow Minutemen, it becomes clear that few of them actually share his moral stance. Captain Metropolis, a former Marine, at first seems to fit the same mould as Hollis Mason. However, the issues he chooses to act against are morally ambiguous: “promiscuity”, “anti-war demonstrations” and “black unrest”. The Comedian transitions from a young crime fighter to “an ethically confused government weapon that has a skewed perception of good and evil [and this] dismantled view of good and bad is seen in his gleeful appreciation of carnage during riots in New York City, the rape of Laurie's mother, and the murder of his Vietnamese mistress” (Rapp, 2012: 11). The first Silk Spectre becomes a crime fighter as a publicity stunt to advance her modelling career; Hooded Justice is described as espousing the Third Reich, while Mothman seems to have left-wing affiliations, and it is insinuated their political convictions might have influenced their decision to become crime fighters. First-generation masked heroes are flawed, contradictory, and controversial, the fact even more thoroughly explored with the second generation.

The Comedian connects the two generations since his career spans several decades. As a 16-year old kid, he embarks on a career of crime fighting cleaning up New York docs from criminals, but later becomes a government operative. He is depicted as crude and violent, abusing his services to the country for self-gratifying ends that are for the most part in themselves also crude and violent. He is *Watchmen*'s arguably most easily disliked character and represents not only a break from the comics tradition but a stinging satirical reworking of the state-sponsored, all-American morally righteous hero that had previously donned the pages of comics. Dr

Manhattan calls him “deliberately amoral”. As he comments on the Comedian’s actions in Vietnam, Dr Manhattan notices:

He suits the climate here: the madness, the pointless butchery... As I come to understand Vietnam and what it implies about the human condition, I also realise that few humans will permit themselves such an understanding. Blake’s different. He understands perfectly... and he doesn’t care (*Watchmen*, IV, 19).

The Comedian has seen the worst of humanity and has come to expect the worst of it. “What’s going on down in this world, you got no idea. Believe me” (*Watchmen*, II, 10), he says to the crime fighters gathered at the meeting organised by Captain Metropolis. He is perfectly aware that the world will spiral out of control, and head towards a nuclear conflict, years before it actually does. His various experiences provide him with a deeper insight, but that knowledge makes him “ruthless, cynical, and nihilistic” (Reynolds, 1992: 160), to the point that he is able to murder his pregnant lover. When Dr Manhattan reprimands him for gunning down his Vietnamese lover, the Comedian immediately points out that he could have stopped him, but did not. The Comedian understands the concepts of right and wrong, but sees both as arbitrary and easily abused. He sees the American dream distorted and does not allow himself the luxury of closing his eyes to the fact. The Comedian is not a hypocrite since he does not pretend to be acting on some higher moral purpose, and he also refuses to acknowledge others who pretend to be doing so. Rorschach would observe that the Comedian “saw the true face of the twentieth century and chose to become a reflection of it, a parody” (*Watchmen*, II, 27). His “deliberate amorality” may as well be defined as excessive moral flexibility, this lack of anchoring enabling him to drift across moral landscape from one extreme to another, allowing him to both murder his unborn child and show affection for his daughter Laurie. Ultimately, the Comedian fails to formulate any kind of ethical response to the world around him, his lack of moral anchoring making him self-contained and isolated. It is also the cause of his hesitation when he accidentally discovers Veidt’s plan. For a man of action, his immediate response to this moral dilemma is inaction, and it proves to be his undoing. The Comedian’s demise seems to demonstrate that avoiding responsibility does not equate with having none. However,

rather than arguing the necessity of a well-defined moral stance, *Watchmen* instead questions if not having one may be just as problematic.

Finding one's way in the ethical maze becomes the central problem for the character of Dr Manhattan as well. As mentioned earlier, he is the only character in the *Watchmen* universe to have actual super-powers, but unlike the typical comic book superhero who is a benevolent force, existing and acting for the good of all mankind, Moore subverts this tradition by turning Dr Manhattan into more of a threat to mankind than its saviour. Born Jon Osterman, Dr Manhattan is the son of a simple watchmaker, and aspires to become one as well. However, after witnessing the devastating power of the atomic bombs dropped in Japan, his father realises that in this new world watchmakers will have become obsolete, an anachronism, and pushes his son into becoming a physicist. Osterman does eventually become a scientist and joins a team at a nuclear research facility. Due to an unintentional oversight, he is disintegrated in a chamber for intrinsic field experiments, but is somehow able to reassemble an approximation of his physical body, and in the process obtain "a complete mastery of all mater [through which he is able to] shape the reality by the manipulation of its basic building blocks." (*Watchmen*, IV, II). Not only does he become superior in terms of his intelligence and matter manipulation, but he no longer ages, does not feel warm or cold, and his perception of time changes – rather than linear it becomes simultaneous; he experiences past, future and present at the same time. Jon's humanity, however, is compromised by his newly acquired abilities and he seems to be shedding more and more of his human self as the narrative progresses, just as he keeps shedding more and more of his clothes and in the final panels of the comic books is completely naked signalling both retreat from the humanity and emotional detachment from it, as well as from human values that would render his nakedness socially inappropriate.

When he first joins the research facility, Jon explains the reason he became a scientist: "Well, you know... my dad sort of *pushed* me into it. That happens to me a *lot*. Other people seem to make my moves *for* me" (*Watchmen*, IV, 5). He submits to the authority without questioning it, first of his father, and after the accident, to that of the state. As soon as they realise the extent of his extraordinary abilities, the American government reveal his existence renaming him Dr. Manhattan due to the "ominous associations it will raise in America's enemies", shaping him into "something gaudy and lethal" (*Watchmen*, IV, 12). These actions seem to un-

dercut both his identity as Jon Osterman and his moral volition. The press says he is a crime fighter, so he fights crime; the government sends him to Vietnam, so he fights their war; when the need arises, he suppresses riots in Washington. It is somehow implicitly understood that Dr. Manhattan's powers do not belong to him but to everyone, or rather everyone else; it is implicitly expected that he accepts and employs his powers in certain manner, ostensibly for the betterment of mankind; however, he is consistently denied the opportunity to formulate his own opinion. Eventually, his blind obedience to the authority drives him into a moral dead-end. "The morality of my activities escapes me" (*Watchmen*, IV, 12), says Dr Manhattan noting at the same time how "it's all getting out of my hands" (*Watchmen*, II, 14). Just as refused to use the image of an atom as his symbol opting for hydrogen instead, Dr. Manhattan sets out to chart his own way in the ethical maze and formulate his own moral stance. In doing so, *Watchmen* raise several important questions, the first one focusing on the notion of individual responsibility, the second one contrasting sharply the needs of the many and the rights of an individual.

Christopher Robichaud reasons that Dr Manhattan's "supreme intelligence and power – his godlike standing – do not exempt him from being held to the same moral standards that the rest of us are held to" (White, 2009: 11), since no one is, or should be above the moral law. Arguably, no one on the planet could be able to force any moral obligations upon Dr Manhattan should he choose not to follow them. This immediately invites another question – what are the grounds of morality, what gives the moral principles their force over us, and how such moral obligations can be enforced on someone if the possibility of enforcement or punishment is taken from our hands, for one reason or another? Do we follow moral conventions because our conscience tells us to or because we are afraid of condemnation? It is these questions of authority and responsibility that Dr Manhattan grapples with. It is not that the concepts of right and wrong elude him; his moral quandary is not *how* he should apply his extraordinary powers, but rather *if* he should apply them at all. He is aware that his very existence has unbalanced the world, and when it is suggested that he might have caused cancer in his once co-workers, Dr Manhattan exiles himself to Mars. He fully understands the seriousness and the gravity of the political situation in the world, but chooses not to get involved any further. "All those generations of struggle, what purpose did they ever achieve? All that effort, and what did it ever lead to?" (*Watchmen*, IX, 10), Dr Manhattan asks, "Which of us

is responsible? Who makes the world?” (*Watchmen*, IV, 27). Even if our actions are rendered futile by the certainty of an outcome, should we forego all action knowing it is meaningless or act nonetheless? For Dr Manhattan this ethical dilemma translates into a quest for finding the meaning of human existence – does human life, and the very existence of mankind, have any inherent ethical value? “We gaze continually at the world and it grows dull in our perceptions. Yet seen from another’s vantage point, as it new, it may still take the breath away” (*Watchmen*, IX, 27). For Dr Manhattan each individual human life is therefore “a thermodynamic miracle”, a unique and unrepeatable occurrence. His regained interest in humanity is not based on the outcome, the individual human being, but rather on the process, both the process of the creation of human life and its aftermath. The continuity of the process, the fact that “nothing ever ends” (*Watchmen*, XII, 27), informs his ethical position and he neither condones nor condemns Veidt’s actions acknowledging they are a point in an ongoing process. If the Comedian suffers from excessive moral flexibility, Dr Manhattan’s blend of morality is a fluid one – on one hand it questions the blind acceptance of moral authority, and on the other constantly reevaluates his own role in forming moral convictions.

Whereas Dr Manhattan’s responses to ethical dilemmas are cerebral, Rorschach’s are decidedly emotional – he may well be the most tortured and troubling character of the entire superhero genre. His appearance is reminiscent of the typical trench coat and fedora wearing detectives, but all similarities end at that point. He is dark and obsessive in a way more becoming the villains of the genre than its heroes and is *Watchmen*’s most ambivalent character. Sean Carney describes Rorschach as “mentally deranged, amorally violent, sexually repressed, and alienated from humanity; his motives for fighting crime are revealed to be the product of both childhood trauma and a gradual loss of belief in the worthiness of human race” (2006: para 18). Walter Kovacs has indeed seen much of the ugliness of the world since his childhood. Born to a prostitute mother and never having known his father, he is frequently neglected and abused by her and often bullied by other kids. He also spends a number of years under the care of an institution for problem children whose records describe him as a serious, but shy child with impressive skills as a gymnast and amateur boxer. While working a menial job in a garments factory, he comes across a special order dress made from two layers of latex filled in between with black, heat and pressure sensitive fluid. The woman, who turns out to have been Kitty Genovese, never collected the

dress because she thought it ugly. The horrid circumstances of Kitty Genovese's death – she was raped, tortured and killed in front of her own apartment building while none of the neighbours called the police even as she screamed for help in plain sight of all – prompt Walter Kovacs to become a masked vigilante. "I knew what people were then" says Rorschach, "Behind all the evasions, all the self-deception. Ashamed for humanity, I went home. I took the remains of her unwanted dress, and made a face that I could bear to look at in the mirror" (*Watchmen*, VI, 10).

Hollis Mason talks about "moral aversion" as the reason he became a masked vigilante, but at the same time he admits the "he fought crime because it was fun and because it needed doing, and because [he] god-damn felt like it" (*Watchmen*, I, 5). Rorschach is evidently a darker, more unsavoury rendering of a masked crime fighter. As Brent Fishbaugh notices, he "joins the fad of costumed crime fighting not for fun, but out of guilt – guilt over what his entire race has become, guilt spawned not just from the events [that] surround Kitty Genovese's death, but from his own misbegotten upbringing" (1998: 193). Carney also claims that "Rorschach is a vigilante because he hates humanity and sees it as a cesspool of filth not because he loves it" (2006: para 18). Rorschach most certainly is no stranger to the city's dark underbelly. He describes it as dying from rabies, which in itself is a poignant image – not cancer that slowly eats away at it, but the violent, contagious disease with no cure, leading to painful death, a disease signalling the retreat of reason and rationality before blind frenzy and animality. Rorschach observes this downward spiral as not limited to New York alone, but rather as the condition of mankind at large: "Soon there will be war. Millions will burn. Millions will perish in sickness and misery... if and when we go to hell... we have only ourselves to blame" (*Watchmen*, I, 24). It is not guilt, but rather contempt, anger, and disgust that Rorschach feels at humanity and by association at himself. He does not see himself as somehow removed or different from the rest humanity, but rather, he acutely feels he *is* a part of it. Rorschach is similar to the Comedian in that he refuses to be a hypocrite, refuses to close his eyes to mankind's capacity for evil. When Rorschach contests his doctor's perception of himself as "a good person", he does so by exposing the doctor's self-serving motives for treating him. There are others whose behaviour is even more extreme than Rorschach's, however, they are unknown individuals who cannot provide the doctor with the public exposure and recognition he craves. "You don't want to make me well", concludes

Rorschach, “[you] just want to know what makes me sick” (*Watchmen*, VI, 11). Reacting to misfortune of others with laughter instead of compassion, failing to help a person in danger, those acts of indifference and acts of omission blur our perception of right and wrong, open too many “grey” areas for mankind to get lost in, and extend the boundaries of what is morally permissible. Rather than representing a call for absolute moral values, Rorschach’s constantly changing mask may instead be a call for clarity, the kind of clarity that reveals moral hypocrisy in “good people” when they fail to act, as much as it reveals the presence of evil.

Rorschach’s mask lends itself to many interpretations. The constantly shifting black blots have no inherent meaning, yet much like in the inkblot test, the chaotic contours are perceived as aligned in a certain manner and a meaning is ascribed to them. The mask therefore is a reflection: of Rorschach himself, of the world he inhabits, of other characters in the *Watchmen* universe. More importantly, the mask is a less than subtle invitation to readers themselves to determine their stance on the ethical questions posed both by Rorschach and *Watchmen* as a whole. This mirroring function of the mask is one of its important aspects in ethical terms – a mirror “not only reflects; it transforms, it becomes a crucible” (Suvín, 1979: 5). Rorschach transforms himself, but the cost of the transformation is a gradual loss of identity, and gradual alienation from humanity. It causes an almost schizoid split between his real self and his alter ego, to the point where Rorschach becomes not only his real identity but his only identity, and Walter Kovacs – a mask Rorschach wears. It is most clearly seen in Rorschach’s language – the monotone, emotionless voice, broken syntax, the pointed absence of pronouns, especially the absence of “I”. Whereas Dr Manhattan’s departure from humanity is not a willing act but the result of extraordinary circumstances, Rorschach does so by choice. As Rorschach himself states in what may well be the clearest expression of his ethical stance:

Once a man has seen he can never turn his back on it. Never pretend it doesn’t exist. No matter who orders him to look the other way. We do not do this thing because it is permitted. We do it because we have to. We do it because we are compelled (*Watchmen*, VI, 15).

If the death of Kitty Genovese is a catalyst of the change; the death of Blaire Roche becomes an epiphanal experience. A six-year old child is kidnapped, mistaken for a relative of a wealthy family. While searching

the culprit's home, Rorschach finds evidence of the girl's presence but not the girl herself until he looks into the yard and sees two German shepherds playing with human bones. Rather than admitting to his mistake, the kidnapper killed the girl, cut up her body and fed her remains to his dogs. The incident gives Rorschach "a certain kind of insight" and this insight clearly delineates individual responsibility as central to our moral action:

Existence is random. Has no pattern save what we imagine after staring at it for too long. No meaning save what we choose to impose. This rudderless world is not shaped by vague metaphysical forces. It is not god who kills children. Not fate that butchers them or destiny that feeds them to the dogs. It's us. Only us.
(*Watchmen*, VI, 26)

The existence of Rorschach overwrites that of Walter Kovacs and along with it his ethical position is reformulated; Rorschach no longer weighs the world on moral scales and against a moral standard provided by the prevailing ideology or a religion or any other system, but rather, takes the measure of the world and creates his own set of values. He describes himself as being reborn and "free to scrawl own design on the morally blank world" (*Watchmen*, VI, 26). "There is good and there is evil, and evil must be punished", explains Rorschach in what must be the clearest expression moral non-consequentialism in *Watchmen*, "Even in the face of Armageddon I shall not compromise in this" (*Watchmen*, I, 24).

This is the reason Jacob Held believes Rorschach to be the embodiment of the "retributive theory of punishment" (White, 2009: 20) – evil must be punished not because doing so makes the world a better place, but simply because it is evil and therefore deserving of punishment. Held recognises three distinctive components of retributivism, which he also associates with Rorschach: only the guilty are to be punished, the punishment must be proportionate to the severity of the crime, and the punishment, seeing it returns the suffering for the wrongdoing, is in itself morally good. Punishment therefore has less to do with paying the harm back, and is more with "balancing the scales, restoring order, and affirming fundamental values" (2009: 29). While Rorschach does say that there are many deserving of retribution, his blend of non-consequentialism is too conflicting and too extreme to accommodate this view. On hand he is able to

overlook “moral lapses” of the Comedian (for instance, the rape of the first Silk Spectre), and on the other he is able to terrorise, threaten and injure innocent people during his investigations which makes him blind to his own moral ambiguities. Rorschach acknowledges that his actions might have little effect towards levelling of the scales and restoration of order. The city is dying of rabies, and he can do little else except “wipe random flecks of foam from its lips” (*Watchmen*, I, 16). However, once he has seen the darkness at the heart of mankind, he cannot look away. Rorschach is no longer naïve and soft, he no longer “mollycoddles” the guilty. He sacrifices compassion and empathy to turn himself into an instrument of punishment, and since punishment can only be called moral when impartial, he foregoes all loyalty and caring, seeing that “one cannot be both a good altruist and an impartial moralist” (DeScioli, Kurzban 2009: 295). However, in the process, he has willingly sacrificed his humanity, turned himself into a monster in order to battle monsters, and in doing so has lost the sight not just of the value of humanity but of his own value as human beings. This is perhaps what makes Rorschach’s character so tragic, especially in contrast to the self-serving ends of Adrian Veidt..

Chapter V of *Watchmen*, “Fearful Symmetry”, is usually considered as one of the Rorschach chapters since it deals with his pursuit and capture. Then there is the obvious reference to William Blake’s poem “The Tyger” which lends the chapter its name. Blake’s noted poem juxtaposes the image of the fierce and destructive tiger with that of a peaceful, gentle lamb, and questions the design of the Creator. The poem examines the presence of evil in the world; however, the extraordinary nature of the tiger – despite its destructive nature, the tiger is nonetheless awe-inspiring and beautiful – complicates the binary opposition of good and evil showing both good and evil existing within one form. Rorschach may represent the blakean tiger the implication being that, while his actions, as radical and brutal as they are, may seem “evil”, there is still “good” in him in the sense that his pursuit of justice is morally good, even if his methods are questionable. As Jamie Hughes notices, “for every man Rorschach has killed, he has also rescued a child or stopped a drug dealer, so while some view him as a half-crazed man who cares little for society, the reverse can also be true” (2006: 552). This chapter however also reveals another fearful symmetry – that of Rorschach and Ozymandias.

Of all characters in *Watchmen* Adrian Veidt a.k.a. Ozymandias fills the shoes of a superhero most comfortably. He seems to embody the en-

terprise and ingenuity that built the civilisation, all that is best and most praiseworthy about mankind. Though raised in a wealthy family, Veidt gives away his fortune to show that nothing is impossible if a man applies himself. He becomes one of America's best-respected superheroes, the job he then quits to pursue a career in business through which he amasses enormous wealth. Veidt's public image of is completely opposite to that of Rorschach. Whereas Rorschach is perceived as a deranged sociopath with murderous tendencies, Veidt is a model individual – the world's smartest man, successful, altruistic, open-minded, and physically attractive, one whom even Rorschach describes as "a better class of person" (*Watchmen*, I, 16). Yet, just as the tiger's perfectly beautiful, awe-inspiring exterior hides his deeply destructive nature, Veidt's benevolent image masks more sinister intentions.

Beyond any doubt Veidt *is* an exceptional individual, however, his "exceptional intellect invests him with a sense of destiny, but without providing a specific goal" (White, 2009: 57). When a purpose eventually presents itself to Veidt, it is, no more and no less, the salvation of the world. Ethical implications of such an objective are man, the foremost being on what grounds does Veidt believe himself entitled to decide the faith of the world? Does any *one* person, however extraordinary, have the right to be the judge of all Earth?

Talking about nuclear weapons and the culture of fear they breed, in a 1987 documentary, Moore argues that a whole generation is raised "who cannot see past the final exclamation mark of a mushroom cloud. They are a generation who can see no moral values that do not end in a crackling crater somewhere". He also notices how it is "very, very naive to assume that you can expose the entire population of the world to the threat of being turned to cinders without them starting to act, perhaps, a little oddly" (Narcisi, 2013, 5–6). In a way, Veidt is the product of the nuclear age in much more literal way than Dr Manhattan. Veidt too understands that darkness in the human heart will eventually be its downfall, but unlike Rorschach, who chooses to reflect it back to the world as a tool of moralistic punishment, Veidt wishes to eradicate it. As Carney states, Veidt sees himself as "honestly benevolent in his thinking: he takes an enormous burden of guilt upon himself and he is willing to do anything to guarantee the survival of humanity" (Carney, 2006: para18). His ultimate goal, in his own words, is "to usher in an age of illumination so dazzling that humanity will reject the darkness in its heart" (*Watchmen*, XII, 17) – a utopia. A notable cause, however, it does not stop

him from immediately planning his own place and role in this utopia he is to help create as well as making business plans for future investments. He is less of an altruist and more of an “intelligent, opportunistic, individualistic capitalist who plans to benefit financially from his scheme through shrewd investment” (Carney, 2006: para 18). Whereas Veidt so readily recognises the darkness in human heart, he seems to be blissfully oblivious of darkness in his own. Unlike the Comedian and Rorschach who see the world for what it is and formulate their responses accordingly – the Comedian by becoming a parody of a hero, and Rorschach by turning himself into an unrelenting weapon of moral punishment – Veidt is emblematic of the moral hypocrisy these two renounce.

Veidt therefore perceives himself as an agent of good, while his actions suggest otherwise. Inspired by the way Alexander the Great unravelled the Gordian knot, Veidt realises that “an intractable problem can only be resolved by stepping beyond conventional solutions” (*Watchmen*, XI, 25). The unconventional solution is to trick the countries of the world into cooperation by giving them a common threat against which they could all unite. Unsurprisingly, the logic of Veidt’s plan is borrowed from fascist rhetoric: “Hitler said people swallow lies easily, provided they are big enough”. (*Watchmen*, XI, 26). For the good of the world, Veidt sacrifices not only half of New York but also the scientist and artists that helped him create his threatening “alien” life form, and all those in any way connected to his plan. Ends justify the means, acts are to be judged by their welfare outcomes – however, Veidt’s take on utilitarianism is too extreme. As Robert Loftis notices, “it certainly looks as if consequentialism contributed to [Veidt’s] corruption by allowing him to rationalise self-serving ends and blinding him to the profound injustice of what he has done” (White, 2009: 66). Veidt self-appoints himself to be saviour of the world, the protector of the freedom, but fails to answer who is to protect the world and freedom from a narcissistic megalomaniac such as himself who feels destiny has granted him the moral entitlement to take lives of millions.

In chapter XII Veidt admits that it was not an easy decision to make, that he feels the burden of guilt and how at night dreams plague him of swimming towards a ship. The ship – the Black Freighter – sets sail in chapter III and intersperses the narrative, counterpointing and commenting it, building a sense of foreboding. *Tales of the Black Freighter* is a comic book read by one of characters and recounts the frantic efforts of a young

mariner – who finds himself marooned on an island and the sole survivor of an attack by the Black Freighter, a hellish ship manned by damned souls – to return home fearing that his hometown might be the target of the Freighter’s next attack. In many ways the story reiterates the gradual process of moral corruption and loss of humanity suffered by Veidt. Both the mariner and Veidt are driven by an “innocent intent” (*Watchmen*, XI, 13) but their actions become more questionable and contradictory as they progress, and they are both blind to that degradation. The mariner’s desire to save his loved ones makes him resort to desperate means to escape the island, such as devising a raft from the swollen corpses of his shipmates, whereas Veidt creates his grotesque alien creature to save mankind. The mariner’s journey across the sea leaves him increasingly distraught as the battles both the nature and himself, to the point that he no longer recognises his reflection in the water. Similarly, Veidt becomes his own worst enemy – literally, since he had orchestrated a fake attempt on his own life, but also in the sense that he can no longer recognise his actions for what they are – he dissociates himself from his actions, and becomes unrecognisable to himself. Many other clues resonate through this chapter, the most poignant one being the story of a father driven into murdering his children by fear of nuclear warfare. The end result seems to be the same – an irreversible loss of humanity. As a prose insertion concludes, “though [the mariner] has escaped from his island, [he] is in the end marooned from the rest of humanity in a much more terrible fashion” (*Watchmen*, V, 61). Veidt, to all intents and purposes, shares the same fate.

As if counterpointing the moral extremes of Veidt, Rorschach, the Comedian, and even Dr Manhattan, *Watchmen* throws into this morally fractured world a remarkably unremarkable hero, Dan Dreiberger or the second Nite Owl, unremarkable by comparison to other masked heroes previously discussed, except perhaps Hollis Mason. As Mark White notices, Dan Dreiberger is the “everyman” (2009: 79) – though smart and wealthy, both his intelligence and fortune are but a fraction of Veidt’s; though he is a good fighter, he lacks the physical prowess of the Comedian or adroitness and agility of Rorschach. He is driven into becoming a masked adventurer by his enthusiasm and want of nothing better to do, as well as his apparent love of owls. When the Keen Act takes effect, Dreiberger retires and dedicates himself to ornithology. “He is an ordinary guy in an extraordinary world, doing good without ruining himself in the process” (White, 2009: 79). As Hollis Mason

observes, “part of the art of being a hero is knowing when you don’t need to be one anymore” (*Watchmen*, III, 14), a view that Veidt, but also Rorschach, do not ascribe to. “They impress us with their heroic intentions and devotion but at the same time disturb us with their moral extremism” (White, 2009: 79), whereas Nite Owl seems to strike the balance between the two. Though he is not initially convinced by Rorschach’s theories, Dreiberg does break him out from jail when he realises there was some truth to his words, and helps him in his investigation. He calls Veidt’s plan madness, but when faced with the fact it had already been executed, decides to keep quiet, not because he justifies it, not because he is concerned with the outcomes if the truth is revealed, but because he believes that such questions are “too big” and that no *one* human should make such a decision. In the context of the *Watchmen* universe, it is easy to mistake Dreiberg’s moderation for mediocrity. However, his moral stance may be best defined by his views on ornithology – while we are busy “with the sensibilities of statisticians and dissectionists, we distance ourselves increasingly... we forfeit a glimpse of living canvases” (*Watchmen*, VII, 2). He too understands the darkness of human heart but does not allow it to blind him to mankind’s achievements and merits, as well its ability for redemption. Moments before Veidt’s alien creature explodes in New York, we see people, complete strangers, jumping in to help break up an increasingly physical quarrel between two lovers, and this gesture seems to give credence to Dreiberg’s views.

The heroes of *Watchmen* fail to stop Veidt, and in doing so “fail to prevent the Earth’s salvation” (*Watchmen*, XII, 2). In a sense, *Watchmen*’s true fearful symmetry is embodied in this “moral checkmate”. They can either reveal the truth, crushing the peace obtained at the cost of millions of lives, or they can keep quiet and let the culprit prosper. Everyone agrees that a compromise must be made for the sake of humanity, and that keeping the secret is the best solution. Only Rorschach is unable to compromise since doing so is incongruous with his moral integrity, his adamant refusal to look the other way. As Kant states “it is better to sacrifice life than to forfeit morality. It is not necessary to live, but it is necessary that so long as we live, we do so honourably” (White, 2006: 26). Rorschach’s choice is the ultimate expression of his non-consequentialism – he refuses to live as a hypocrite, and therefore has to die a flawed hero.

Although Veidt believes to have created a new world, Rorschach’s death strikes an odd cord in more ways than one. It is difficult to imagine that the wider public would have ever supported or heeded Rorschach’s

accusations; therefore his death is rendered futile. On the other hand, if Rorschach's revelations about Veidt's horrid plan came to light, they might not have caused chaos, the much feared nuclear Armageddon, but proved instead to be that one momentous event to shake the world from its moral slumber. However, the protagonists, Rorschach included, preclude such an outcome and simply assume that the worst case scenario is also the likeliest. *Watchmen* therefore seems to tentatively reaffirm that, given choice, people may still choose not to act morally – a rather grim foreboding for Veidt's precarious utopia. Another question becomes inevitable, whether utopia built on lies is not only acceptable, but sustainable and, more importantly, whether utopia can be achieved at all? The epigraph to chapter XI, which ends in the explosion of Veidt's bomb, quotes Percy Bysshe Shelley poem about the legacy of Rameses II, the greatest and the most powerful of all Egypt's pharaohs: "My name is Ozymandias, king of kings. Look on my works, ye mighty, and despair" (*Watchmen*, XI, 28). However, in an ironic twist, those words are inscribed on the pedestal of a ruined statue, with nothing remaining of the great pharaoh's great empire save boundless and bare desert. And though Veidt's plan seems to have birthed a better, stronger loving world, there is nothing to suggest it may last. Moore refuses to give a conclusive answer by leaving *Watchmen* open-ended. Not only is it impossible to tell if the new world will last, seeing that the staff of *New Frontiersman* have their hands on Rorschach's journal, but because the reader is "left feeling unsure of the morality of superheroes, and whether the good has prevailed" (Strobel, 2008: 8). The clock seen ticking away minute by minute at the beginning of each chapter towards imminent disaster, is set to twelve o'clock (or midnight) and ready to begin a new countdown.

Politics and ideology vs. morality

The prose insertion at the end of chapter IV, "Dr. Manhattan: Superpowers and the Superpowers by Professor Milton Glass", delves into the issue of political morality, or rather of politics vs. morality, questioning the mandates, permissions, restrictions that states have towards one another. The insertion depicts a world torn asunder by aggressive pursuit of conflicting ideologies. "Never before has man pursued global harmony more vocally while amassing stockpiles of weapons so devastating in their effect... And yet wars continue. Currently, no nation on this planet is not

involved in some form or armed struggle, if not against its neighbours then against internal forces” (*Watchmen*, IV, I). Professor Glass discusses the appearance of Dr. Manhattan and the colossal impact it had on the political balance in the world noticing that, rather than inclining the world towards peace, his existence had instead caused an unprecedented nuclear armaments race between the two superpowers, America and Russia. He notices how the “unquestioned military supremacy had also provided [America] with a certain economic leverage where [it] can dictate the economic policies of the western world and direct them to [its] advantage” (*Watchmen*, IV, II), as well as the said advantage is obtained at the cost of other countries’ interests, most notably the Soviet ones.

The flip side of the ideology that advocates arming yourself with the biggest stick hoping it would serve as a deterrent to those who would bring you harm is immediately shown as it becomes obvious that America’s military supremacy has been turned from a deterrent into a means of gaining economic advantage. In simple terms, *Watchmen* questions the legitimacy of the use of military power, and the legitimacy of the authority given to the state to use such power as a means of defence. It reflects on the tenuous line between defending oneself and attacking others – the extent to which it is permissible for a state to exert military power to protect its citizens and interests before such actions are turned into their own contradiction, and become a means of coercion that infringes upon not only the interests, but unalienable rights of other countries. Professor Glass voices his concerns that the Russians are unlikely to endlessly endure such “indignities” and “humiliation”. The choice of words is important as it highlights the imbalance and the moral ambiguity that the use of military power to promote stability and peace entails.

Another side to this discussion also focuses on state intervention against internal threats or those perceived as such. In essence, it refers to the social contract by which the authority to use not only the military power, but law and punishment, is taken from the privileged groups or individuals and given to the state, “a bureaucratic apparatus that is supposed to be neutral, offering equal status to all” (White, 2009: 35). The state enforces the law through repressive forces such as the military, the government, and the police, because its position of impartiality in the social contract gives it the authority to do so. Typically, though acting outside the law, the superheroes in comics are viewed in positive light because their actions counter the injustices of a less-than-competent state apparatus. However, that is not the case in *Watchmen* where ordinary citizens openly begrudge

the activities of masked heroes and perceive them as the undermining of authority vested in the state, forcing the government to introduce the Keen Act outlawing vigilante activities. In doing so, the order is restored, the authority to exercise judgement and punishment safely returned in the hands of the state and its law enforcing mechanisms.

The conflict between the superhero and the state law enforcement apparatus in the superhero comics genre is typically based on the existence of elements of corruption – corrupt policemen, corrupt politicians acting in collusion with the criminal elements and the like – which a superhero acts in remedy of. The implication is that in order to restore the system to its function it only needs be purged of those corrupt elements, but the inherent flaws of the system itself are largely ignored. *Watchmen* takes a different approach. Although the state does outlaw masked vigilantes, those working under its auspices, like the Comedian, are more than welcome. The fact that the state has transferred some of its authority to him does not, however, in any way absolve the Comedian of the individual responsibility for his actions – for example, of the responsibility for the gruesome murder of his pregnant Vietnamese lover. If so, does not the state abuse or at least overreach its authority by allowing such “moral lapses” to go unpunished in exchange for his services in fighting for the country and its “causes”? Does the moral ambiguity, or moral corruption, of those who act in the name of the state, undermine the authority of the state, or the legitimacy of the authority by association? Should the state be held accountable for acts of individuals who act in its name and if not, then why? Should the social contract vesting the state with its authority to enforce law be dissolved if the state abandons impartiality, which is the very premise of its authority, for the sake of convenience? Is the presence of such morally questionable elements what leaves the system open to abuse, or is an inherent flaw in the system that allows the presence of such elements in the first place? The Comedian may have returned from the Vietnam as a war hero, but on the other hand, he might have had a hand in the assassination of Kennedy – his actions therefore disrupting the democratic process which he is supposed to protect and uphold. The choice of Richard Nixon, the corrupt president, as the first man of the state in *Watchmen* is a statement in itself. The Comedian, Nixon, even Dr. Manhattan to an extent – are they the disease or merely a symptom of a far more serious condition? How far should the state be allowed to go, which means are acceptable for the state to use for the benefit of citizens?

These questions are revisited in *Watchmen* through juxtaposition of similar, yet different situations regarding USA war efforts. America wins war in Vietnam by sending Dr. Manhattan, a living H-bomb, a god-like entity, to fight for them. In doing so, countless lives are saved. Dr. Manhattan's involvement beckons another similar instance in history, when actual warheads were thrown on Hiroshima and Nagasaki, killing civilians, but putting an abrupt end to a war that surely would have claimed many more lives. Against those uses of violence that may be perceived as justifiable, *Watchmen* pits Vedit's exploding "alien" that kills three million people in New York, but turns the world from the brink of nuclear annihilation. Behind all three instances is the utilitarian sacrifice of the few for the sake of the many. What makes these situations different; are they at all different? What are the moral grounds upon which a state decides a war is morally justified? Are thermo-nuclear detonations and ensuing radioactive fallout acceptable means for achieving peaceful ends since they so blatantly undermine the notions of proportionality and reciprocity in warfare by targeting civilians? Is the fact that individuals have ceded both the authority and responsibility for such actions to the state the reason Veidt's is the greater sin? On the other hand, Veidt might reasonably argue that by abandoning diplomatic tools at their disposal in favour of violence, the states have broken social contract, abused the authority and acted against the welfare of their citizens by engaging in war, not against each other, but against whole humanity, and in doing so forfeited any claim to such authority.

Rather than amounting to yet another illustration of the conflict between moral consequentialism and moral non-consequentialism, albeit in a political context – with the former focusing on the end, rather than the means, and latter on the properties of actions rather than their effect – *Watchmen* instead considers the varying views in themselves as a means of rationalising the abuse of authority and political power. Underlining such considerations is yet another question, and not an altogether surprising one considering that its author quite openly declares himself an anarchist, if the state should ever be given such authority in the first place? *Watchmen* deliberately refuses to provide a definitive answer to these many questions, becoming instead a medium of reassessment, rather than an opinion poll. It does however, reiterate the need for vigilance, the necessity of watching the watchmen, by suggesting that as long as there is an organised bureaucratic system called the state, the least we can do is remain watchful of its intents and actions.

Leftist or rightist political views are similarly presented as the means by which the (ab)use of power may be given credence to. On one hand, Rorschach, the deontologist who advocates doing what is right for the sake of doing what is right, also stands for the rightist, radical political views, and Ozymandias, the extreme utilitarian, is described as the most consistently left-leaning superhero. The same applies to two newspapers featured in the narrative, *New Frontiersman* and *Nova Express*. *New Frontiersman*, favoured by Rorschach, endorses the ideology of the far right, even equating the activities of the Ku Klux Klan, and the retaliatory bombing of Beirut in 1979, with the efforts of the Boston Tea Party men and the spirit of the frontiersmen, arguing that sometimes international laws governing the mandate and conduct of states may become inapplicable “through unforeseen circumstances” and asks if “is it not more noble to follow the course of right and justice, to serve the spirit of the law rather than its every dot and comma?” (*Watchmen*, VIII, 2) – arguing, in effect, in favour of abandoning fundamental principles of human rights. On the other hand, *New Frontiersman* does perceive the political conflict escalating towards open nuclear confrontation, and does warn of the disappearances of scientists and artists that are later revealed to be integral to Veidt’s plans, but these messages are rendered unclear by the inflammatory rhetoric. *Nova Express*, the voice of the left, viewed as the source of serious journalism, in its quest for truth and the effort to give voice to the little people, falsely accuses Dr. Manhattan of giving cancer to his co-workers causing his exile to Mars, which then destabilises the political situation in the world. Furthermore, it is revealed that *Nova Express* was but a tool in the hands of Ozymandians, the fact that not only severely undermines its journalistic credibility, but also the credibility of the ideology it endorses. As Robert Loftis notices, “Moore and Gibbons aren’t interested in whether the views can be tinkered with to the point they are a reasonable guide to behaviour, because that is not how these ideologies function in the world” (White, 2009: 76). The real question, regardless of the ideology, is still that of power and the moral implication that the use of power entails.

Magical science

Science and scientist appeared fairly early in comics, with scientific concepts being introduced freely into the plot. However, the use of “science” in comics is superficial at best, and many times it comfortably coexists with

magic or is treated as “a special form of magic... mystical, rather than rational” (Reynolds, 1992: 16). *Watchmen*, yet again, marks a departure from the tradition. Not only is science presented more credibly, but it is completely fused with the narrative in that it represents one of its key elements.

Addressing the perception of perception of science in our culture, John Fiske notices:

We are a science-based culture. The dominant myth of science presents it as [...] the ultimate problem solver, [the token of] the human ability to understand and dominate nature. [Science] increases our material prosperity and security, and it represents one of the pinnacles of human achievement. Science is seen as objective, true, and good [...]. Its connotations are, therefore, of positive moral and functional values: it is good and useful. But the counter myth is also very strong. This sees science as evil, as evidence of our distance from and lack of understanding of nature. As scientists, we are at our most selfish and short-sighted, in pursuit of our own material ends. It is interesting to note that in popular culture both myths of science are well represented. (Fiske, 1990b: 90–91, 170)

In *Watchmen*, both sides to the argument are equally well-represented. Science and scientific achievements, accelerated by Dr. Manhattan’s insight into the inner workings of nature, help improve life around the globe and open new fields of scientific research – the most notable achievements being electric cars and airships. On the other hand, those same achievements and technologies are what enable Veidt to create a believable “alien” creature that kills millions of New Yorkers. Veidt’s alien creature, much like his pet Bubastis, is a successful product of eugenics, but it explodes upon teleportation indicating the failure of scientist to fully grasp the fundamentals of the process. *Watchmen* seems to point out both the dangers inherent to tinkering with the unknown, as well as those posed by the abuse of notions and concepts we believe to have mastered through our science.

In many ways this is reminiscent of the atomic bomb, hovering not so silently at the back of the narrative. Harnessing the power of the atom was supposed to bring many benefits to mankind, which it arguably did, but it also enabled the creation of the most devastating weapon in mankind’s history, or as aptly stated in the comic book: “we have long laboured to build a heaven, only to find it populated with horrors” (*Watchmen*, IV,

I). The argument is a well-known one: science itself is neither good nor bad, it has no intrinsic moral value, but rather, such value is drawn from its function and purpose both of which are ultimately the responsibility of man, reiterating Einstein's famous quote: "The release of the atom power has changed everything except out way of thinking... The solution of this problem lies in the heart of the mankind. If only I had known, I should have become a watchmaker" (*Watchmen*, IV, 28).

This, in turn, begs another question: if the use (or abuse) of science depends on our moral principles, how does scientific progress affect our moral selves? Should scientific progress and ethics come hand in hand? Do our moral convictions hamper scientific progress? During one of their earlier encounters, Adrian Veidt gushes about the great leaps in science achieved because of Dr Manhattan's involvement. "With your help", says Veidt, "our scientists are limited only by their imaginations", to which Dr Manhattan replies: "And by their consciences, surely" (*Watchmen*, IV, 21).

Dr Manhattan is the embodiment of the scientific progress that mankind's conscience is not prepared for, that tests our moral sense. He is quite literally shaped by science that exceeds human knowledge, and more importantly, the existing ethical structures do not accommodate his existence. Hence the "feeling of intense and crushing religious terror" (*Watchmen*, IV, II) that sweeps the planet once he is revealed to the world, a sentiment echoing each major scientific breakthrough ever achieved. If our everyday lives evolve with the help of science, should not our moral selves evolve as well? Dr. Manhattan leaves the Earth and its many moral quandaries seeking a simpler world where he would be able to attempt the thermodynamic miracle of creating life. Though he himself has "evolved", the world is unable to keep up with this evolution suggesting a need for at least a revaluation, if not a whole new set of values that would allow further progress. Ultimately, what *Watchmen* offers is not a request for revaluation of moral values and principles that affect our perception of science and scientific progress, as much as a warning, yet again, against a system of values that has become ossified and impervious to change.

Conclusion

Any discussion regarding *Watchmen* inevitably leads to the question of both its relevance and status as "literature". Though the issue was

touched upon, the aim of this paper is not to establish or deny the literary relevance of *Watchmen* in particular, or the comics medium in general. Rather, the paper acknowledges the comics to be a “hybrid art form that comes from the interbreeding of two or more different kinds of art forms, technologies, genres, or artistic media” (Meskin, 2009: 168) and that it is not necessary to show that it *is* literature in order to establish its worth as a vehicle for producing meaningful reading(s).

On another note, it might better serve the purpose of this paper to reflect on its role and relevancy as a product of popular culture. In his book *Understanding Popular Culture*, John Fiske wrote that “popular culture must not preach”. He also added that “the problem with some forms of realism is that they attempt to provide an answer for, or a ‘true’ insight into, the problems of industrial society”, noting that “however politically correct this might be it denies the productivity of popular culture; it minimizes the producer elements in the text, or, at least, attempts to close them down”. Fiske goes on to conclude that products of popular culture “do not propose a ‘party line’ of socially correct meanings, but offer contradictory and controversial representations, and thus allow for producerly readings” (2010: 145). In her article “Why popular culture matters”, Marcelline Block answers the question by asserting that “in reflecting, expressing, and validating the spirit of our epoch – the *zeitgeist* – [popular culture] generates meaning, and not only interacts with and situates the current state of our society but also helps and shape and inform its future” (2012: 15). *Watchmen* reflects both views – it does capture the spirit of an epoch but in a way that makes it invested in the future, and it most certainly does not preach; in fact it quite openly invites readers to formulate their own interpretations and readings. However, it may be argued that *Watchmen*’s greatest claim to relevancy is its continued ability to produce new readings, even those, as Ian Thompson notices “which radically reorient our original sense of the work” (2005: 104).

This paper offers one such re-reading. Its aim is to shed light on the presentation of the moral dimension in *Watchmen* by considering varying philosophical views, most notably that of moral consequentialism and moral non-consequentialism. In *Watchmen*, these varying views are examined through a series of questions regarding the ethical principles of authority, responsibility and moral judgement and how they inform moral convictions and moral choices of individual characters, but also in terms

of how they inform our politics, ideology, and science. Rather than being a critique or affirmation of any view, *Watchmen* considers them as a means of rationalising the use and abuse of power. Moore refuses to make judgments about the actions of the protagonists or about the world at large and this ambivalence is indicative of his desire for the audience to engage the issue themselves. On a different note, what More does offer is a tentative warning about the dangers inherent to the ossification of value systems and proposes that a way to counter this apparently inevitable process, is to remain vigilant, to watch over oneself as much as others. Ultimately, since it is the readers' world and the readers have to make their own choices, *Watchmen* and Alan Moore leave it "up to [the readers] to formulate their own response... and not be told what to do by a superhero, or a political leader or a comic book writer for that matter" (Khoury, 2009: 114).

References

- Block, M. (2012). Why Popular Culture Matters, *Popular Culture*, 2012 Issue, Bristol: Intellect.
- Carney, S. (2006). The Tides of History: Alan Moore's Historiographic Vision. *Image Text: Interdisciplinary Comics Studies*, Volume 2, Issue 2 [on-line] Available: http://www.english.ufl.edu/imagetext/archives/v2_2/carney [26.3.2014].
- DeScioli, P. and Kurzban, R. (2008). "Cracking the Superhero's Moral Code." Ed. Robin Rosenberg. *The Psychology of Superheroes: An Unauthorized Exploration*. New York: Ben Bella, p. 245-258.
- DeScioli, P. And Kurzban, R. (2009). Mysteries of morality. *Cognition*, Elsevier. doi:10.1016/j.cognition.2009.05.008, p. 281-299.
- Di Liddo, A. (2009). *Alan Moore: Comics as Performance, Fiction as Scalpel*. Jackson: University of Mississippi.
- Effron, S. (1996). Taking Off the Mask: Invocation and Formal Presentation of the Superhero Comic in Moore and Gibbons' *Watchmen*. (unpublished thesis). Wesleyan University, Middletown.
- Fiske, J. (1990a). *Understanding Popular Culture*. London and New York: Routledge.
- Fiske, J. (1990b). *Introduction to Communication Studies*. London and New York: Routledge.
- Fishbaugh, B. (1998). Moore and Gibbon's *Watchmen*: Exact Personifications of Science. *Extrapolation*. Volume 39, No. 3. The Kent University Press.
- Flynn, T. (2012). Discovering the Literary Relevancy of Watchmen: A Review of the Graphic Novel's Philosophical Themes. Liberty University.

- [online]. Available: <http://digitalcommons.liberty.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1282&context=honors> [05.04.2014].
- Hughes, J. (2006). "Who Watches the Watchmen?": Ideology and "Real World" Superheroes. *The Journal of Popular Culture*, Volume 39, No 4. Blackwell Publishing Inc.
- Khoury, G. (2003). *The Extraordinary works of Alan Moore*. Raleigh: Two Morrows.
- McCloud, S. (1994). *Understanding Comics*. New York: Harper Collins Publishers Inc.
- Narcissi, L. (2013). The Apocalypse is Here, Again: Moral Ambiguities and Human Failings in *Watchmen*. [on-line] Available: <https://www.inter-disciplinary.net/critical-issues/wp-content/uploads/2013/05/narcisiapopaper.pdf> [26.3.2014].
- Rapp, E. (2012). Watchmen: Deconstructing the Superhero. North Dakota State University Libraries. [online] Available: <http://library.ndsu.edu/tools/dspace/load/?file=/repository/bitstream/handle/10365/22356/Watchmen.pdf?sequence=1> [05.04.2014.].
- Reynolds, R. (1992). *Superheroes: A Modern Mythology*. London: Batsford.
- Suin, D. (1979). *Metamorphoses of Science Fiction. On the Poetics and History of a Literary Genre*. New Haven & London: Yale University Press.
- Thompson, I. (2005). Deconstructing the Hero. In McLaughlin, J. ed. *Comics as philosophy*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Varnum, R. and Gibbons, C.T. (2001). *The Language of Comics: Word and Image*. Jackson: University Press of Mississippi.
- White, M. ed. (2009). *Watchmen and Philosophy: A Rorschach Test*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Sources

- Moore, A. and Gibbons, D. (1987). *Watchmen*. New York: DC Comics.
- Moore, A. (2003). *Alan Moore's Writing for Comics*. Urbana, IL: Avatar Press.
- Moore, A. (2000a). "Blather: The Alan Moore Interview." *Blather*. [on-line] Available: <http://www.blather.net/articles/amoore/index.html> [26.05.2015]
- Moore, A. (2000b). "Toasting Absent Heroes: Interview with Alan Moore". *Comics Book Artist 9*. [online] Available: <http://www.twomorrows.com/comicbookartist/articles/09moore.html> [26.05.2015].

Gordana Bogićević

Rezime

WATCHMEN ALAN MOORE-A I DAVE GIBBONS-A: PREDSTAVLJANJE MORALNE DIMENZIJE U POPULARNOJ KULTURI

Grafička novela *Nadzirači* autora Alana Mura i ilustratora Dejva Gibbonsa ispituje moralnu dimenziju u domenu popularne kulture nudeći uvid u različite filozofske pozicije, pre svega moralnog konsekvencijalizma i deontologije, pri čemu se ova viđenja razmatraju kroz niz pitanja o etičkim principima autoriteta, odgovornosti, i moralnog produživanja kako i kakav uticaj oni imaju na moralna ubeđenja i izbore pojedinaca, ali i kakvu ulogu imaju u širem društvenom kontekstu, pre svega u domenu politike, ideologije i nauke. U žiži interesovanja je povratna sprega procesa obrazovanja i razvoja moralnih ubeđenja i njihovih ishoda, i njihov uticaj na društvo. *Nadzirači* ne nude ni kritiku ni afirmaciju bilo koje pozicije, već ih posmatraju kao načine na koji se opravdava (zlo)upotreba autoriteta i moći. Rad pokazuje kako odbijanje da se prikloni bilo kojoj poziciji zapravo ukazuje na želju autora Alana Mura da čitaoci samostalno preispitaju stavove o moralnosti, uz implicitno upozorenje o opasnosti okoštavanja svakog sistema vrednosti.

Ključne reči: popularna kultura, stripovi, *Watchmen*, moralni konsekvencijalizam, odgovornost, politika i ideologija, nauka

СЕДАМ ТИПОВА ЧИТАЊА КЊИЖЕВНОСТИ У ХХІ ВЕКУ

Избор седам типова читања књижевности у ХХІ веку алудира на улогу *седам типова двосмислености* Вилијема Емпсона, пре свега током четрдесетих година ХХ века. Начин на који су представници Нове критике читали књижевне текстове ипак се битно разликује од начина на који данас читамо – или смо под притиском да читамо – књижевност. Иако постоје напоредо са *јонним*, *симбијоматским*, па чак и *параноичним* типовима читања књижевности из претходног века, нове врсте *чишања на даљину*, *чишања по-вршине*, *рејаративној* и *брзој чишања* све више усвајају методе природних наука. Једина довољно актуелна алтернатива савременом научном приступу књижевности можда би се могла пронаћи у примени Мејасуовог принципа *радикалне конјиненције* на читање књижевног дела.

Кључне речи: Морети, Франко (Moretti, Franco); Сеџвик, Ева Кософски (Sedgwick, Eve Kosofsky); Мејасу, Кентен (Meillassoux, Quentin); читање; светска књижевност; теорија; наука.

Савремена књижевнотеоријска превирања можда се најбоље могу пратити у области методологије читања. Читање књижевности постало је на прелазу из ХХ у ХХІ век ризичан подухват, будући угрожено не само хроничним *мањком* финансирања, него и неком врстом теоријске *инфлације*. Могло би се са нешто ироније казати како у савременом друштву постоји више *типова чишања књижевности*, него *чишалаца* књижевних дела. Одабравши *седам* типова читања књижевности у ХХІ веку, желели смо да алудирамо на улогу *седам типова двосмислености* Вилијема Емпсона (William Empson) у књижевној теорији и пракси

* brankovranes@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Српска књижевност у европском културном простору* (178008), који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

средином прошлог века.¹ Начин на који су представници Нове критике читали књижевне текстове ипак се битно разликује од начина на који данас читамо – или смо „притиснути“ да читамо – књижевност. Читање књижевности, како ћемо у начелним цртама покушати да покажемо, мењало се у складу са општим премештањем тежишта са културе на науку, која је прожела све аспекте савременог друштва.

Мали број савремених књижевних критичара могао би препознати све типове двосмислености, који су, према Емпсоновом мишљењу, обликовали смисао књижевности. Ко би данас имао довољно мотива и воље да промишља суптилне разлике између трећег типа Емпсонове амбивалентности, која „се јавља када две идеје, (...) повезане само тиме што су обе значајне у одређеном контексту, могу истовремено бити дате у једној речи“ (Empson, 1949: 102),² и седмог типа амбивалентности, која „се јавља када два значења речи (...) представљају два супротстављена значења одређена контекстом, тако да скупа показују фундаменталну поделу у пишевом уму“ (Empson, 1949: 192)?³ Компликована синтакса није једини разлог из ког Емпсонова епистемологија књижевности може деловати застарело савременим тумачима. Емпсон је био један од утемељивача *помној читању* (*close reading*), усредсређеног на необичан вокабулар, понављања израза, парентезе, фусноте и друге наводно мање значајне елементе текста који, речима Џејн Гелоп (Jane Gallop), „због тога нису мање сумњиви“ (Gallop, 2000: 8).⁴ Помно читање, према Гелоповој, не учи нас само да „чујемо шта заиста пише у тексту“, него и да „помно слушамо другог“ (Gallop, 2000: 16).⁵ Упркос етици читања Гелопове, помно читање ослањало се

1 Прво и последње поглавље познате Емпсонове монографије *Seven Types of Ambiguity* (Empson, 1949) објављено је у оквиру Просветиног зборника *Nova kritika*, у преводу Душана Пувачића (Empson, 1973a; Empson, 1973b). Сви преводи у тексту су наши, уколико то није другачије назначено.

2 У оригиналу: „An ambiguity of the third type (...) occurs when two ideas, (...) connected only by being both relevant in the context, can be given in one word simultaneously“.

3 У оригиналу: „the seventh type of ambiguity (...) occurs when the two meanings of the word (...) are the two opposite meanings defined by the context, so that the total effect is to show a fundamental division in the writer’s mind“.

4 У оригиналу: „nonethelless conspicuous“.

5 У оригиналу: „close reading, learning to hear what’s really on the page, listening closely to the other“.

на сразмерно узан канон углавном европских књижевних дела, која су написали углавном „бели“ мушкарци. У доба либерализма, глобализације и процвата светске књижевности, критичари и теоретичари су се стога, сасвим очекивано, окренули алтернативним концептима читања (Moretti, 2013: 162).

Помно читање идентификовано је са својим средњовековним и феудалним коренима, пореклом из библијске егзегезе. Франко Морети (Franco Moretti) прогласио га је у бити „теолошком вежбом – веома свечаним третманом веома малог броја текстова, који се схватају веома озбиљно“ (Moretti, 2013: 163).⁶ Морети је 2000. године настојао да покаже како пракса читања, готово религиозно посвећена детаљима, тешко може одговорити потребама савремених студија светске књижевности. Несагледиво велики корпус текстова са свих крајева света захтева, према Моретијевом мишљењу, нову методологију проучавања. Књижевна историја ће се стога „убрзо сасвим променити: она ће бити ‘из друге руке’: изаткана од туђих истраживања, *без иједној јединој нејосредној читања текста*“ (Moretti, 2013: 162 – курзив је присутан у оригиналу).⁷ Нови тип Моретијевог *читања на даљину* (*distant reading*) проучаваоцу „дозвољава да се усредсреди на јединице које су много мање или много веће од текста: поступке, теме, тропе – или жанрове и системе“ (Moretti, 2013: 163).⁸ Морети примењује природно-научно мерило *ске* на читање књижевности, које све више зависи од *проучавања* материјала „из друге руке“. У „Додатним конјектурама“ („More Conjectures“) аутор нас подсећа како „имамо много тога да научимо из метода друштвених и природних наука“ (Moretti, 2013: 173).⁹ Морети је 2008. године, у том духу, почео спроводити научне експерименте на књижевним делима, тако што је са колегама из Књижевне лабораторије Универзитета Станфорд (Stanford

6 У оригиналу: „a theological exercise – very solemn treatment of very few texts taken very seriously“.

7 У оригиналу: „[literary history] will quickly become very different from what it is now: it will become ‘second-hand’: a patchwork of other people’s research, *without a single direct textual reading*“.

8 У оригиналу: „allows you to focus on units that are much smaller or much larger than the text: devices, themes, tropes – or genres and systems“.

9 У оригиналу: „we have a lot to learn from the methods of the social and of the natural sciences“.

Literary Lab) користио компјутерске анализе у испитивању стилских и жанровских одлика књижевних текстова. Тим научника сковао је име *квантитативни формализам* (*quantitative formalism*) за нову методологију проучавања књижевности и објавио резултате свог истраживања у облику научног извештаја, са графиконима и статистикама у прилогу (Allison et al., 2011).

Други теоретичари осетили су потребу да се *угађе* од карактеристичне мешавине марксизма и психоанализе, која је управљала већином књижевних интерпретација XX века, руководећи се начелима *симптоматског читања* (*symptomatic reading*). Књижевни критичари су, речима Беста (Stephen Best) и Маркусове (Sharon Marcus), „обучавани да изједначе читање са тумачењем“ (Best, Marcus, 2009: 1)¹⁰ у интердисциплинарном образовном систему седамдесетих и осамдесетих година:

Међу дисциплинама није циркулисала било која идеја интерпретације, него специфичан тип тумачења који је значење схватао као скривено, потиснуто, дубоко и коме је истраживач био потребан да би га детектовао и открио. Овај ‘начин’ тумачења понео је име ‘симптоматско читање’. Ми смо били обучавани у симптоматском читању, постали смо везани за *моћ* коју је оно давало чину тумачења, и тешко нам је да поверујемо како текстови и њихови читаоци не поседују *несвесно*. (Best, Marcus, 2009: 1 – курзив је наш)¹¹

Тумаче попут Маркса (Karl Marx), Фројда (Sigmund Freud), Алтисера (Louis Althusser) или Фредрика Џејмсона (Fredric Jameson), другим речима, повезује вековима старо теолошко уверење да истина није „доступна чулима“ (Best, Marcus, 2009: 4)¹² и да је, самим тим, мора разоткрити моћна фигура критичара.

10 У оригиналу: „As literary critics, we were trained to equate reading with interpretation“.

11 У оригиналу: „It was not just any idea of interpretation that circulated among the disciplines, but a specific type that took meaning to be hidden, repressed, deep and in need of detection and disclosure by an interpreter. This ‘way’ of interpreting went by the name of ‘symptomatic reading’. We were trained in symptomatic reading, became attached to the power it gave to the act of interpreting, and find it hard to let go of the belief that texts and their readers have an unconscious.“

12 У оригиналу: „available to the senses“.

Симптоматском читању књижевности Бест и Маркусова супротстављају такозвано *чишање површине* (*surface reading*). У наводној „површини“ текста савремени рационални читаоци, према мишљењу Беста и Маркусове, све ређе препознају симптом дубљих и скривених узрока. Другим речима, „површина инсистира да гледамо у њу, а не да обучавамо себе да гледамо *кроз* њу“ (Best, Marcus, 2009: 9 – курзив је присутан у оригиналу).¹³ Историја књиге и историја читања занимају се за *материјалност* „површине“ из економске и друштвене перспективе (Best, Marcus, 2009: 9–10).¹⁴ Формализам проучава *вербалну структуру* „површине“ књижевног дела (Best, Marcus, 2009: 10),¹⁵ док се нове интерпретације постколонијалних наратива фокусирају на „површна“ или *дословна значења* (Best, Marcus, 2009: 12–13).¹⁶ Бест и Маркусова одлучни су у намери да сведу улогу тумачења на минимум, па чак говоре и о „минималном критичком учешћу“ у читању „површине“ текста (Best, Marcus, 2009: 17).¹⁷ Аутори, сходно томе, здушно прихватају „скорашњи окрет ка компјутерима, базама података, и другим облицима машинске интелигенције широм различитих поља и пракси, од историје књиге до читања на даљину“ (Best, Marcus, 2009: 17).¹⁸ Компјутери су „слаби тумачи, али моћни описивачи, анатоми, таксономи“ и управо из тог разлога представљају неопходно помагало у проучавању књижевне „површине“ (Best, Marcus, 2009: 17).¹⁹ Когнитивне студије књижевности чине један од узорних облика читања површине, који се „бави материјалним радњама мозга током процеса читања“ (Best, Marcus, 2009: 9).²⁰

13 У оригиналу: „A surface is what insists on being looked *at* rather than what we must train ourselves to see *through*“.

14 Упоредити одељак „Површина као материјалност“ („Surface as materiality“).

15 Упоредити одељак „Површина као сложена вербална структура књижевног језика“ („Surface as the intricate verbal structure of literary language“).

16 Упоредити одељак „Површина као дословно значење“ („Surface as literal meaning“).

17 У оригиналу: „minimal critical agency“.

18 У оригиналу: „the recent turn toward computers, databases, and other forms of machine intelligence across a range of fields and practices, from book history to distant reading“.

19 У оригиналу: „weak interpreters but potent describers, anatomizers, taxonomists“.

20 У оригиналу: „attend to the material workings of the brain during the reading process“.

Бест и Маркусова су свесни како залагање за нов начин читања „може побудити сумњу да уништавамо постојеће темеље студија хуманистике: критичко мишљење, јединственост уметности и културе“ (Best, Marcus, 2009: 17).²¹ Узрок потенцијалне „узбуне“ академске јавности аутори проналазе у томе што су научни критеријуми објективности, валидности и истине постали готово табуисани у тумачењу књижевности. Тврдња Беста и Маркусове да не желе да „напусте студије културе у *појединости*“, него да „усвоје поједине научне методе у студијама културе“ (Best, Marcus, 2009: 17 – курзив је наш),²² ипак може представљати довољан разлог за бригу.

Тумачи су током XX века толико опсесивно настојали да изроне дубља значења и обрасце културних и књижевних феномена на површину, да је чувена *квир* теоретичарка Ева Кософски Сеџвик (Eve Kosofsky Sedgwick) њихов начин читања прозвала *параноичним* (*paranoid*).²³ Концепт параноје је, према Сеџвиковој, савршен пример јаке фројдовске теорије тумачења. Такозване „јаке“ („strong“) теорије одликује концептуална економија, топологија и таутологија. Другим речима, „јаке“ теорије настоје да објасне најшири могући опсег примера користећи најмањи могући број појмова и обично се „врте“ у круг зато што учитавају сопствене полазне хипотезе у сваку појаву које се подухвате. Фројдовска теорија параноје представља парадигматичан пример особености такве методологије тумачења. Теорији параноје, упозорава Сеџвикова, заправо одговара друштво са што више параноичних људи. Теорија параноје прошириће своје надлежности и стећи научни кредибилитет тако што ће формулисати дијагнозе у којима се сви могу препознати, а не тако што ће излечити параноју. „Јака“ фројдовска теорија ће тако продукovati наводно не-

21 У оригиналу: „This might raise alarm that we are destroying existing rationales for studying the humanities: critical thinking, the uniqueness of art and culture“.

22 У оригиналу: „To adopt some of the methods of science to the study of culture“; „abandon the study of culture altogether“.

23 Упоредити поглавље „Параноично читање и репаративно читање, или, толико си параноичан да вероватно мислиш како је овај есеј о теби“ („Paranoid Reading and Reparative Reading, or, You're so Paranoid, You Probably Think This Essay is about You“) у познатој монографији Сеџвикове *Осећање годира: афект, негација, перформативност* (*Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*) (Sedgwick, 2003: 123–151).

спорне научне резултате, без обзира на више него споран друштвени утицај (Sedgwick, 2003: 134–135).

Концепт *репаративног читања* (*reparative reading*) Еве Кософски Сеџвик из 1999. године коригује негативне психолошке и друштвене аспекте *параноичног читања* (*paranoid reading*), које је обележило ХХ век. Репаративно читање позајмљује своју методологију од дисциплине са границе између друштвених и природних наука. Како би напустила *circulus vitiosus* „јаким“ теорија ХХ века, Сеџвикова узима у обзир ефекат знања на човеково окружење (Sedgwick, 2003: 124). Окрет Сеџвике од епистемологије ка „екологији знања“ (Sedgwick, 2003: 145)²⁴ одражава такозвано слабљење теорије почетком ХХІ века. Сеџвикова се пита „шта би могло боље представљати ‘слабу теорију, тек нешто бољу од описа феномена које наводно намерава да објасни,’ од потцењене и готово сувишне вештине имагинативног помног читања Нове критике“ (Sedgwick, 2003: 145)?²⁵ Можемо разумети зашто Бест и Маркусова у репаративном читању препознају „емотивну приврженост површини текста“,²⁶ премда концепт Сеџвике представља далеко блажи облик *читања по површине*. Сеџвикова се одриче великих наратива (*master narratives*), „уско повезаних са концептом нужности“ (Sedgwick, 2003: 147)²⁷ и намерних да сажму смисао постојања у једној реченици. „Репаративно настројен читалац“²⁸ мора бити отворен за изненађења (Sedgwick, 2003: 146) и спреман да се изложи „сили контингенције“ (Sedgwick, 2003: 147).²⁹ Репаративно читање, другим речима, отклања штету коју параноична фиксација на вечне и скривене истине наноси Сопству.

Последњи тип читања којим ћемо се бавити у овом тексту потиче из студија електронске књижевности. Хипермедијална књижевност настаје из сусрета са информатичким наукама и представља једну од области савремене књижевности која се најбрже развија.

24 У оригиналу: „ecology of knowing“.

25 У оригиналу: „what could better represent ‘weak theory, little better than a description of the phenomena which it purports to explain,’ than the devalued and near obsolescent New Critical skill of imaginative close reading“.

26 У оригиналу: „emotional fidelity to the text’s surface“.

27 У оригиналу: „closely tied to the notion of the inevitable“.

28 У оригиналу: „reparatively positioned reader“.

29 У оригиналу: „force of contingency“.

савремене „сцијентификације“ хуманистичког знања. Спекулативни реалисти полазе од увида савремене науке да би стигли до закључка о суштинској непредвидљивости и немерљивости света у коме живимо. Речима оснивача овог филозофског правца, Кентена Мејасуа (Quentin Meillassoux):

Апсолут је апсолутна немогућност нужног бића. Не подржавамо варијанту принципа довољног разлога – да постоји нужан разлог зашто је нешто такво а не другачије – него радије апсолутну истину *принципа неразлога*. Ништа нема разлога да буде или да остане такво какво јесте; све мора без разлога моћи да не буде и/или моћи да буде другачије од онога што јесте. (Мејасу, 2014: 73)³³

Мејасуов концепт „нужности контингенције“ (Мејасу, 2014)³⁴ или „радикал[е] контингенциј[е]“ (Бадју, 2014: 8)³⁵ света и свега што се о свету природним језиком може казати још увек чека на реакцију књижевне теорије.

Можемо само замислити последице примене таквог концепта на савремено читање и тумачење књижевности. Контингентност наших тумачења најчешће се, колоквијално казано, узима здраво за готово. Студенти књижевности на првом часу науче како се тумачење књижевног дела не може заснивати на произвољним асоцијацијама. Поменуто упозорење, међутим, обично прати кондтрадикторна изјава како сваки студент има право на сопствено тумачење текста. Подразумева се како је слобода интерпретације релативна и ограничена, али до данас нисмо успели да објаснимо зашто би тако морало бити. Шта би се заиста догодило уколико бисмо пригрлили радикалну слободу читања књижевности, уместо што се помоћу научне методологије трудимо да читање ослободимо сваке контингентности? Уколико

33 У оригиналу: „L’absolu est l’impossibilité absolue d’un étant nécessaire. Nous ne soutenons plus une variante du principe de raison – toute chose a une raison nécessaire d’être ainsi plutôt qu’autrement –, mais bien plutôt la vérité absolue d’un *principe d’irraison*. Rien n’a de raison d’être et de demeurer tel qu’il est, tout doit sans raison pouvoir ne pas être et/ou pouvoir être autre que ce qu’il est.“ (Meillassoux, 2006: 82)

34 У оригиналу: „nécessité de la contingence“ (Meillassoux, 2006).

35 У оригиналу: „la contingence radicale“ (Badiou, 2006: 11).

бисмо престали да се претварамо како постоји довољан теоретски, а не само практични, разлог који би нас такве слободе лишио? Отпор према идеји радикалне контингенције читања књижевности далеко је мање разумљив у XXI веку, него што је био за време „владавине“ помног читања. Претварање књижевних дела у графиконе не може баш у свему надмашити слободу читања без граница.

Литература

Ћирилична

- Мејасу, К. (2014). *Послије коначности: ојлед о нужности конјинјенције*. Никшић: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Друштво филозофа Црне Горе.
- Бадју, А. (2014). Предговор. У К. Мејасу, *Послије коначности: ојлед о нужности конјинјенције* (стр. 7–9). Никшић: Матица српска – друштво чланова у Црној Гори; Друштво филозофа Црне Горе.

Латинична

- Allison, S.; Heuser, R.; Jockers, M.; Moretti, F.; Witmore, M. (2011). Quantitative Formalism: an Experiment. *Literary Lab: Pamphlet, 1*, 1–26. [on-line]. Доступно преко: <https://litlab.stanford.edu/LiteraryLabPamphlet1.pdf> [5.11.2017.]
- Badiou, A. (2006). Préface. In Q. Meillassoux, *Après la finitude: essai sur la nécessité de la contingence* (p. 9–11). Paris: Éditions de Seuil.
- Best, S.; Marcus, S. (2009). Surface Reading: An Introduction. *Representations, 108*, 1–21. [on-line]. Доступно преко: http://sydney.edu.au/arts/slam/downloads/documents/novel_studies/2_Best_Marcus.pdf [4.11.2017.]
- Empson W. (1949). *Seven Types of Ambiguity*. London: Chatto and Windus.
- Empson, V. (1973a). Sedam tipova dvosmislenosti (I). U J. Hristić (prir.), *Nova kritika* (str. 141–194). Beograd: Prosveta.
- Empson, V. (1973b). Sedam tipova dvosmislenosti (VIII). U J. Hristić (prir.), *Nova kritika* (str. 195–218). Beograd: Prosveta.
- Gallop, J. (2000). The Ethics of Reading: Close Encounters. *Journal of Curriculum Theorizing, 16*, 7–17.
- Meillassoux Q. (2006). *Après la finitude: essai sur la nécessité de la contingence*. Paris: Éditions de Seuil.
- Moretti, F. (2013). Conjectures on World Literature and More Conjectures. In T. D’haen, C. Domínguez and M. R. Thomsen (ed), *World Literature: A Reader* (pp. 160–175). London; New York: Routledge.

Pressman, J. (2014). *Digital Modernism: Making It New in New Media*. Oxford et al.: Oxford University Press.

Sedgwick, E. K. (2003). *Touching Feeling: Affect, Pedagogy, Performativity*. Durham, NC: Duke University Press.

Branko Vraneš

Summary

SEVEN TYPES OF READING LITERATURE IN THE 21ST CENTURY

By choosing seven types of reading literature in the 21st century we aimed to recall the role which William Empson's *seven types of ambiguity* used to play, especially in the 40s. The way in which the New Critics and their successors used to read literary texts differs, however, substantially from the way we read literature, or are urged to read literature, today. Although they coexist with *close*, *symptomatic*, and even *paranoid* types of reading from the previous century, new kinds of *distant*, *surface*, *reparative*, or *speed* reading are becoming progressively oriented towards the methods of natural sciences. Perhaps the only fresh alternative to the contemporary scientific approach to literature might be found in applying Meillassoux's concept of *radical contingency* to reading literary works.

Key words: Moretti, Franco; Sedgwick, Eve Kosofsky; Meillassoux, Quentin; reading; World Literature; theory; science.

КЊИГЕ И ЧАСОПИСИ У РУСКОМ АРХИВУ И БИБЛИОГРАФСКИМ ИЗВОРИМА

Богата издавачка продукција руске емиграције огледа се на странама часописа *Руски архив: часопис за филологију, културу и привреду Русије* (1928-1937), посебно у оквиру рубрике *Књиге и часописи*. Кроз ову рубрику јавност се од првог броја континуирано упознавала са најновијим руским монографским и серијским публикацијама које су утицале на развој не само књижевних, већ и друштвених идеја. Поред ових публикација, у раду ће бити анализирана заступљеност руских књига и часописа у Србији и преводилачка делатност са руског на српски језик у периоду постојања *Руског архива*, која превазилази своју основну улогу и одражава друштвено-историјске прилике. Анализа књига и часописа у *Руском архиву* и библиографским изворима својим обликом, суштином и наменом следи потребу да омогући увид у руско стваралаштво и открије у којој мери је, између осталог, био руски културни утицај у Србији.

Кључне речи: Русија, емиграција, издаваштво, *Руски архив*, библиографски извори

Издавачка делатност на страницама *Руског архива*

У богатој руској издавачкој продукцији посебно место припада издаваштву руске емиграције које броји десетине хиљада књига. „Још 1924 г. прашки комитет руске књиге у свом библиографском регистру записао је 4.200 наслова. Прво издање «Грађе за библиографију руских научних радова ван границе» показује више од 7.000 наслова разних дела од 470 аутора. Руски загранични историски архив скупио је више

* Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за библиотекарство и информатику; gosa.djokovic@gmail.com

** Филолошки факултет Универзитета у Београду, Катедра за библиотекарство и информатику; dragana.gr@gmail.com

од 900 часописа и више од 1000 новина који излазе у иностранству од 1919 год.“ (Постников, 1932: 145). Руско егизлно издаваштво предтвљано је редовно у *Руском архиву: часопису за ђолийику, културу и ђривреду Русије* који је излазио је од маја 1928. до јануара/марта 1937. године (год. 9, књ. 40/42). Часопис који је уређивао анонимни одбор, а као главни уредник 42 броја колико је укупно изашло током десет година постојања потписан је проф. др Павле Стевановић, излазио је у Београду у виду двоброја шест пута годишње, у целини на српском језику, ћирилично и латинично, по чему се и разликовао од других руских емигрантских часописа. Објашњење пружа проф. др Александар Петров: „*Руски архив* није ни био само руски и емигрантски, него и српски и југословенски, поготову што је излазио на српском или српскохрватском језику... И предлог за покретање руског часописа у Србији дошао је са српске стране, од стране извесног г. Станоја Пеливановића“ (Петров, 2011: 661). У поднаслову часописа – *за ђолийику, културу и ђривреду Русије* откривена је намера уредништва да стручним текстовима упозна српску читалачку публику са политичким, економским и културним животом тадашње Русије. Представљајући теме из руског живота, уредништво је тежило ка „најпотпунијој непристрасности и максималној објективности“. Међутим, Иван Суботић поставља питање колико је могуће бити објективан приликом расправљања о актуелним темама, посебно када сами Руси пишу о Русији (1928: 157–160). Највећи део часописа заузимају текстови посвећени уметности и књижевности, потом спољној и унутрашњој политици, привреди, финансијама, животу и раду руске емиграције (Грујић, Ђоковић, 2012). Од првог броја српски читаоци могли су да се упознају са руским књигама и часописима који су несумњиво имали велики утицај не само на књижевност, већ уопште на развој друштвених идеја, најпре у *Књижевном ђрећледу* (током 1928. и 1929. – сва четири пута аутор је Бранислав Сосински), потом у рубрици *Књије и часописи*. Поред ових редовних рубрика вести о књигама и часописима доноси и текстови *Нове књије, Прећлед књија, Библиоћрафија...* „Готово да нема ниједне значајне руске књиге, из било које области, објављене у Русији или у емиграцији, као и многих руских часописа и листова у времену излажења *Руској архива*, а да њихова појава није, у ‘Прегледу књига и часописа’, била пропраћена критичким освртом или обухватнијим критичким написом“ (Петров 2011: 672).

Већ у првом броју 1928. год. представљено је шест публикација, објављених у Москви, Паризу и Берлину: *Дело Арјамонових* Максима Горког (Москва, Лењинград, 1927), *Нечастивје љриче* Евгенија Замјатина (Москва, 1927), *Конармија* Исака Бабелја (Москва, 1926), *Пошћуна збирка ђесама* Сергеја Јесењина (Москва, 1928), *Русија у ви-хору* Алексеја Ремизова (Париз, 1927) и књига песама *Занат* Марине Цветајеве (Берлин, 1923). Ова рубрика доносила је вести и рецензије, приказе књига руских аутора објављиваних не само на руском, већ и на страним језицима, најчешће француском и немачком. Заступљене су и монографске публикације на српском, односно хрватском језику, али које су по тематици блиске Русији, попут књиге *Истѳорија Русије*-Алексеја Јелачића (4/1929). Милан Прелог, аутор овог приказаи *ѳрве ориѳиналне ѳоѳуларне истѳорије Русије у нас* похваљује објективно навођење чињеница из руске историје, али замера недоследну транскрипцију имена. Ово је проблем који карактерише и сам *Руски Архив*. Имена и презимена транскрибована су неуједначено, те су многи аутори на различите начине потписивани (Слоњим – Слоним, Крол – Крољ, Љацки – Љацкиј, Евгениј Захараов – Јевгениј Захаров...). У жељи да се приближе српској читалачкој публици представљане су и књиге о српској историји, попут дела *Ђорђе Бранковић, десѳоѳѳ „Илирика»* Јована Радонића: „Поред историје Срба у Угарској и њихових односа према Хабсбурзима и Мађарима, излажу се овде и први почеци Источног Питања, у коме се, одмах на првом кораку, сукобили интерси Русије и Хабзбуршке Монархије». У двоброју 5-6 из 1929. приказана је књигао уједињењу и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца – *У борби за уједињену народну државу* Богумила Вошњака како би се истакла она места у тој књизи „која се односе на улогу Русије и историском процесу ослобођења Ј. Словена у наше доба“ (Јелачић, 1929: 248). Такође, циљ извештавања био је не само преказивање актуелних наслова већ идеала која су раније објављена, али су остали непримећена у руској штампи ван Русије.

У броју 9 из 1930. у оквиру *Књижевноѳ ѳреѳледа* заједно је приказано девет наслова тзв. пролетерске књижевности. Поред књижевних критичких освтра, заступљене су прикази публикација историјске садржине (*Десетѳ ѳодина руске револуције, Усѳомене Бориса Николајевића Чичерина, Француска емиѳрација и Русија у доба Каѳарине II...*), дела из

области музике (*Pokušaj intonativne analize* – зборник чланака у редакцији Асафјева који се чешће појављује под псеудонимом Игор Гљебов).

Руски архив је посебну пажњу поклањао обележавању јубилеја рођења или смрти великих писаца – *Педесетогодишњица од смрти Тургенева* (24/25/1933: 19–22), *Поводом тридесетогодишњице смрти Чехова* (30/31/1935: 11–13), *Како је живео Толстој о 25-годишњици смрти Лава Николајевича Толстоја* (36/37: 1936: 11–21). Поводом стогодишњице смрти Пушкина број 40–42 из 1937. године посвећен је Пушкину и поред текстова Ремизова, Цветајеве, Слоњима и других истакнутих стваралаца доноси и преглед књига и часописа о Пушкину. Рубрика *Књије и часописи* поводом десетогодишњице смрти А. Блока доноси осврт на његову Бележницу (12/1931). Након самоубиства Мајаковског представљено је његово дело *Стиеница* (Москва, 1930). Заступљени су и други великани руске књижевности, о чему сведоче чланци у рубрици *Нове књије и часописи* – *Нова југословенска књија о Достоевском*, представља дело Достоевског у хрватској књижевности, потом *Кришички приказ књије Лав Толстој и В. В. Стасов* о њиховој преписци.

Уз монографске публикације од првог броја представљани су и часописи. Рубрика *Часописи у Русији* доноси преглед најзначајнијих периодичних гласила – *Црвене Нови*, *Нови мир*, *Звезда*, *Октобар*. *Руски преглед*, поглавље *Културни одељак*, открива податак да је 1. августа 1927. у целој СССР било 556 новина, у поређењу са 1925. број новина се смањио за 6,9%, али се тираж повећао за 7,8%. Када је реч о часописима ван Русије Б. Артов указује да „избеглички покрет почиње од 1919 г, али тек од 1920–21 године у Европи се групишу велике руске колоније... У то доба и скоро у свим центрима Европе, пада зачетак новина, часописа и издавања који одонда не престају да служе све већим групама руске емиграције...“ Најпре највише периодичних гласила излази у Паризу и Прагу (1921), а 1922. повећава се број серијских публикација у словенским земљама, потом у Берлину када настаје тзв. берлински период у којем излази највећи број руских емигрантских листова. Врхунац емигрантске новинарске производње био је 1924. године са 477 новина и часописа, а већ 1928. број периодичних гласила једва да је прелазео сто, од тога многи наслови нису имали континуитет у излажењу.

Представљајући два броја часописа *Стихотворение* Е. Сосински (превела Бран. М. Ковачевић) бави се питањем доприноса руске

књижевне омладине у емиграцији. На својим странама *Руски архив* је доносио и рекламу о новом броју месечника на руском језику – *Воля России* (*Воља Русије*, Праг), а у броју 9. из 1930. посвећује му се посебна пажња, како и проф. Петров истиче оба гласила била су у „најближем, готово *рођачком* односу“ (2011: 663), а заједно најбоље осликавају руске часописе у емиграцији. У броју 38–41 за 1929–30 значајно место заузима *Современые записки* (*Савремени записи*), велики руски емигрантски лист који је пуних двадесет година излазио у Паризу (1920–1940).

Периодика СССР Б. Аратова доноси преглед периодике разнородне по садржини. Од великог броја новина који излазе споменути су најзначајнији који излазе у Москви и Лењинграду:

- за ширу читалачку публику: новине *Правда*, *Вечерња Москва* (која има булеварски карактер) – слично томе у Лењинграду излазе *Црвене новине* (јутарње и вечерње издање), *Наша газета* (Москва);
- новине намењене радницима: *Радничка Москва*, *Раг*;
- новине за омладине и децу, за војнике, питањима из области културе баве се *Училишњске новине*, *Књижевне новине*, *Кино*, заступљене су и новине на језицима мањина.

Преглед часописа по предмету:

- За општа питања науке и културе – *Научное Слово*, *Революција и култура*.
- Из области библиотекарства и библиографије која су „необично богата повремена издања“ – *Књижная лейбиш*, *Краснији библиошкар* и *Библиографические известия*.
- Најмање је часописа из области психологије и филозофије.
- Постоје и часописи посвећени пољопривреди, историји, медицини...

Руски Архив садржи и рекламе за друге часописе:

Народна воља – бугарски месечни часопис за културу и политику у коме се поред чланака бугарских писаца заступљени и радови руских аутора.

Централна Европа – посвећен политичком, економском и културном животу земаља Централне Европе, излази месечно на руском језику.

Издавачка делатност руских емиграната у Србији (1928–1937)

Међу руским избеглицама у нашој земљи налазило се много интелектуалаца, универзитетских професора, уметника, књижевника, високих државних чиновника, чија делатност је настављена и у емиграцији. Српска култура је у годинама после рата била у периоду значајног успона, у чему је значајан добринос дала руска емиграција. Они су заслужни за покретање бројних културних и научних институција, осавремењивање универзитетске наставе и општу модернизацију наше земље. Уметници из руске емиграције утемељили су српску оперу и балет као и филмску уметност. Дали су и значајан допринос у многим другим областима као што су медицина, пољопривреда, индустрија, саобраћај, архитектура, спорт ... У то време, на територији Србије почеле су да се отварају руске библиотеке, читаонице, књижаре а веома је значајна и издавачка делатност на руском језику.

Издавачка делатност руске емиграције у нашој земљи, била веома бројна и разноврсна, што је и разумљиво када се узме у обзир да су у Београд поред бројних руских интелектуалаца дошле две јако важне руске институције: *Руска загранична православна црква* и *Главни штаб њојшучене царске војске*. Тако је Београд, већ крајем двадесетих година 20. века, постао важан центар издавачке делатности Руса у емиграцији. Као центри издавачке делатности појављују се Београд, Нови Сад, Сремски Карловци, Сремска Митровица, Панчево и Бела Црква, заправо места у којима је живео највећи број руских емиграната.

Руски емигранти су се по доласку у Србију веома брзо консолидовали и окупили око разних организација у оквиру којих су почели са издавањем неких гласила, новина и часописа на руском језику. У почетку су у њима штампани текстови који су изражавали ставове о большевизму и снове о повратку кући. Тек касније руски књижари у Београду, Новом Саду и другим градовима почињу са штампањем књижевних прилога, популарних издања руских књижевника, нотног материјала и музичке хорске поезије. Издавачка делатност је била веома разноврсна, понекад се чак није водило уопште рачуна о вредности штампаног дела него је једино било важно да је књига на руском језику, са циљем осветљавања националних вредности и афирмисања руске културе. Па тако, поред вредних књижевних дела наилазимо и

на безвредну белетристику, тзв. петпарачке романе или на поезију не тако познатих руских песника. Као највредније публикације штампане у Србији, можемо да издвојим уџбенике и зборнике радова за чији су настанак заслужни истакнути руски професори који су своје место пронашли на Београдском универзитету.

Руску издавачку делатност у Србији обављале су „организације из области књижевности и културе, чији је то иначе природни део посла, али и редакције листова и часописа, црквени предузетници, руска црква, струковна удружења и, наравно, руске књижаре које се понекад називају и издавачким предузећима“ (Ђурић, 1990: 180). Велики део емиграната чинила је руска интелигенција која је утицала на развој српске културе између два светска рата, често ангажована у научним и културним удружењима какав је био *Земјор* који је издавао *Руски архив* и преко којег се вршила претплата за часопис. *Земјор* је основан најпре у Петрограду 1915, након укидања после Револуције обновљен је двадестих година 20. века у многим европским градовима. У Београду је под тим називом основан 1924. године као „удружење одборника руских обласних и градских самоуправа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ са задатком да „пружи помоћ руским емигрантима ради одржавања његових културно–моралног нивоа и његова дизања, да штити њихов правни интерес и побољша услове њиховог материјалног живота“. Научници, књижевници и друге истакнуте личности које су припадале интелектуалном кругу руске емиграције, попут Марка Слоњима, Владимира Лебедева, Евгенија Захарова... који нису подржали руску емиграцију само издавањем *Руског архива*, већ су у *Земјор* оформили и богату библиотеку која је набављала публикације штампане у дијаспори, као и оне које су излазиле у Совјетском савезу. Организација *Земјор* је у Србији била најактивнија од средине двадесетих до средине тридесетих година када су се активирали на отварању бројних руских библиотека и основних школа, као и на пољу издавачке и културно-уметничке делатности. На челу организације *Земјор* у Београду био је истакнути пуковник Фјодор Јевдокимович Махин, који се поред организацијских послова у *Земјору* бавио и публицистичким радом, али је свакако најзаслужнији за покретање часописа *Руски архив* 1928. године. *Земјор* је била организација која је око себе окупљала бројне уметнике и књижевнике са истим циљем као и у другим државама – популарисање руске културе у избеглиштву.

Руске библиотеке које су отворане широм Србије, имале су такође као главни виљ ширење књиге међу руским избеглицама. Прву међу њима *Руску народну библиотечку* у Београду, основао је Северски савез градова још 1920. године. Ова библиотека је својим богатим књижним фондом олакшавала рад руским културним и научним радницима у Србији. Сличне библиотеке су отворане и у другим местима у Србији и Војводини, заправо свуда где су се настанили руски емигранти – у Новом Саду, Зрењанину, Сомбору, Суботици, Кикинди, Панчеву, Сенти, Сремској Митровици, Сремским Карловцима и другим местима. Ипак, у Београду је отворен највећи број руских библиотека, а велики број међу њима биле су уједно и књижаре које су бавиле и продајом руских књига. Такве библиотеке и књижаре отварала су многобројна руска удружења у Београду као што су: *Друштво Словенске узајамности*, *Друштво Прејорог* и др. Књиге и часописи за библиотеке набављани су из Совјетске Русије али је постојала потреба и за покретањем издавачке делатности на руском језику на територији Србије. Међу првим књижарама у Београду, рад на издавачкој делатности започела је Књижара *Руска мисао*, а за њом и *Словенска књижарница*, Књижара *Освић*, *Руска војна књижара* и др.

Издавачкој делатности на руском језику у Србији велики допринос дало је оснивање *Издавачке комисије* чији задатак је био да штампањем руских класика и савремених руских писаца повећа читаност руске књижевности у емиграцији. *Издавачку комисију* је 1928. године основао *Руски културни одбор* који је водио рачуна и о њеном финансирању. Издавачка комисија је у току свог шестогодишњег рада „издала шездесет и један наслов, међу којима и три школска уџбеника, чији су аутори били чланови комисије“ (Ђурић, 1990: 188).

Књиге су излазиле у три едиције: *Руска библиотечка*, *Дечја библиотечка* и *Библиотечка за младеж*. Највећа пажња била је посвећена едицији *Руска библиотечка* у која броји нај број књига (43) у највећим тиражима са око две хиљаде примерака. Највише места у Руској библиотеци, уредици су дали прози па тако имамо највећи број романа, хроника и приповедака, док поезија уопште није била заступљена. Међу ауторима своје место пронашли су: Дмитриј Сергејевич Мерешковски, Јевгениј Николајевич Чириков, Алексеј Михајлович Ремизов, Сергеј Петрович Мељгунов, Константин Димитријевич Баљмонт, Иван Алексејевич Буњин, Александар Валентинович Амфитеатров и

други. И поред основног циља – да штампа руске класике, *Издавачка комисија* се задржала на штампању дела савремених руских књижевника у емиграцији „како би се пред лицем света што прочитије представиле емигрантске духовне вредности“ (Ђурић, 1990:188).

Узајамни електронски каталог Србије открива да је у периоду од 1928. до 1937. године у Србији објављено укупно 264 књига на руском језику. Најзаступљенији аутори чија су дела у оригиналу, на руском, публикована у Србији приказани су у *Табели 1*.

Табела 1: Аутори са највише наслована руском језику објављених у Србији (1928–1937)

Аутор	Број објављених наслова
Јевгениј Николајевич Чириков	10
Александар Погодин	7
АлександарДимитријевич Билимович	7
Александар Валентинович Амфитеатров	6
Николај Павлович Абакумов	4

Поред издања на руском језику, значајна је и преводилачка делатност са руског на српски језик. Највећи издавач који се бавио издавањем руских превода био је *Савез руских књижевника и новинара у Краљевини СХС* а чувена је њихова едиција *Словенски класици* у оквиру које су југословенски читаоци упознати са изабраним делима чувених руских писаца из 19. века. И већ поменута организација *Земјор*, која је издавала часопис *Руски архив*, издала је и неколико књига преведених са руског на српски језик.

Као издавачи, а уједно и штампари појављују се и руске књижаре у Београду, Новом Саду, Сремским Карловцима и другим градовима, а међу њима издавачи и књижари: Сергеј А. Кашкин, браћа Грузинцеви, Сергеј Фомич Филонов, Анатолиј Иванович Прицкер...

Истраживање превода књига са руског на српски језик урађено јена основу података расположивих у Узајамном електронском каталогу Србије, а период истраживања ограничен је на године излажења часописа *Руски архив* (1928-1937). Претраживањем је добијен резултат од укупно 387 наслова, од тога је највећи број белетристике, а мали број припада црквеној и филозофској литератури. На основу анализе добијених резултата, у *Табели 2* издвојени су најпревођенији руски аутори.

Табела 2: Најпревођенији руски аутори у Србији (1928-1937)

Аутор	Број преведених издања
Фјодор Михајлович Достојевски	96
Иван Сергејевич Тургенјев	52
Лав Николајевич Толстој	41
Виктор Петрович Гурјев	12

Значајну издавачку делатност у Србији имала је и *Руска православна загранична црква* са седиштем у Сремским Карловцима, који су штампали велики број црквених и богослужбених књига и на руском и на српском језику (Јовановић, 2008: 168). Такође, као истакнути издавач појављује се и *Православно мисионарско издавачко предузеће* из Беле Цркве са издањима приручне црквене литературе.

Што се периодике тиче, она заузима значајно место у целокупној издавачкој продукцији руских емиграната. Периодичним гласилима, часописима и новинама, руски емигранти су се први пут огласили на територији наше земље. То је био њихов начин да изразе своје незадовољство и да се на неки начин организују у заједничком циљу. „Готово свака руска организација или група, била она цивилна или војна, покретала је своје издање, утркујући се просто са другима ко ће се први огласити својим листом, билтенем или неком другом штампаном ствари“ (Ђурић, 1990: 241). Ове серијске публикације биле су из различитих области и за све је карактеристично да нису имале дуг век излажења.

Истраживање руских периодичних публикација у Србији временски је омеђено на период излажења часописа *Руски архив*, од 1928. до 1937. године. Према Узајамном електронском каталогу Србије који осликава стање у свим библиотекама у Србији, укупан број руских периодичних публикација у овом периоду је 99. Међу њима, свакако су најзначајнији: *Нобое время* (*Ново време*), *Царский вестник* (*Царски весник*), *Русский голос* (*Руски глас*). Нажалост, данас је само мали број наслова доступан и може да се види. На основу штампаног каталога Народне библиотеке Србије можемо да закључимо да је у овој установи чуван највећи број наслова руске емигрантске периодике, али су они неповратно изгубљени приликом бомбардовања зграде Народне библиотеке Србије 6. априла 1941. године.

Истраживање издавачке делатности руске емиграције на територији наше земље омогућава увид у руско стваралаштво и доприноси

разумевању руског утицаја на развој српске културе у првој половини 20. века. То је у великој мери олакшано чињеницом да је *Руски архив* штампан искључиво на српском језику и по томе је јединствен, јер су сви остали руски емигрантски листови излазили на руском. Заједнички живот два народа неминовно је довео до међусобних утицаја и прожимања двају култура. „Ближе упознавање са руским педагошким системом, теоријским радом у разним научним областима, упознавање са руском културом преко избегличке штампе, богате издавачке делатности, путем критичко-теоријских расправа и студија, преко преводне књижевности, посебно су утицали на развој овдашње културе и науке.“ (Јовановић, 1994: 35)

Литература

- Грујић, Д., Ђоковић, Г. (2012). *Руски архив: библиографија*. Београд: Институт за књижевност и уметност. (Серија Историја српске књижевне периодике / Институт за књижевност и уметност, Београд; 23)
- Ђурић, О. (1990). *Руска литерарна Србија: 1920–1941: (писци, кружоци, издања)*. Горњи Милановац: Дечје новине; Београд: Српски фонд словенске писмености и словенских култура.
- Јовановић, М. (1994). Русија у егзилу: оквири, донети и начелни проблеми истраживања. У *Руска емиграција у српској култури XX века. Књ. 1*, прир. М. Сибиновић, М. Межински, А. Арсењев (22–37). Београд: Филолошки факултет.
- Јовановић, М. (2008). Руска православна загранична црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година 20. века. У *Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати* (160–178). Београд: Православни богословски факултет.
- Петров, А. (2011). *Руски архив – лицем према Русији*. У *Језик, књижевност, култура: Новици Пејковићу у спомен: зборник радова*, ур. Ј. Делић, А. Јовановић (659–677). Београд: Институт за књижевност и уметност; Београд: Филолошки факултет.
- Суботић, И. (1928). *Руски архив. Летопис Мајнице српске*, 102, 318, 1, 157–160.
- Постников, С. (1932). Књижевност емиграције (прев. Б. Ковачевић). *Руски архив*, 5, 18/19, 145–147.

Gordana Đoković
Dragana Grujić

Summary

BOOKS AND JOURNALS IN THE *RUSKI ARHIV* AND BIBLIOGRAPHICAL SOURCES

The rich publishing production of Russian emigration is reflected on the pages of the journal *Ruski arhiv: časopis za politiku, kulturu I privredu Rusije* (1928-1937), especially within the section Books and magazines. Through this section, the public, from the first issue, were continuously acquainted with the latest Russian books and serial publications that influenced on the development of not only literary but also social ideas. In addition to these publications, the paper will analyze the representation of Russian books and journals in Serbia and the translation activity from Russian to Serbian in the period of the existence of the *Ruski arhiv* that exceeds its basic role and reflects the socio-historical circumstances. Analysis of books and journals in the *Ruski arhiv* and bibliographical sources in its form, essence and purpose, follows the need to provide an insight into Russian creativity and discovering to what extent it is, among other things, was the Russian cultural influence in Serbia.

Key words: Russia, emigration, publishing, *Ruski arhiv*, bibliographical sources

Zorica Savić-Nenadović*

Univerzitet u Beogradu

Učiteljski fakultet

**DWIGHT ATKINSON (Ed.), *ALTERNATIVE APPROACHES TO
SECOND LANGUAGE ACQUISITION*
(LONDON: ROUTLEDGE, 2011, 196 str.)**

Knjiga *Alternative Approaches to Second Language Acquisition* predstavlja zanimljiv i nadasve koristan pokušaj Dvajta Atkinsona (Dwight Atkinson), vanrednog profesora Primenjene lingvistike na Univerzitetu Arizona (SAD), da na jednom mestu okupi i prikaže osnovne postavke novih teorija o usvajanju drugog jezika (L2). Reč je o teorijama koje su nastale i razvijale se u poslednjih dvadesetak godina, nezavisno od preovlađujućeg kognitivističkog pristupa, od kojeg se po mnogim svojim postavkama znatno razlikuju i stoga nose epitet “alternativne”. Prema Atkinsonu, novi pristupi usvajanju L2 treba da se sagledaju u osnovnim crtama, uporede, da se prepoznaju sličnosti i razlike među njima, ali i u odnosu na kognitivizam. Tek na osnovu ovakve analize, možemo doneti zaključak da li je međusobno prožimanje ovih pristupa moguće i da li će to dovesti do bogatijeg, multidimenzionalnog razumevanja fenomena kao što je usvajanje L2 (str. xi-xii).

Pored Uvoda (str. 1-23), knjiga sadrži sedam Poglavlja i Indeks pojmova (str. 181-190). U Uvodu, naslovljenom “Cognitivism and Second Language Acquisition”, Atkinson podseća čitaoca na deset osnovnih karakteristika kognitivističke teorije, i izdvaja tri ključne: “mind as a computer”, “representationalism” i “learning as abstract knowledge acquisition” (str. 4-6). Potom, autor daje prikaz razvoja kognitivističke teorije, od njenih korena u Dekartovom učenju i racionalizmu (str. 6-7), preko perioda Kognitivne revolucije i ogromnog doprinosa Noama Čomskog kognitivističkoj

* zorica.savic@uf.bg.ac.rs

teoriji 60-ih godina prošlog veka (str. 8-10), do razvoja teorije usvajanja L2 pod uticajem kognitivizma posle Revolucije (str. 11-15). U drugom delu Uvoda, Atkinson objašnjava metod analiziranja novih teorija o usvajanju L2 za koji se kao urednik ovog izdanja opredelio: šestoro uglednih naučnika/lingvista, od kojih je svaki zagovornik određenog alternativnog pristupa usvajanju L2, pozvano je da u jednom poglavlju knjige opiše i obrazloži taj pristup. Pri tom, autori poglavlja morali su da se pridržavaju propisane strukture poglavlja koju sačinjavaju podnaslovi: kratak pregled teorije (overview), teorijski principi (theoretical principles), metodi istraživanja (research methods), rezultati istraživanja koji govore u prilog teoriji (supporting findings), razlike u odnosu na druge pristupe (differences vis-à-vis other approaches) i dalji koraci (future directions) (str. 16-17). Bibliografski podaci dati su na kraju svakog poglavlja. Poslednje, sedmo poglavlje, posvećeno je analizi svih šest teorija, njihovom međusobnom odnosu i odnosu prema kognitivističkom pristupu u usvajanju L2.

U prvom poglavlju, *The Sociocultural Approach to Second Language Acquisition*, autor James Lantolf (Džejms Lantolf)¹ opisuje socio-kulturni pristup u usvajanju L2 zasnovan na teoriji Vigotskog (1978) o razvoju ljudske svesti. Centralni pojmovi u ovom pristupu su pojam *medijacije* (mediation), odnosno uloge jezika kao posrednika u usvajanju i razvoju znanja u bilo kojem društvenom okruženju (str. 25-35) i *prakse* (praxis), odnosno nužnosti povezivanja teorijskih i praktičnih znanja (str. 35-40). U pogledu konkretne nastave i učenja drugog jezika, zagovornici socio-kulturnog pristupa zalažu se za učenje jezika zasnovano na usvajanju koncepata (CBI – concept-based instruction), u okviru kojeg je uveden pojam SCOPA (Schema for the Orienting Basis of Action). SCOPA je faza materijalizacije koja sledi posle teorijskog objašnjenja određenog koncepta na času, odnosno, koncept se vizuelno prezentuje kao model, grafikon, ili na neki drugi način (str. 38).

Drugo poglavlje, *A Complexity Theory Approach to Second Language Development/Acquisition*, posvećeno je jednom od novijih pristupa u usvajanju L2 koji stiče sve veću popularnost u stručnoj javnosti (str. 17). Diane Larsen-Freeman (Dajan Larsen Friman)² navodi da se ovaj pristup nadovezuje na teoriju kompleksnosti poniklu iz prirodnih nauka, pre

1 James P. Lantolf, PhD, Department of Applied Linguistics, The Pennsylvania State University, State College, Pennsylvania, USA

2 Diane Larsen-Freeman, PhD, School of Education, Department of Linguistics & English Language Institute, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan, USA

svega fizike. Iz ugla ove teorije, jezik se sagledava kao dinamičan, kompleksan, otvoren, adaptivan i samorganizujući sistem koji nije linearan, a sačinjavaju ga komponente koje proizilaze iz njegove upotrebe i koje su varijabilne, tj. promenjlive, što sistem čini promenljivim (str. 52-53). Budući da su jezik i učenje jezika dinamični i otvoreni sistemi, autorka naglašava da se u ovom pristupu više koristi termin “language development” (jezički razvoj) nego “language acquisition” (usvajanje jezika), jer se otvoreni sistem nikada ne može u potpunosti usvojiti (str. 54). Kada je reč o istraživačkoj metodologiji, Larsen-Freeman smatra da neki od tradicionalnih metoda, kao što je kvantitavno istraživanje, nisu pogodni za istraživanja zasnovana na teoriji kompleksnosti (str.60). Prema autorki, i drugim zagovornicima teorije kompleksnosti, tri metode su pogodne za istraživanje jezika i načina na koji se jezik usvaja. To su: kvantitativno modeliranje, kvalitativno modeliranje, i dinamičko opisivanje (str. 62-63).

Naslov trećeg poglavlja je *An Identity Approach to Second Language Acquisition*. Autorke ovog poglavlja, Bonny Norton (Boni Norton)³ i Carolyn McKinney (Karolin Makkini)⁴ objašnjavaju kako se koreni pristupu u usvajanju jezika iz ugla identiteta nalaze u teorijskim postavkama poststrukturalizma (str. 77-79) i socio-kulturne teorije (str. 79-81). Usvajanje L2 je, prema ovom pristupu, proces izgradnje identiteta osobe koja uči određeni jezik. Pritom se pažnja poklanja proučavanju identiteta iz tri ugla (str. 74-75): njegove višestrukosti, jer svako od nas, u zavisnosti od spoljašnjih okolnosti, ispoljava više identiteta koji su često u sukobu jedan sa drugim; odnosa identiteta i moći; i menjanja identiteta sa protokom vremena. Prema teoriji o usvajanju jezika iz ugla identiteta, važni ulogu u usvajanju jezika igraju *investment* (*investiranje u jezik*), odnosno šta osoba koja uči neki jezik očekuje da će dobiti od naučenog i upotrebe L2 u konkretnim situacijama (str. 75) i *imagined communities* (zamišljene zajednice), različite grupe ljudi sa kojima osoba koja uči L2 pretpostavlja ili zamišlja da će imati komunikaciju na L2 (str. 76).

Pristup usvajanju L2 zasnovan na jezičkoj socijalizaciji tema je

3 Bonny Norton, PhD, Department of Language & Literacy Education, University of British Columbia, Vancouver, Canada

4 Carolyn McKinney, PhD, School of Education, University of Cape Town, South Africa

četvrtog poglavlja, *Language Socialization Approaches to Second Language Acquisition*. Patricia Duff (Patriša Daf)⁵ i Steven Talmy (Stiven Talmi)⁶ pozicioniraju teorije jezičke socijalizacije u oblast lingvističke antropologije (str. 95) i napominju da se koreni njenim teorijskim principima mogu naći u mnogim oblastima, od sociologije i kulturne psihologije, do semiotike i diskurzivne psihologije (str. 97). Teorija jezičke socijalizacije izučava makro- i mikro- kontekste u okviru kojih se jezik uči i koristi (društveni, politički, kulturni), a do novih saznanja dolazi putem longitudinalnih istraživanja u kojima preovlađuju etnografski pristup i metod analize diskursa (str. 95). Ova teorija sagledava jezik kao društvenu praksu koja se stalno menja (str.96). Iz ugla jezičke socijalizacije, za usvajanje L2 bitan je odnos između naprednijih govornika L2 i osoba koje su na nižem nivou poznavanja L2. Društvena interakcija između ove dve grupacije ključna je za one koji su na nižem nivou u smislu razvijanja komunikativne kompetencije i sticanja znanja o vrednostima, ideologiji i identitetu naprednih govornika. Međutim, u toj interakciji i naprednija grupa uči o komunikativnim potrebama slabije grupe, njenim saznanjima i prethodnim iskustvima (str. 97-98). Za teoriju jezičke socijalizacije bitna je i uloga moći i identiteta u usvajanju L2 (str. 108-110).

U petom poglavlju, *A Conversation-Analytic Approach to Second Language Acquisition*, Gabriele Kasper (Gabrijela Kasper)⁷ i Johannes Wagner (Johanes Vagner)⁸ detaljno prikazuju ovaj pristup koji vuče korene iz etnometodologije. Konverzacijsko-analitička teorija prvenstveno se bavi izučavanjem društvenog aspekta usvajanja jezika (str. 117). L2 se usvaja isključivo kroz interakciju, a interakciona kompetencija je istovremeno preduslov i predmet učenja (str.119, 131). U pogledu metodološkog pristupa, zagovornici ove teorije istražuju resurse na koje se govornici L2, zajedno sa svojim sagovornicima, oslanjaju, da ne bi došlo do prekida interakcije (str. 129).

O usvajanju L2 iz ugla socio-kognitivne teorije piše urednik ovog izdanja, Dwight Atkinson, u šestom poglavlju naslovljenom *A Socio-Cognitive Approach to Second Language Acquisition*. Radi se o najnovijem

5 Patricia Duff, PhD, Department of Language & Literacy Education, University of British Columbia, Vancouver, Canada

6 Steven Talmy, PhD, Department of Language & Literacy Education, University of British Columbia, Vancouver, Canada

7 Gabriele Kasper, PhD, Department of Second Language Studies, University of Hawaii, Honolulu, USA

8 Johannes Wagner, PhD, Department of Communication and Information Science, University of Southern Denmark, Kolding, Denmark

pristupu u usvajanju L2 čija je osnovna premisa da um, telo i svet oko nas funkcionišu zajedno u procesu usvajanja L2 (str. 143). Socio-kognitivni teoretičari shvataju kogniciju kao adaptivnu inteligenciju, čija je svrha da nam pomogne da preživimo i napredujemo u okruženju. Samim tim, kognicija je otvoreni biološki sistem koji je u stalnom, dinamičnom odnosu sa okruženjem (str.144). Telo je takođe uključeno u kognitivni proces. Dokazano je da postoji povratna sprega između telesnih i emotivnih stanja sa jedne, i kognitivnih procesa sa druge strane (str.145). Jezik je oruđe za društveno delovanje i kao takav mora stalno da se prilagođava okruženju (146-147). Iz ugla socio-kognitivne teorije, učenje je doživotni proces sticanja znanja kroz iskustvo (148-149).

Sedmo poglavlje, *SLA After the Social Turn*, zapravo je analiza svih pristupa iznetih u ovoj knjizi, kao i njihovog odnosa prema kognitivističkom pristupu usvajanju L2. Autorka ovog poglavlja, Lourdes Ortega (Lurd Ortega)⁹ objašnjava razlike, ali i sličnosti, koje postoje između tradicionalnog kognitivističkog shvatanja usvajanja L2 i novih teorija (str. 167-169) i ističe da je socijalna dimenzija ona nit koja povezuje nove pristupe (str. 170). Ortega smatra da alternativne teorije obogaćuju i osnažuju postojeći korpus znanja o L2 i zaključuje da epistemološka raznovrsnost može dovesti do dubljeg i boljeg razumevanja učenja stranih jezika (str. 178).

Knjiga *Alternative Approaches to Second Language Acquisition* korisna ne samo zbog toga što su prvi put na jednom mestu sakupljene i, u granicama mogućnosti, detaljno opisane alternativne teorije o usvajanju L2. Ona je korisno štivo za različite grupe čitalaca: nastavnici stranih jezika koji se ne bave na dubljem nivou lingvističkim teorijama, mogu iz nje da dobiju osnovne informacije o kognitivizmu i novim pristupima, a teorije iznete u pojedinim poglavljima (npr. socio-kulturni pristup) mogu se lako primeniti i proveriti i u učionici; studentima lingvistike i stranih jezika ova knjiga može da bude korisna za obnavljanje stečenih znanja; iskusnim lingvistima i istraživačima mogu da budu zanimljivi različiti metodološki pristupi istraživanju L2 koji su zastupljeni u alternativnim pristupima. Iscrpni spiskovi literature koji prate svako poglavlje korisni su za čitaoce iz svih gore navedenih grupa koji bi želeli da saznaju više o nekoj od ponuđenih alternativnih teorija.

9 Lourdes Ortega, PhD, Department of Second Language Studies, University of Hawaii, Honolulu, USA

Срђан Р. Петровић*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Катедра за славистику

**БИБЛИОГРАФИЈА МАГИСТАРСКИХ РАДОВА ИЗ ОБЛАСТИ
МЕТОДИКЕ НАСТАВЕ СТРАНИХ ЈЕЗИКА ОДБРАЊЕНИХ
НА ФИЛОЛОШКОМ ФАКУЛТЕТУ УНИВЕРЗИТЕТА У
БЕОГРАДУ ОД 1995. ДО 2015. ГОДИНЕ**

У домаћој лингводидактичкој литератури која се односи на стране филологије међу различитим врстама истраживања своје место проналазе и библиографије. Још у прошлом веку проналазимо не само засебне чланке, већ и монографска остварења (нпр. Dimitrijević, 1984) која са библиографског становишта дају допринос лингводидактици. О значају који се том приликом даје излишно је и говорити, премда је чињеница да је заступљеност сродних истраживања релативно ниска. Проучавања новијег датума која се тичу дисертационих остварења има веома мало. Постојеће библиографије углавном обухватају период деведесетих, евентуално почетка двехиљадитих година, док се према предмету обраде и начину распореда библиографских јединица преваходно могу окарактерисати као предметне и хронолошке. Постојећа сазнања заступљена су у неједнаком обиму и пласирана на различите начине. По питању магистарских радова издвајају се: а) засебне библиографије посвећене методици наставе одређеног страног језика (нпр. Петровић, 2015) или страних језика у целини (Vučo, 1995), б) подаци у саставу библиографија општијег типа (нпр. Чудомировић, 1995: 203–209; Голубовић, 2005: 288; Петровић, 2016: 267), в) монографских

* srdjan.petrovic@fil.bg.ac.rs

публикација (Вићентић, Пипер, 2006: 102–103), као и у оквиру г) приређених издања поводом значајних јубилеја, догађаја и слично (нпр. Rasulić, Trbojević, *prig.* 2004: 234–266).

Циљ овог прилога је пружање прегледа магистарских радова из области методике наставе страних језика одбрањених на Филолошком факултету Универзитета у Београду у периоду од 1995. до 2015. године. Заступљени су следећи страни језици: арапски, грчки, енглески, италијански, немачки, руски, турски, француски и шпански језик. Одређивање временских оквира условљено је чињеницом да је досадашњим истраживањима сродног карактера анализиран период до 1994. године (исп. Vučo, 1995). На тај начин ова библиографија представља наставак постојећих истраживања која се односе на дисертационе аспекте проучавања методике наставе страних језика на Филолошком факултету у Београду. Уз то, на основу члана 29 Закона о изменама о допунама Закона и високом образовању (Закон 2010: 10–11) и члана 165 Статута Универзитета у Београду (Статут 2011: 104–105) закључно са 30. септембром 2014. године одбрањени су и последњи магистарски радови по старом систему студија на Универзитету у Београду. Тиме се подаци о магистарским радовима могу сматрати библиографски описаним у целости, премда наглашавамо да се не пледира на апсолутну коначност услед немогућности објективног приступа појединим рукописима и подацима о евиденцији.

Магистарски радови су представљени према хронолошком критеријуму на основу године одбране. Допунски податак о години одбране унет је у библиографски опис искључиво у случајевима када се информације о години одбране рада разликује од године која је забележена на самој публикацији (нпр. в. магистарске радове бр. 18, 21, 22 итд.). Подаци које предочавамо контролно су проверени у званичној документацији Центра за постдипломске студије Филолошког факултета Универзитета у Београду, а ради достизања вишег нивоа утемељености, систематизације и прегледа самих података сачинили смо и предметни регистар.

У циљу употпуњавања података уврстили смо и магистарске радове одбрањене пре 1995. године које нису библиографски забележени приликом постојећих сродних истраживања. У нашој библиографији такође се налазе и дисертациона остварења интердисциплинарног карактера која својим значајним делом залазе у домен методике наставе,

лингводидактике или примењене лингвистике. Мишљења смо да научној и стручној јавности она исто тако могу користити приликом сагледавања анализиране целине.

1983.

1. ШЛАЈХ, Никола

Лексиколошка анализа немачког језика на корпусу уџбеника немачког језика као ужестручног предмета хемијске струке / Никола Шлајх. – 113 стр.

1991.

2. ТРБОЈЕВИЋ, Ивана

Праћење развоја комуникативне компетенције код студената енглеског као страног језика / Ивана Трбојевић. – 205 стр.

1997.

3. БЛАЖИЋ, Душица

Настава писања на универзитетском нивоу и рад на развоју писмене компетенције студената енглеског језика: Методске основе и наставне технике / Душица Блажић. – 119 стр.

4. МАТИЋ, Ирена

Стицање комуникативне компетенције код ученика средње школе у учењу енглеског језика као страног у формалним наставним условима / Ирена Матић. – 125 стр.

5. ПЕТРИЋ, Бојана

Разумевање говора на страном језику код студената енглеског језика / Бојана Петрић. – 110 стр.

1998.

6. БОЈОВИЋ, Милевица Д.

Теоријске основе стручног припремања и постдипломског усавршавања наставника страних језика / Милевица Д. Бојовић. – 164 стр.

7. ЖИВКОВИЋ, Слађана

Стручни језик и вокабулар у високошколској настави / Слађана Живковић. – 94 стр.

8. ИГЊАЧЕВИЋ, Анђелка

Ставови о енглеском језику у средњем и високом образовању у Београду / Анђелка Игњачевић. – 190 стр.

1999.

9. ЛУКИЋ, Драгана

Испитивање корелације интелигенције и знања граматике енглеског језика код ученика основне школе / Драгана Лукић. – 114 стр.

2000.

10. ВРБИЦА-МАТЕЈИЋ, Вера С.

Лингвистички појам речи и праћење његовог развоја код школске деце енглеског и српскохрватског језика / Вера С. Врбица-Матејић. – 146 стр.

11. СУБОТИЋ, Љиљана

Говор наставника страног језика / Љиљана Суботић.

12. ШАФРАЊ, Јелисавета

Дискурс анализа уџбеника енглеског језика за гимназију / Јелисавета Шафрањ. – 228 стр.

2002.

13. БИЛАНКОВ, Татијана

Корелација између медијске изложености енглеском језику и мотивисаности средњошколаца за учење тог језика / Татијана Биланков. – 185 стр.

2004.

14. МАЛТЕЗ, Ксенија Д.

Вештина писања у настави енглеског језика у гимназији – проблем градирања / Малтез Д. Ксенија. – 211 стр.

15. МАРКОВИЋ, Јелена М.

Развијање вештине читања у настави енглеског језика на различитим нивоима учења / Јелена М. Марковић. – 136 стр.

16. МИЛОШЕВИЋ, Оља

Методске основе почетног учења страног језика на раном узрасту школске деце (од седме до десете године) / Оља Милошевић. – 221 стр.

17. ПАПРИЋ, Маријана

Примена матерњег језика у препаративној и оперативној етапи наставе страног (руског) језика / Маријана Папрић. – 153 стр.

18. ПИЛИПОВИЋ, Весна

Проблем обраде и усвајања пасива енглеског језика код ученика средњих школа чији је матерњи језик српски / Весна Пилиповић. – 130 стр. Одбрањен 2005.

2005.

19. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Снежана

Анализа лексичког фонда на основу језичког материјала коришћеног у настави шпанског језика на Групи за шпански језик и књижевност Филолошког факултета у Београду / Снежана Димитријевић. – 268 стр.

20. ЈОВАНОВИЋ, Слободан Д.

Област творбе речи у основношколским и средњошколским уџбеницима енглеског језика / Слободан Д. Јовановић. – 191 стр.

21. КАТАНИЋ, Наташа

Фразни глаголи у уџбеницима за енглески језик за основне, средње школе и гимназије / Наташа Катанић. – 191 стр. Одбрањен 2006.

22. ПАУНОВИЋ-ШТАЈН, Радмила

Настава енглеског језика на факултетима уметности / Радмила Пауновић-Штајн. – 151 стр. Одбрањен 2006.

2006.

23. АНДРИЈЕВИЋ, Маја

Улога хипертекста у разумевању читања : провера хипотезе о значају опажања у усвајању језичког материјала у Л2 / Маја Андријевић. – 180 стр.

Одбрањен 2007.

24. КУЛИЋ, Данијела

Драмске технике код усвајања енглеског језика / Данијела Кулић. – 179 стр.

2007.

25. АЛАБУРИЋ, Весна

Примена рачунара у настави енглеског као страног језика / Весна Алабурић. – 188 стр.

26. БРАЈКОВИЋ, Наталија

Међујезичка хомонимија и паронимија у настави руске лексике / Наталија Брајковић. – 135 стр.

27. ВУКШИЋ, Љубинка

Однос језичке норме и функције при усвајању енглеског језика у средњој школи / Љубинка Вукшић. – 179 стр.

28. ЈЕРМОЛЕНКО, Наталија

Илустративни материјал у уџбеницима и приручницима руског језика за основну школу / Наталија Јермоленко. – 145 стр.

Одбрањен 2008.

29. КОЈИЋ, Татјана Д.

Граматике и уџбеници арапског језика на српском (српскохрватском) језику / Татјана Д. Којић. – 138 стр.

30. НЕДЕЉКОВИЋ, Драгана

Однос општег и стручног језика у погледу избора језичке грађе на студијама менаџмента / Драгана Недељковић. – 201 стр.

31. ПАПАМАРГАРИТИС, Василеиос

Correlation of EFL teaching materials used in the 4th, 5th, and 6th grade in Greek primary schools and the syllabus set by the Ministry of Education / Василеиос Папамаргаритис.

32. ТОМОВИЋ, Ненад

Терминологија примењене лингвистике / Ненад Томовић. – 163 стр.

33. ШИКМАНОВИЋ, Љиљана

Настава енглеског језика за одрасле / Љиљана Шикмановић. – 273 стр.

2008.

34. ВУЛЕТИЋ, Сања

Настава енглеског језика на предшколском узрасту / Сања Вулетић. – 195 стр.

Одбрањен 2009.

35. ЂУРИЋ, Љиљана

Разумевање говора: од теорије до наставе француског језика као страног / Љиљана Ђурић. – 135 стр.

36. МИШКОВИЋ, Иван

Граматичка терминологија у нашим уџбеницима оријенталних језика (арапског, хебрејског, турског и персијског) / Иван Мишковић. – 95 стр.

37. МУМИН, Марија Р.

Истраживање о усвајању лексике енглеског као другог језика на раном узрасту предшколске дјеце (између теорије и праксе) / Марија Р. Мумин. – 165 стр.

2009.

38. ЂЕРИЋ, Милош

Невербалне технике у усвајању граматичких структура у настави енглеског језика код деце и одраслих / Милош Ђерић. – 148 стр.

39. ЛАЗОВИЋ, Милица

Ставови према учењу језика, култури и наставнику као мотивациони чиниоци у учењу немачког језика / Милица Лазовић. – 277 стр.

40. ЂУКИЋ, Марина Ђ.

Могућности и ограничења примене ауторских програма у настави немачког као страног језика помоћу рачунара / Марина Ђ. Ђукић. – 171 стр.

2010.

41. ЕРДИНЧ, Кериман

Лекторска настава турског језика на Београдском Универзитету од 1965. до 2003. године / Ердинч Кериман. – 124 стр.

42. ЈЕЛИЋ, Гордана

Развијање вештине академског писања у настави енглеског језика за техничке науке / Гордана Јелић. – 127 стр.

2012.

43. ДОЛАШ, Ана А.

Примена диктоглоса, као технике фокуса на форму, у великим одељењима / Ана А. Долош. – 117 стр.

Одбраћен 2013.

2013.

44. ЈАНКОВИЋ, Наташа З.

Обједињавање садржаја и вештина у настави енглеског језика код деце млађих узраста / Наташа З. Јанковић. – 181 стр.

Одбраћен 2014.

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР²

	грч.	енг.	нем.	оријен- тални језици			рус.	страни језици (уопште)	фр.	шп.
				опште	ар.	тур.				
Општи настави										
Теоријско-методолошке основе наставе		22, 24, 33, 34, 38						32		
Психолингвистичке основе наставе		10, 33, 34, 37, 38, 44						16		
Курикуларна теорија	31									
Настава и усвајање језичких нивоа										
Историјска истраживања					29	41				
Граматика		9, 18, 27, 38, 43								
Лексика		30, 37					26	7		19
Стилистика		30								
Примена матерњег језика у настави							17			
Примена технологија у настави		25	40							
Обучавање видовима јоворне делатности										
Писање		3, 14, 42								
Аудирање		5							35	
Читање		15						23		
Уџбеничка литература и теорија уџбеника										
Историјска истраживања					29					
Граматички аспекти		20, 21		36						
Лексички аспекти			1*	36						
Дискурсни аспекти		12								
Илустративни материјал							28			
Ученик (студент) и наставник у наставном процесу										
Стицање и развој компетенција ученика (студената)		2*, 3, 4								
Питања мотивације и ставови ученика (студената) о језицима		8, 13	39							
Усавршавање и компетенције наставника		11						6, 11		

2 Звездицом (*) су обележени магистарски радови одбрањени пре 1995. године. У циљу прегледности називи језика у регистрима наведени су у скраћеном облику: ар. (арапски), грч. (грчки), енгл. (енглески), итал. (италијански), нем. (немачки), рус. (руски), тур. (турски), фр. (француски), шп. (шпански).

Литература

- Вићентић, Б., Пипер, П. (2006). *Библиографија српске лингвистичке русистике (1991-2000)*. Нови Сад: Матица српска.
- Голубовић, А. (2005). Библиографија магистарских радова о словенским језицима и књижевностима одбрањених на Филолошком факултету у Београду од 1995-2004. године. *Зборник Мајнице српске за славистику*, 68, 277–289.
- Закон о изменама и допунама Закона о високом образовању // Службени гласник Републике Србије бр. 44 од 30.06.2010. године.
- Петровић, С. (2016). Библиографија магистарских радова и докторских дисертација о словенским језицима и књижевностима одбрањених на Филолошком факултету у Београду од 2005. до 2014. године. *Зборник Мајнице српске за славистику*, 89, 251–284.
- Петровић, С. (2015). Библиографија кандидатских дисертација по методике преподавања руског језика, заштићених на филолошком факултету Белградског универзитета. *Руски језик као инославјански*, 7, 253–258.
- Статут Универзитета у Београду : Пречишћени текст. Београд: Гласник Универзитета у Београду, 2011, 162.
- Чудомировић, Б. (1995). Магистарски радови о словенским језицима и књижевностима, одбрањени на Филолошком факултету у Београду у периоду од 1985. до 1994. године. *Зборник Мајнице српске за славистику*, 48/49, 203–214.
- Dimitrijević, N. (1984). *Lingvistika i metodika nastave stranih jezika : bibliografija radova*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Rasulić, K., Trbojević, I. (prir.) (2004). *Katedra za anglistiku : 75 godina rada : 1929–2004*. Beograd: Filološki fakultet.
- Vučo, J. (1995). Bibliografija magistarskih radova iz metodike nastave stranih jezika odbranjenih na Filološkom fakultetu u Beogradu od 1974-1994. *Glossa*, 1 (1), 37–41.

Главни и одговорни уредник
др ВЕСНА ПОЛОВИНА, ред. проф.
Филолошки факултет у Београду

Издавач
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
Студентски трг 3, 11000 Београд, 011/2638622
anali@fil.bg.ac.rs;
anali.filoloski@gmail.com

Лектор
Јован Чудомировић

Коректор
Секретар уредништва

Штампа
БЕЛПАК, Београд
Садика Рамиза 49
011/311-74-37

Тираж: 300 примерака

2017

